

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ОРЛОВСЬКИЙ РОМАН ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 2-1:159.923.2:2-722:279.17

ДИСЕРТАЦІЯ
ФОРМУВАННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЧАРЛЬЗА ТЕЙЗА РАССЕЛА

Спеціальність – 031 Релігієзнавство

Галузь знань – 03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Р.В. Орловський

Науковий керівник:

Харьковщенко Євген Анатолійович
доктор філософських наук, професор.

Київ – 2025

АНОТАЦІЯ

Орловський Р.В. Формування релігійної ідентичності Чарльза Тейза Рассела – кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії у галузі знань 03 Гуманітарні науки за спеціальністю 031 Релігієзнавство. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України. – Київ, 2025.

Дисертаційне дослідження присвячене витокам та розвитку релігійної ідентичності засновника Товариства Вартової Башти та руху Міжнародних дослідників Біблії Чарльза Тейза Рассела.

Сьогодні в Україні звершують свою діяльність релігійні спільноти, які є нащадками руху Міжнародних дослідників Біблії та вважають Ч. Рассела своїм ідейним засновником, який заклав основи вчення, яке сьогодні вони сповідують і поширюють. Насамперед мова йде про організацію Свідків Єгови, яка широко представлена у релігійному просторі України. Також у світі існує низка рухів сучасних Дослідників Біблії, які підкреслюють свою приналежність до вчення Ч. Рассела. Це, зокрема спільнота Дослідників Біблії під назвою Місійний рух «Епіфанія», що має своє представництво переважно у західних областях України.

У вітчизняній релігієзнавчій науці звернено увагу на вчення та практики Свідків Єгови; проте варто зазначити, що дослідження українських вчених стосуються, перш за все, сучасного розвитку цієї організації. Водночас важливим аспектом для дослідження будь-якого релігійного руху є огляд не тільки сучасного стану, а також перших етапів розвитку та передумов його появи. Варто зазначити, що існує тільки незначний обсяг наукових праць, які б ґрунтовно описували формування релігійних поглядів Ч. Рассела. З цієї причини набуває актуальності дослідження розвитку релігійної ідентичності постаті, яка спричинила появу цього релігійного руху.

Крім того, релігійна організація Свідків Єгови та постать їхнього засновника згадуються серед багатьох конфесійних джерел різних християнських деномінацій. Ч. Рассел там представлений як контроверсійна особистість, яка спричинила появу вчень, які заперечують або кидають виклик основоположним доктринам, які сповідує більшість традиційних християнських церков.

Вибір теми обумовлений тим, що, незважаючи на помітність вчення завдяки спадкоємцям Міжнародних дослідників Біблії, генеза поглядів та формування особистості родоначальника проаналізовані досить мало. Це, зокрема, зумовлене тим, що книги та статті Ч. Рассела не публікуються Свідками Єгови. Тільки Місійний рух «Епіфанія» поширює як друковану, так і відеопродукцію, що містить статті та книги цього релігійного діяча українською мовою, однак в обмеженій кількості.

Метою дослідження є проведення всебічного релігієзнавчого аналізу становлення та розвитку релігійної ідентичності Ч. Рассела, витоків його конфесійних переконань та діяльності як засновника та лідера Товариства Вартової Башти.

У дисертаційному дослідженні розглянуто сутність релігійної ідентичності Ч. Рассела в історичній генезі, звернено увагу на основні життєві віхи його автобіографічного наративу, що впливали на його вчення, на прагнення переосмислити християнське вчення, зокрема у контексті як повернення до біблійних джерел, апокаліптичних та есхатологічних уявлень, перегляд традиційних догматів так і започаткуванні спільноти однодумців та проведенні активної місіонерської діяльності.

При залученні значного об'єму архівних джерел та послуговуючись відомими методологічними прийомами, здійснено релігієзнавче дослідження формування поглядів, які сьогодні поширюються через Свідків Єгови та Дослідників Біблії. Розглянуто неоднорідну природу адвентизму XIX ст., відображено позицію засновника Товариства Вартової Башти щодо протестантизму загалом, та міллеризму й адвентизму зокрема. Важливим є

розгляд ставлення Ч. Рассела до проблеми релігійного націоналізму та дотримання громадянської та релігійної свободи.

Робота складається з тематичних блоків, що розкривають поставлену мету дослідження.

Перший розділ містить теоретико-методологічну частину дослідження. Розглянуто основні підходи для досягнення мети та виконання завдань дисертаційного дослідження, а також було здійснено аналітичний огляд літературних джерел. Проаналізовано поняття релігійної ідентичності та висвітлено проблему конфесійної ідентифікації Ч. Рассела у контексті розвитку релігійної організації Свідків Єгови. Досліджено історичний контекст релігійної ситуації в США у XIX ст., що мав безпосередній вплив на формування світогляду Ч. Рассела.

Другий розділ присвячений вивченню біографічних особливостей становлення Ч. Рассела як релігійного діяча. Простежено обставини формування його релігійних поглядів, виокремлено риси характеру Ч. Рассела, які визначили напрямок його духовних пошуків. Досліджено значення релігійної віри у формуванні його духовного досвіду. Виокремлено ключові напрями місіонерської роботи Товариства Вартової Башти за часів керівництва Ч. Рассела, зокрема масове видання журналу «Вартова Башта» та шеститомника «Світанок Тисячоліття», публікації проповідей у світських виданнях, а також створення та показ кінопроєкту «Фото-драма сотворення» і її скороченої аудіоверсії «Драма Еврика». Описано два місіонерські відвідування Ч. Расселом території України та Молдови. Відвідини Кишинєва та Одеси супроводжувались його оцінкою впливу російського самодержавства на тогочасне суспільство. А події, пов'язані з відвідуванням Ч. Расселом Львова, дозволили здійснити порівняння рівня релігійної свободи на українських землях наприкінці XIX – на початку XX століть, які входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій.

У третьому розділі напрямок дослідження спрямований на уточнення релігійної ідентичності Ч. Рассела шляхом аналізу його ставлення до протестантизму, Реформації та адвентизму. Встановлено, що погляди цього

релігійного діяча можна віднести до протестантського реставраціонізму. Виокремлено аспекти адвентизму, які Ч. Рассел схвалював, та щодо яких висловлював незгоду. Описано ставлення Ч. Рассела до міллеритського руху та постаті його засновника. Дослідження термінологічних маркерів дозволило простежити історичну спадкоємність руху Ч. Рассела від ідей міллеризму та адвентизму, що він особисто заперечував. Проаналізовано історію появи назви журналу «Вартова Башта», а також проблему, пов'язану з ототожненням руху Міжнародних дослідників Біблії з адвентизмом у суспільній свідомості. Проведено аналіз правдивості тверджень низки конфесійних джерел про вплив вчення Церкви адвентистів сьомого дня на релігійні погляди Ч. Рассела. Окремо вивчено ставлення Ч. Рассела до політико-соціальних царин суспільного життя з точки зору його релігійного світогляду. Висвітлено ставлення до феномена американського релігійного націоналізму з наголосом на турботу в забезпеченні засад громадянської та релігійної свободи. З'ясовано, що релігійний діяч не бачив для своїх одновірців можливості обіймати державні посади та участі у політиці. Також Ч. Рассел наводив низку обставин щодо того, чому участь у голосуванні для Міжнародних дослідників Біблії є неприпустимою. Щодо виконання військового обов'язку Ч. Рассел за певних умов допускав правомірність виконання армійських наказів, водночас акцентуючи, що недопустимо порушувати біблійний наказ про заборону вбивства. У питаннях захисту трудових прав Ч. Рассел вказує на те, що участь у профспілкових об'єднаннях та реалізація права на страйк є допустимими за умов дотримання законних підстав.

Ключові слова: Чарльз Тейз Рассел, релігійна віра, Товариство Вартової Башти, Дослідники Біблії, Свідки Єгови, протестантизм, протестантські церкви, міллеритський рух, адвентизм, Церква Адвентистів сьомого дня, релігійний націоналізм, військова служба, громадянська та релігійна свобода, зв'язок Ч. Рассела з Україною.

ABSTRACT

Orlovskiy R.V. The Formation of Charles Taze Russell's Religious Identity. – Qualifying scientific work on manuscript rights.

The Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the speciality 031 “Religious studies” (03 – Humanities). – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2025.

The dissertation research examines the origins and development of the religious identity of the founder of the Watchtower Society and the International Bible Students movement, Charles Taze Russell.

Today in Ukraine there are religious communities operating that are descendants of the International Bible Students movement and consider C. Russell as their ideological founder, who laid the foundations for the teachings that they profess and disseminate today. Foremost, we are talking about the organization of Jehovah's Witnesses, widely represented in the religious space of Ukraine. Moreover, several modern Bible Students movements exist worldwide, emphasizing their affiliation with the teachings of C. Russell. This is, in particular, the community of Bible Students called the Missionary Movement “Epiphany”, which has its representation mainly in the western regions of Ukraine.

In domestic religious studies, attention is drawn to the teachings and practices of Jehovah's Witnesses; However, it should be noted that the studies of Ukrainian scientists concern, foremost, the modern development of this organization. At the same time, an important aspect of the study of any religious movement is an overview of not only the current state, but also the first stages of development and the preconditions for its emergence. It should be noted that there is only a small amount of scientific works that would thoroughly describe the formation of the religious views of C. Russell. For this reason, the study of the development of the religious identity of the figure who led to the emergence of this religious movement is becoming relevant.

In addition, the religious organization of Jehovah's Witnesses and their founder are mentioned among many confessional sources of various Christian denominations. C. Russell is presented there as a controversial figure who led to the emergence of

teachings that deny or challenge the fundamental doctrines professed by most traditional Christian churches.

The choice of the topic is due to the fact that, despite the visibility of the teaching thanks to the heirs of the International Bible Students movement, the genesis of the views and the formation of the personality of the founder have been analyzed quite little. This is, in particular, due to the fact that C. Russell's books and articles are not published by Jehovah's Witnesses. Only the Missionary Movement "Epiphany" distributes both printed and video products containing articles and books by this religious figure in Ukrainian, but in limited quantities.

The aim of the research is to conduct a comprehensive religious studies analysis of the formation and development of C. Russell's religious identity, the origins of his confessional beliefs and activities as the founder and leader of the Watchtower Society.

The dissertation research examines the essence of the religious identity of C. Russell in historical genesis, paying attention to the main life milestones of his autobiographical narrative that influenced his teaching, the desire to rethink Christian teaching, in particular in the context of a return to biblical sources, an apocalyptic revision of traditional dogmas and the beginning of a community of like-minded people and active missionary work.

By using a significant amount of archival sources and known methodological techniques, a religious studies research of the formation of views that are today spread through Jehovah's Witnesses and Bible Students was conducted. The heterogeneous nature of Adventism in the 19th century is considered, the position of the founder of the Watchtower Society regarding Protestantism in general, and Millerism and Adventism in particular is reflected. It is important to consider the attitude of C. Russell to the problem of religious nationalism and the observance of civil and religious freedom.

The work consists of thematic blocks that reveal the stated goal of the research.

The first chapter contains the theoretical and methodological part of the research. The primary methods for achieving the aim and completing the objectives of the dissertation research are considered, and an analytical survey of literary sources is

conducted. The concept of religious identity is analyzed, and the problem of confessional identification of C. Russell in the context of the development of the religious organization of Jehovah's Witnesses is highlighted. The historical context of the religious situation in the USA in the 19th century, which had a direct impact on the formation of C. Russell's worldview, is studied.

The second chapter is devoted to the study of the biographical features of the formation of C. Russell as a religious figure. The circumstances of the formation of his religious views are traced, the character traits of C. Russell that determined the direction of his spiritual quest are highlighted. The significance of religious faith in the formation of his spiritual experience is studied. The key areas of the missionary activity of the Watchtower Society during C. Russell's leadership are highlighted, in particular the mass publication of the Watchtower magazine and the six-volume series "Millennial Dawn", the publication of sermons in secular publications, as well as the creation and screening of the film project "Photo-Drama of Creation" and its abridged audio version "Eureka Drama". Two missionary visits of C. Russell to the territory of Ukraine and Moldova are described. The visit to Chisinau and Odessa was accompanied by his assessment of the influence of the Russian autocracy on the society of that time. And the events associated with C. Russell's visit to Lviv allowed for a comparison of the level of religious freedom in the Ukrainian lands at the end of the 19th – beginning of the 20th centuries, which were part of the Russian and Austro-Hungarian empires.

In the third chapter, the research direction is aimed at clarifying the religious identity of C. Russell by analyzing his attitude to Protestantism, the Reformation and Adventism. It has been established that the views of this religious figure can be attributed to Protestant restorationism. The aspects of Adventism that C. Russell approved of, but about which he expressed disagreement, are highlighted. C. Russell's attitude to the Millerite movement and its founder is considered. The study of terminological markers made it possible to trace the historical continuity of C. Russell's movement from the ideas of Millerism and Adventism, which he personally denied. The origin of the name of the Watchtower magazine is analyzed, as well as the problem

associated with the identification of the International Bible Students movement with Adventism in the public consciousness. An analysis is performed to assess the reliability of statements from various confessional sources regarding the influence of Seventh-day Adventist teachings on C. Russell's religious views. The attitude of C. Russell to the political and social spheres of public life is studied separately from the point of view of his religious worldview. The attitude towards the phenomenon of American religious nationalism with an emphasis on care in ensuring the foundations of civil and religious freedom is highlighted. It was found that the religious leader did not see the possibility for his fellow believers to occupy government positions and participate in politics. C. Russell also cited a number of circumstances regarding why participation in voting is unacceptable for International Bible Students. Regarding the performance of military duty, C. Russell, under certain conditions, allowed the legality of following army orders, while emphasizing that it is unacceptable to violate the biblical order prohibiting murder. In matters of protecting labor rights, C. Russell points out that participation in trade unions and the exercise of the right to strike are permissible subject to compliance with legal grounds.

Keywords: Charles Taze Russell, religious faith, Watchtower Society, Bible Students, Jehovah's Witnesses, Protestantism, Protestant churches, Millerite movement, Adventism, Seventh-day Adventist Church, religious nationalism, military service, civil and religious freedom, C. Russell's connection with Ukraine.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Публікації у наукових фахових виданнях України:

1. Орловський Р. В., Куриляк В. В. Історія формування релігійних переконань засновника Товариства Вартової Башти Чарльза Тейза Рассела. *Культурологічний альманах*. 2023. № 3. С. 3–16. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.3.1>. (Особистий внесок здобувача:

аналіз архівних матеріалів з метою визначення ключових факторів, що вплинули на формування релігійних поглядів Чарльза Тейза Рассела)

2. Орловський, Р. В., Куриляк, В. В. Вплив адвентистських ідей на формування релігійної ідентичності засновника «Дослідників Біблії» Чарльза Тейза Рассела. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2023, Т. 1, № 2(178). С. 182–212. DOI: <https://doi.org/10.35423/2078-8142.2023.2.1.11>. *(Особистий внесок здобувача: обробка цифрових періоджерел з метою визначення релігійної ідентичності засновника «Дослідників Біблії»)*

3. Орловський Р. В., Харьковщенко Є. А. Місійний рух «Епіфанія» як продовжувач вчення Чарльза Тейза Рассела. *Культурологічний альманах*. 2023. № 4. С. 20–25. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.4.3>. *(Особистий внесок здобувача: висвітлення історії розвитку руху «Епіфанія», аналіз наповнення цифрових медіа ресурсів)*

4. Харьковщенко Є. А., Орловський Р. В. Перші кроки проповідницької активності Чарльза Тейза Рассела. *СОФІЯ. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник*. 2023. Т. 22, № 2. С. 48–53. DOI: <https://doi.org/10.17721/sophia.2023.22.10>. *(Особистий внесок здобувача: опрацювання періоджерел та отримання основних результатів досліджень щодо проповідницької діяльності засновника Товариства Вартової Башти)*

5. Орловський Р. В. Передумови появи періодичного видання «Вартова Башта». *СОФІЯ. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник*. 2024. № 1 (23). С. 41–46. DOI: <https://doi.org/10.17721/sophia.2024.23.8>.

***Статті в періодичних наукових виданнях,
проіндексованих у базі даних Scopus:***

1. Orlovskiy R. Religious Views of Charles Taze Russell and their Reflection in the Teachings of Jehovah's Witnesses. *The Scientific Quarterly Journal «Eminak»*. 2021. No. 4(36). P. 123–135. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2021.4\(36\).561](https://doi.org/10.33782/eminak2021.4(36).561).

2. Orlovskiy R. The Image of Jehovah's Witnesses in State Publications in the USSR. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2022. Vol. 42, no. 3. P. 33–52. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2343>.

3. Orlovskiy R., Shpak D. Analysis of Letters From Representatives of Religious Bible Student Groups (Badaczy Pisma Świątego) in Poland during the Nazi Occupation. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2023. Vol. 43, no. 7. P. 45–67. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2463>. (Особистий внесок здобувача: написання історіографії, огляд діяльності спільнот Дослідників Біблії, що відокремилися від Товариства Вартової Башти)

Розділ у колективній монографії:

1. Орловський Р. В. Становлення та розвиток теологічних доктрин Церкви Адвентистів сьомого дня. *Історія Церкви Адвентистів сьомого дня в Україні: У 3-х т.* / ред.: В. В. Куриляк, М. П. Костюк, В. А. Шевчук. Київ: Дух і літера, 2021. Т. 1 : Адвентисти сьомого дня: від локальної групи до всесвітнього руху. С. 52–99. URL: <https://ir.ugi.edu.ua/entities/publication/104109a6-3925-42e2-b8a6-6b06aa78f422>.

Публікації в інших наукових виданнях України:

1. Орловський Р. Часові аспекти віровчення Свідків Єгови: витоки та трансформація. *Філософсько-релігієзнавчі студії «Графе»*. №3. 2022. С. 16–23. URL: <https://www.grafe.ugi.edu.ua/index.php/Science/article/view/36/48>.

2. Орловський Р. Рух міллеритів та постать його засновника у працях Чарльза Тейза Рассела. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2022. № 50. С. 56–61. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/50-7>.

3. Куриляк В., Орловський Р. Дитинство та юність Чарльза Тейза Рассела – засновника Товариства Вартової Башти. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2022. Т. 33 (72), № 4. С. 196–203. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2022/4.31>. (Особистий внесок здобувача:

аналіз літературних джерел за темою, характеристика впливу характеру персоналії Ч. Рассела на формування його світогляду)

4. Орловський Р. В., Филипчук С. Хронологічний огляд опублікованих праць Чарльза Тейза Рассела. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2022. Т. 2, № 57. С. 40–49. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/57-2-6>. (*Особистий внесок здобувача: огляд сучасних досліджень до теми та аналіз творів Ч. Рассела опублікованих у «Віснику Ранку», вивчення змісту журналу «Вартова Башта», оприлюднення інформації про опубліковані праці Товариства Вартової Башти за керівництва Ч. Рассела*)

5. Орловський Р. В. «Фото-драма сотворення» Чарльза Тейза Рассела як великий кінематографічний твір Товариства Вартової Башти. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2022. Т. 2, № 58. С. 14–19. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/58-2-2>.

Праці, які додатково відображають наукові результати дослідження та засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Филипчук С. В., Орловський Р. В. Використання інноваційних технологій в діяльності Товариства Вартової Башти. *Управління та адміністрування в умовах протидії гібридним загрозам національній безпеці* : Матеріали III міжнар. науково-практ. конф., м. Київ, 22 листоп. 2023 р. Київ : ДУІТ, ХНУРЕ, 2022. С. 521–525. URL: https://files.duit.edu.ua/uploads/Сайт/3_НАУКА/conferences/international-scientific-and-practical-conferences/warn-2022.pdf. (*Особистий внесок здобувача: опрацювання першоджерел за темою та аналіз результатів дослідження*)

2. Орловський Р. В. Вплив представників адвентизму на генезис поглядів Чарльза Тейза Рассела. *Актуальні проблеми соціальних та економічних процесів в умовах трансформації українського суспільства* : Матеріали XV міжнар. науково-практ. конф., м. Буча. Київ : Міленіум, 2020. С. 68–71. URL: <https://ir.ugi.edu.ua/entities/publication/30c1fbb1-3f6c-4435-bd04-389f661c8b16>.

3. Орловський Р. В. Царство Боже як «п'ята світова імперія» у працях Чарльза Тейза Рассела. *Церква на шляху до формування богослов'я нації та громадянства* : Матеріали міжнар. науково-практ. конф. м. Івано-Франківськ. Київ : Міленіум, 2022. С. 168–175. URL: <https://ir.ugi.edu.ua/entities/publication/dae00605-256b-4340-a92f-08986106d450>.

4. Куриляк В. В., Орловський Р. В. Становлення та розвиток особистості Чарльза Тейза Рассела в період 1852–1868 роки. *Антикризовий розвиток соціальних та економічних процесів в умовах глобалізації* : Матеріали XVII міжнар. науково-практ. конф., м. Буча, 1 листоп. 2022 р. Київ : Міленіум, 2022. С. 97–102. URL: <https://ir.ugi.edu.ua/entities/publication/e073fb3d-a5d9-4ae9-92ed-a2b2cf75bdb8>. (Особистий внесок здобувача: дослідження літературних джерел за темою та визначення впливу особистісних рис Ч. Рассела на становлення його світогляду)

5. Орловський Р. В. Ставлення Чарльза Тейза Рассела до державної влади та участі в політичних процесах. *Політичні трансформації сучасного суспільства* : Матеріали IV Всеукр. науково-практ. конф., м. Полтава, 22 лют. 2023 р. Полтава : ПДАУ, 2023. С. 222–226. URL: https://www.pdau.edu.ua/sites/default/files/node/2908/zbirnykmaterialivivvseukrayin_skoynaukovo.pdf.

6. Орловський Р. Погляд Чарльза Тейза Рассела на військовий обов'язок та відстоювання трудових прав. *Наука і освіта України в умовах російсько-української війни: виклики та завдання в контексті національної безпеки* : Матеріали Всеукр. науково-практ. конф., м. Київ, 28 квіт. 2023 р. / ред.: В. Ільницький, М. Галів. Київ – Дрогобич – Львів – Переяслав – Ужгород – Запоріжжя : Посвіт, 2023. С. 37–40. URL: <http://repository.hneu.edu.ua/bitstream/123456789/29390/1/про%20осіту%20на%20окупованих.pdf>.

7. Орловський Р. В. Біографія Джона Патона – співробітника Чарльза Тейза Рассела, засновника Товариства Вартової Башти. *Наука та освіта в дослідженнях молодих учених* : Матеріали IV Міжнар. науково-практ. конф. для

студентів, аспірантів, докторантів, молодих уч., м. Харків, 18 трав. 2023 р. / ред. Ю. Д. Бойчук. Харків: Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, 2023. С. 221–222. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/items/25b98239-a99a-476b-b170-029b6b10f161>.

8. Орловський Р. В. Громадська та релігійна діяльність Джорджа Сторрса. *«Наукова весна» 2023* : матеріали XIII Міжнар. науково-техн. конф. студентів, аспірантів та молодих вчен., м. Дніпро, 1–3 берез. 2023 р. Дніпро : НТУ «ДП», 2023. С. 252–254. URL: <https://ir.nmu.org.ua/handle/123456789/163934>.

9. Орловський Р. В. Історія походження назви журналу «Вартова башта». *Інтеграція українських наукових досліджень в міжнародний простір: регіональний аспект* : Матеріали Всеукр. науково-практ. конф. з міжнар. участю, м. Запоріжжя, 21 квіт. 2023 р. Запоріжжя-Мелітополь : ФОРМ Однорог Т.В., 2023. С. 160–161. URL: http://dspace.tnpu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/31331/1/Hulka_Hrabyk.pdf.

10. Орловський Р. В. Використання терміну «теперішня правда» в публікаціях Товариства Вартової Башти за президенства Чарльза Тейза Рассела. *Авіація, промисловість, суспільство* : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф., м. Кременчук, 18 трав. 2023 р. Харків: ХНУВС, 2023. С. 527–529. URL: http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/18722/1/Aviatsiia%20promyslovi%20susilstvo_2023.pdf.

11. Орловський Р. В., Филипчук С. В. Вплив розвитку науки і техніки на життя суспільства у світоглядній системі Чарльза Тейза Рассела. *Проблеми та перспективи розвитку сучасної науки* : Міжнар. науково-практ. конф. молодих науковців, аспірантів і здобувачів вищ. освіти, м. Рівне, 11–12 трав. 2023 р. / ред.: В. С. Мошинський, Н. Б. Савіна, О. О. Осадча. Рівне : ХНУВС, 2023. С. 562–564. URL: https://files.duit.edu.ua/uploads/Сайт/3_НАУКА/conferences/international-scientific-and-practical-conferences/warn-2022.pdf. (Особистий внесок здобувача:

опрацювання літературних джерел за темою та аналіз результатів дослідження)

12. Орловський Р. Постаті, які вплинули на становлення Чарльза Тейза Рассела, засновника Товариства Вартової Башти. *Відкрита наука України: візійний дискурс в умовах воєнного стану* : Матеріали Міжнар. міждисциплінар. науково-практ. конф., м. Ужгород, 26–28 квіт. 2023 р. Ужгород : ДВНЗ «УжНУ», 2023. С. 293–297. DOI: <http://dx.doi.org/10.59948/osou5.2023.04>.

13. Орловський Р. В. Свідчення використання прогресивних методів у діяльності Чарльза Тейза Рассела. *Освітні і культурно-мистецькі практики в контексті інтеграції України у міжнародний науково-інноваційний простір в умовах воєнного часу* : зб. тез доп. IV Міжнар. науково-практ. конф. студентів та молодих вчен., м. Запоріжжя, 13–14 квіт. 2023 р. / ред. В. В. Нечипоренко. Запоріжжя : Видавництво Хортицької національної академії, 2023. С. 764–766. URL: <https://sites.google.com/view/confhna2023/збірник-матеріалів-конференції>.

14. Орловський Р. В. Підхід до розширення діяльності Чарльза Тейза Рассела, засновника Товариства Вартової Башти. *Стратегічні орієнтири сталого розвитку в Україні та світі* : зб. тез II Міжнар. науково-практ. конф. молодих уч., м. Чернігів, 21 квіт. 2023 р. Чернігів : НУ «Чернігівська політехніка», 2023. С. 83–85. URL: <https://stu.cn.ua/wp-content/uploads/2023/06/zbirnyk-gotovyj-13.06.pdf>.

15. Орловський Р. В. Образ індуїзму та буддизму в працях Чарльза Тейза Рассела. *I Всеукраїнський форум молодих сходознавців* : Матеріали доповідей, м. Київ, 23–24 трав. 2023 р. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2023. С. 34–36. URL: https://fsm.kubg.edu.ua/images/Forum_molodykh_skhodoznavtsiv/Forum_molodykh_skhodoznavtsiv_2023/Форум_збірка.pdf.

16. Орловський Р. В. Ототожнення суспільством Міжнародних Дослідників Біблії з адвентизмом у перші десятиліття розвитку руху. *Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу культур* : Матеріали XVI Міжнар. наук. конф., м. Острого, 22–23 черв. 2023 р. Острого : Видавництво НУ

«Острозька академія», 2023. С. 105–112. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/8874/1/Zbirnyk.pdf>.

17. Орловський Р. В. «Адвентисти першого дня» та очікування другого приходу Христа у 1850–1870-х рр. *Антикризовий розвиток соціальних та економічних процесів в умовах глобалізації* : Матеріали XVIII міжнар. науково-практ. конф., м. Буча, 17 трав. 2023 р. Київ : Міленіум, 2023. С. 114–116. URL: <https://ir.ugi.edu.ua/entities/publication/de200f26-7493-4fe7-9828-3cc8d6a5f620>.

18. Орловський Р. В. Візит Чарльза Тейза Рассела до Кишинева. *Відкрита наука України: візійний дискурс в умовах воєнного стану* : Матеріали Міжнар. міждисциплінар. науково-практ. конф., м. Ужгород, 27–29 верес. 2023 р. Ужгород : ДВНЗ «УжНУ», 2023. С. 213–214. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/news/collection-abstr-conference-OPEN-SCIENCE-OF-UKRAINE-27-29-09-2023.htm>.

19. Орловський Р. В. Відвідування Львова засновником Товариства Вартової башти, Чарльзом Тейзом Расселом. *Відкрита наука України: візійний дискурс в умовах воєнного стану* : Матеріали Міжнар. міждисциплінар. науково-практ. конф., м. Ужгород, 27–29 верес. 2023 р. Ужгород : ДВНЗ «УжНУ», 2023. С. 215–217. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/news/collection-abstr-conference-OPEN-SCIENCE-OF-UKRAINE-27-29-09-2023.htm>.

20. Орловський Р. Військовий обов'язок: Свідки Єгови в контексті війни в Україні. *Держава і Церква в новій та новітній історії України* : Зб. наук. ст. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2023. С. 177–188. ISBN 978-966-2538-88-5.

21. Орловський Р. В. Міллеритська спадковість у термінологічних маркерах пізніх протестантських течій. IX Танчерівські читання (матеріали міжнародної наукової конференції). *СОФІЯ. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник*. 2023. № 2(22). С. 131–132. URL: <https://sophia.knu.ua/index.php/sophia/issue/view/13/14>.

22. Орловський Р. В. Чарльз Тейз Рассел про досвід очікування адвентистами-барбуритами повернення Христа у 1874 році. *Антикризовий*

розвиток соціальних та економічних процесів в умовах глобалізації : Матеріали XIX міжнар. науково-практ. конф., м. Буча, 25 квіт. 2024 р. Київ : Міленіум, 2024. С. 115–119. URL: <https://ir.ugi.edu.ua/entities/publication/71a5ea47-7b80-4902-8a70-d8406097606c>.

ЗМІСТ

ВСТУП	19
РОЗДІЛ 1. АНАЛІТИЧНИЙ ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	28
1.1. Ступінь наукової розробленості проблеми та її концептуальні засади	28
1.2. Поняття релігійної ідентичності і питання конфесійної ідентифікації Чарльза Рассела	48
Висновки до розділу 1:	58
РОЗДІЛ 2. БІОГРАФІЧНИЙ НАРАТИВ ЧАРЛЬЗА ТЕЙЗА РАССЕЛА ТА ОСНОВНІ ВІЗІЙ ЙОГО СТАНОВЛЕННЯ ЯК РЕЛІГІЙНОГО ДІЯЧА	61
2.1. Біографічні свідчення про формування особистості Чарльза Тейза Рассела і витоки його релігійних поглядів	61
2.2. Основні форми місіонерської діяльності Товариства Вартової Башти під керівництвом Чарльза Рассела	88
Висновки до розділу 2:	104
РОЗДІЛ 3. АКТУАЛІЗАЦІЯ РЕЛІГІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЧАРЛЬЗА РАССЕЛА В ЙОГО СПРИЙНЯТТІ ПРОТЕСТАНТИЗМУ І СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПИТАНЬ	108
3.1. Реформація і протестантизм у вченні Чарльза Рассела	108
3.2. Чарльз Рассел про адвентизм і питання впливу на його погляди міллеризму	117
3.3. Соціально-політична проблематика у творах Чарльза Рассела	144
Висновки до розділу 3:	157
ВИСНОВКИ	161
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:	170
ДОДАТКИ	199

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. XIX століття було доволі плідне на появу харизматичних особистостей, погляди та діяльність яких започаткували релігійні напрямки, що існують та динамічно розвиваються дотепер. Серед них варто виокремити таких як Олександр Кемпбелл, Джозеф Сміт, Вільям Міллер, Мері Бейкер Едді, Чарльз Тейз Рассел. Погляди та діяльність останнього стали причиною появи Товариства Вартової Башти та руху Міжнародні дослідники Біблії. Нащадками цього руху стали релігійна організація Свідків Єгови та низка течій Дослідників Біблії. Послідовники даних релігійних напрямків здійснюють свою діяльність і в Україні. Кількість вірян релігійної організації Свідків Єгови у світі налічує понад 8,5 млн., а в нашій державі нараховується майже 130 тисяч осіб (до речі, Ч. Рассел двічі відвідував українські землі у рамках своєї проповідницької діяльності).

Водночас варто відзначити, що у сучасному релігієзнавстві витоки та історія аналізованої релігійної організації, а також погляди її засновника не достатньо досліджені. Англійська авторка низки праць з історіографії Свідків Єгови З. Нокс вважає, що існує недостатня кількість наукових досліджень, де висвітлюється історія цієї організації [172, с. 9], тому вона висловлює припущення, що у майбутньому появиться більше праць, присвячених історичній генезі даної релігійної організації, включаючи формування релігійних поглядів її засновника.

Отже, на часі здійснення системного релігієзнавчого дослідження генезису релігійних поглядів та діяльності засновника Товариства Вартової Башти Ч. Рассела. Означений вектор дослідження передбачає аналіз історичних та теологічних особливостей формування релігійної ідентичності цього діяча.

Дослідженнями розвитку релігійних переконань та діяльності Ч. Рассела займалися низка науковців, студії яких можна виокремити за такими блоками: вітчизняні наукові дослідження; закордонні наукові праці; конфесійна література.

У вітчизняному релігієзнавстві питанням формування релігійних поглядів та діяльності Ч. Рассела займалися В. Любащенко [21], П. Яроцький [50], В. Бучовський [7], К. Бережко [3].

Серед праць закордонних науковців можна виокремити праці О. Йонссона [167], Р. Кромптона [129], Ф. Зідека [364] та ін. Зокрема, О. Йонссон провів детальне дослідження походження інтерпретації Ч. Расселом часових пророчих періодів, згаданих у Біблії, вплив на це колишніх представників міллеритського руху. Праця Р. Кромптона присвячена опису походження та розвитку есхатологічних поглядів Ч. Рассела. У роботі Ф. Зідека поданий детальний опис біографії Ч. Рассела.

Дослідження за конфесійним спрямуванням можна поділити на: а) праці Свідків Єгови та Дослідників Біблії; б) розвідки колишніх Свідків Єгови та авторів інших конфесій. До перших належить книга з історії Свідків Єгови, опублікована Товариством Вартової Башти [164], книга сучасника та однодумця Ч. Рассела О. Макміллана [189], робота Ч. Редекера [232], опублікована Пасторським Біблійним Інститутом. До авторів другої підгрупи належать праці Коптської православної церкви, американського апологета У. Мартіна (баптизм) [190], В. Стівенсона (колишній Свідок Єгови) [319] тощо. У цих роботах є багато корисної інформації, однак їх загальний зміст дещо заангажований та упереджений.

Однак історіографія дослідження не містить комплексного, ґрунтовного аналізу релігійних поглядів Ч. Рассела. Зазначимо, що дисертаційне дослідження торкається не усього спектру фактів біографії цього релігійного діяча, позаяк звертається увага лише на тих подіях, які є визначальними для розуміння його релігійної ідентичності.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана в межах науково-дослідницької програми Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Модернізація суспільного розвитку України в умовах світових процесів глобалізації», та кафедральної науково-дослідної роботи «Основні тенденції світового та

вітчизняного релігієзнавства в контексті глобалізаційних викликів» (20КФ041-03). Основний внесок автора у дослідження даних проблем полягає в системному аналізі історичної генези вчення Ч. Рассела.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є здійснення комплексного релігієзнавчого дослідження формування релігійної ідентичності Ч. Рассела, витоків його конфесійних поглядів та діяльності.

Відповідно до мети дослідження, окреслимо наступні завдання дослідження:

- провести аналітичний огляд літературних джерел та окреслити підходи і методи дослідження;
- висвітлити поняття релігійної ідентичності та проблему конфесійної ідентифікації Ч. Рассела;
- простежити обставини формування релігійних поглядів Ч. Рассела;
- виокремити особистісні риси Ч. Рассела, які визначили вектор його духовних пошуків;
- представити значення релігійної віри у духовному становленні Ч. Рассела;
- окреслити методи місіонерської роботи Товариства Вартової Башти під керівництвом Ч. Рассела;
- розкрити обставини та оцінку Ч. Расселом його візиту на терени сучасної України та Молдови;
- проаналізувати релігійну ідентичність Ч. Рассела через призму його ставлення до події Реформації та протестантизму;
- дослідити релігійну ідентичність Ч. Рассела через призму його ставлення до міллеризму та адвентизму;
- проаналізувати ставлення Ч. Рассела до низки соціально-політичних питань: релігійного націоналізму, участі у політиці й профспілкових об'єднаннях, відношенні до військового обов'язку.

Об'єктом дисертаційної роботи є релігійне вчення Ч. Рассела.

Предмет дисертаційного дослідження – витоки та формування релігійної ідентичності Ч. Рассела.

Методи дослідження. В основу методологічного підґрунтя дисертації покладено як загальнонаукові методи, так і принципи академічного релігієзнавства, зокрема об'єктивності, позаконфесійності, історизму, каузальний, компаративний, біографічний, герменевтичний, типологічний, соціологічний та статистичний.

Методи об'єктивності й позаконфесійності є досить важливими у дослідженні історії та вчення Свідків Єгови загалом, так і Ч. Рассела зокрема, оскільки як конфесійні, так і наукові джерела мають ухил до певного рівня упередженості. Принцип історизму застосований при вивченні біографічного нарративу Ч. Рассела, при дослідженні генези його вчення. Каузальний метод використовувався для визначення причинно-наслідкового зв'язку між рисами характеру Ч. Рассела та формуванням його вчення і його активностей в якості релігійного діяча. Компаративний підхід застосовувався при висвітленні ставлення Ч. Рассела до такої історичної події як Реформація, принципів протестантизму та ідей адвентизму, вказуючи на подібність та відмінність його переконань від вчення інших протестантських церков. Також використання цього методу сприяло висвітленню погляду засновника Товариства Вартової Башти на релігійний націоналізм. Біографічний метод уможливив розгляд психологічного портрета Ч. Рассела, рис його характеру, які вплинули на формування світогляду та стали рушійною силою в місіонерській активності. Герменевтичний підхід був основою інтерпретації теологічних праць Ч. Рассела. А поєднання історичного, герменевтичного та компаративного використано при вивченні термінологічних особливостей релігійної лексики, які зустрічаються в творах Ч. Рассела. Це дало можливість простежити історичну спадкоємність засновника Товариства Вартової Башти від адвентизму та міллеризму, яку він підкреслено намагався заперечувати. Типологічний метод сприяв визначенню характеристик адвентизму, що вплинули на Ч. Рассела та його однодумців. Соціологічний метод реалізовано в аналізі публікацій читачів періодичного

видання «Вартова Башта». Статистичний метод використаний з метою аналізу розвитку одного з термінологічних маркерів у творах Ч. Рассела.

Наукова новизна дисертаційного дослідження. Результати, які найбільшою мірою розкривають наукову новизну дослідження полягають у наступному:

Уперше:

– розглянуто особливості становлення релігійної ідентичності Ч. Рассела, зацентовано увагу на його автобіографічних даних, які, з одного боку, вплинули на його релігійне вчення, а з іншого – на започаткування спільноти однодумців та проведенні активної місіонерської діяльності. Наголошено, що основним пунктом його релігійного вчення була ідея реституції (надія на відновлення людства до досконалого стану під час Тисячолітнього царства);

– проведено аналіз впливу ідей міллеризму в працях Ч. Рассела. Зокрема звернено увагу на термінологічні маркери, які присутні у працях міллеритів, адвентистів та Міжнародних дослідників Біблії; висвітлено відображення ролі міллеритського руху та його засновника у працях Ч. Рассела; представлено приклади ототожнення тогочасним суспільством поглядів Ч. Рассела з адвентизмом;

– узагальнено рефлексії Ч. Рассела під час його відвідин українських та молдовських земель, зокрема в сфері свободи совісті та віросповідання. Зіставлено рівні релігійної свободи на українських землях, які входили до складу Австро-Угорської та Російської імперій наприкінці XIX – на початку XX століть;

– висвітлено ставлення засновника Товариства Вартової Башти щодо релігійного націоналізму, який побутував у Сполучених Штатах. Визначено, що Ч. Рассел з одного боку відкидав наратив про богообраність американського народу, а з іншого вбачав користь з американського фундаментального принципу – реалізації права людини на громадянську та релігійну свободу.

– досліджено значення релігійної віри у духовному становленні Ч. Рассела. Її вплив відобразився у його прагненні до пошуку автентичного біблійного вчення, втіленні моральних цінностей у практичному житті, становленні

духовного лідерства, наявності релігійного досвіду, формуванню есхатологічних ідей, що стало його мотивацією до місіонерських активностей.

Удосконалено:

– висвітлення питання конфесійної ідентифікації Ч. Рассела, було обґрунтовано наратив, що діяльність Ч. Рассела була пов'язана з раннім етапом історії розвитку релігійної організації Свідків Єгови. Твердження сучасних Дослідників Біблії, що Ч. Рассел не був засновником Свідків Єгови, не заперечують того факту, що у 1931 р. мало місце тільки прийняття нової назви релігійною спільнотою, яку він заснував;

– аналіз ставлення Ч. Рассела до події Реформації та протестантизму. Висвітлено, що Ч. Рассел вважав себе і свій рух нащадками протестантської Реформації. Зазначено, що його вчення можна класифікувати як різновид протестантського реставраціонізму. Звернено увагу на негативні тенденції, які існували у протестантських деномінаціях ХІХ століття, і поради Ч. Рассела, як покращити наявний тогочасний стан речей;

– розкриття ставлення Ч. Рассела до адвентизму, зокрема, з якими поглядами адвентизму він міг погодитись, а проти яких відкрито опонував. Головним чином підкреслював, що не поділяв віру адвентистів у спалення землі при Другому приході Христа та у загибель мільйонів людей, які не стали їхніми однодумцями. Однак Ч. Рассел виражав особливу повагу до адвентистського тлумачення пророцтв книги Даниїла;

– аргументацію щодо відсутності впливу на формування релігійного вчення Ч. Рассела вчення Церкви Адвентистів сьомого дня загалом та творів Еллен Уайт зокрема. Доведено, що адвентизм у другій половині ХІХ ст. був представлений низкою релігійних спільнот. Визначено, що становлення поглядів Ч. Рассела значною мірою було зумовлене його спілкуванням із представниками «адвентистів першого дня». Водночас не знайдено жодних доказів впливу представників та вчення церкви Адвентистів сьомого дня на розвиток його релігійного світогляду;

– опис подій, які супроводжували відвідування Ч. Расселом терен України та Молдови. Простежено, що Ч. Рассел приїхав у Кишинів з метою відвідування свого товариша єврея-християнина Йосипа Рабиновича. Перебуваючи в Одесі, він ознайомився та описав особливості соціально-політичного життя тогочасного суспільства Російської імперії. Водночас у Львові, намагаючись прочитати релігійну лекцію, він зустрівся з опором місцевого єврейського населення;

Набули подальшого розвитку:

– дослідження використання Ч. Расселом основних методів місіонерської діяльності, що проявилось у публікації періодичних видань та книг Товариства Вартової Башти великими тиражами, проповідницьких турах у різних частинах світу, масовому попиті на оприлюднення його проповідей у світських періодичних виданнях. Крім того, визначну роль у місіонерській діяльності зіграв кінопроект «Фото-драма сотворення», який зайняв чільне місце в історії розвитку світового кінематографа та її скорочена аудіоверсія «Драма Еврика», як зразок вираження інклюзивності з бажанням досягнути проповіддю різні верстви населення;

– погляди Ч. Рассела щодо суспільно-політичних сфер життя, зокрема участі в політичних процесах та військовій службі, членстві у профспілкових об'єднаннях. Розглядаючи ці питання через призму своїх релігійних переконань, він намагався проявляти як категоричність, так і виваженість;

– дослідження рис особистості Ч. Рассела, які вплинули на формування його поглядів, зокрема: незалежність мислення, підприємницький хист, лідерські якості, талант до пошуків та досліджень, місіонерський запал та активність, готовність витратити власний час і кошти заради досягнення благородної мети. Визначено, що усі ці аспекти стали підґрунтям та чинниками його релігійного вчення, а також його реалізації як релігійного діяча й керівника видавничого Товариства.

Теоретичне значення дослідження. Дисертація є комплексним дослідженням формування релігійних поглядів та діяльності Ч. Рассела. Для

цього було залучено широкий спектр джерел з використанням прийнятих у релігієзнавстві теоретико-методологічних концепцій. Крім того, у роботі розглянуто диференційований характер адвентизму XIX століття, проаналізовано ставлення засновника Товариства Вартової Башти до феноменів протестантизму, міллеризму й адвентизму та до політико-соціальних сфер життя. Розкрито прагнення Ч. Рассела до реалізації принципів громадянської та релігійної свободи як базових прав людини.

Практичне значення отриманих результатів дисертаційного дослідження. Отримані положення та висновки можуть стати основою для підготовки поглиблених праць з історії релігії, пізнього протестантизму, розробки підручників і навчальних посібників із релігієзнавства, а також для викладання курсів із всесвітньої історії, культури та релігієзнавства.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійним науковим дослідженням, у якому представлені власні ідеї та напрацювання, що сприяли вирішенню поставлених завдань. Теоретичні положення й висновки були отримані дисертантом особисто. Ідеї інших авторів використовувалися виключно для підтвердження власних думок і мають відповідні посилання.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дисертаційної роботи було представлено у доповідях на наукових конференціях, а саме: Міжнародна науково-технічна конференція *«Церква на шляху до формування богослов'я нації та громадянства»*, 16–17 вересня 2022 р. (м. Івано-Франківськ); III Науково-практична конференція *«Управління та адміністрування в умовах протидії гібридним загрозам національній безпеці»*, 22 листопада 2022 р. (м. Київ); IV Всеукраїнська науково-практична конференція *«Політичні трансформації сучасного суспільства»*, 22 лютого 2023 (м. Полтава); XIII Міжнародна науково-технічна конференція для аспірантів та молодих вчених *«Наукова весна»*, 1–3 березня 2023 року (м. Дніпро); IV Міжнар. науково-практична конференція для студентів та молодих вчених *«Освітні і культурно-мистецькі практики в контексті інтеграції України у міжнародний науково-інноваційний простір в умовах воєнного часу»*, 13–14 квіт. 2023 р.

(м. Запоріжжя); Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю *«Інтеграція українських наукових досліджень в міжнародний простір: регіональний аспект»*, 21 квіт. 2023 р. (м. Запоріжжя); Міжнародна міждисциплінарна науково-практична конференція *«Відкрита наука України: візійний дискурс в умовах воєнного стану»*, 26–28 квіт. 2023 р. (м. Ужгород); Міжнародна науково-практична конференція для молодих науковців, аспірантів і здобувачів вищої освіти *«Проблеми та перспективи розвитку сучасної науки»*, 11–12 трав. 2023 р. (м. Рівне); XVIII Міжнародна науково-практична конференція на базі Українського гуманітарного інституту, 17 травня 2023 р. (м. Буча); IV Міжнародна науково-практична конференція для студентів, аспірантів, докторантів, молодих вчених *«Наука та освіта в дослідженнях молодих учених»*, 18 травня 2023 р. (м. Харків); XVI Міжнародна наукова конференція *«Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу культур»*, 22–23 червня 2023 р. (м. Острог); Міжнародна наукова конференція *«IX Танчерівські читання»*, 30 жовтня 2023 р. (м. Київ).

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження опубліковано у 36 наукових публікаціях, зокрема: 5 статей у наукових фахових виданнях України (які входять до переліку МОН України); 1 одноосібний розділ у колективній монографії; 3 статті у виданнях, проіндексованих у міжнародній базі даних Scopus; 5 статей в інших наукових виданнях; 22 тези доповідей на науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертаційного дослідження. Дисертаційна робота складається з анотацій (україномовна та англomовна версії), вступу, трьох розділів (7 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 211 сторінок. Список використаних джерел складається з 365 найменувань.

РОЗДІЛ 1. АНАЛІТИЧНИЙ ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Ступінь наукової розробленості проблеми та її концептуальні засади

Дослідження релігійної організації Свідків Єгови загалом та діяльності Ч. Рассела зокрема висвітлено як у працях вітчизняних, так і більшою мірою закордонних авторів.

Варто зазначити, що оскільки релігійна організація Свідків Єгови широко представлена в Україні, то її розвиток та діяльність стали об'єктом дослідження низки вітчизняних науковців. Водночас варто підкреслити, що ці роботи часто стосуються тільки аналізу сучасного стану розвитку цієї конфесії. Проте можемо вказати на обмаль вітчизняних наукових публікацій, які б торкалися історії цього релігійного руху. Оскільки діяльність Ч. Рассела стосується раннього періоду розвитку Свідків Єгови, то виокремимо праці дослідників, які були присвячені історії цієї організації.

Останній розділ книги «Пізній протестантизм в Україні» під редакцією П. Яроцького описує віровчення, історію та сучасну діяльність Свідків Єгови [50]. Зокрема, один підрозділ має назву «Рух Дослідників Біблії і його оформлення Чарлзом Расселом (1870–1916 рр.)». Звернена увага на дитинство Ч. Рассела, його сумніви щодо істинності традиційного вчення про вічні муки. Згадано про його розчарування у вченнях традиційних церков. Описано постаті, які вплинули на його розвиток, та про початок його релігійної діяльності. Згадується, як через поширення літератури число його однодумців зростало у різних штатах, так що вони організовувалися у певні «біблійні класи». Також подається стисла інформація про писемні праці Ч. Рассела, зокрема про шеститомник «Світанок Тисячоліття», кампанії «Євангелізація через пресу», кінофільм «Фото-драма сотворення».

Релігієзнавиця В. Любашенко у праці, присвяченій історії протестантизму [21], згадує спільноти, які після смерті Ч. Рассела відокремились від Товариства

Вартової Башти. Доктор філософських наук А. Артем'єв [2], а також вчений-історик К. Бережко [3] присвятили свої праці для дослідження історії Свідків Єгови на теренах України та інших країн Євразії. Обидва згадали про відвідування Ч. Расселом українських земель.

У статті І. Остащука та М. Овчар [44] зроблений наголос на історії символізму, який використовувало Товариство Вартової Башти, зокрема на прикладі обкладинок журналу в різні періоди. Українські дослідники теж проаналізували у ранній історії послідовників Ч. Рассела Дослідників Біблії емблему хреста і корони, що вказувало на віру в жертву Христа і Його прославлення, на нагороду, що очікує християнина, який збереже вірність.

Відзначимо статтю українського історика релігії В. Бучовського, яка присвячена основним вченням Ч. Рассела, якого автор називає засновником та головним ідеологом релігійної організації Свідків Єгови у сферах сотеріології еклезіології, та есхатології [7, с. 208]. Дослідник аналізує історію становлення та діяльності цього релігійного діяча. Водночас зазначимо, що автор у праці здебільшого посилається не на самі першоджерела, а на праці попередніх дослідників. Автор вважає, що через свої погляди та діяльність Ч. Рассел здобув чимало прихильників і критиків; зазначає, що незалежно від ставлення, Ч. Рассел був непересічною особою у релігійній сфері.

Стаття О. Сарапіна [56] порушує питання конфесійної ідентифікації Свідків Єгови. У дослідженні ґрунтовно розглянуто проблему самоідентифікації Свідків та твердження представників інших конфесій щодо приналежності цієї релігійної спільноти до християнства. Автор вважає, що цю релігійну спільноту потрібно класифікувати до маргінального протестантизму.

Зауважимо, що існує чимала кількість наукових праць, присвячених аналізу вчення Свідків Єгови загалом та постаті Ч. Рассела зокрема, які були опубліковані у радянську добу. Результати їх комплексного дослідження були висвітлені в окремій нашій науковій статті [199].

Однією з найповніших праць, присвячених біографії Ч. Рассела, є книга американського теолога, пастора Методистської церкви Фредеріка Зідека

«Чарльз Тейз Рассел: його життя та часи» [364]. Її особливістю є опис життя та діяльності цього релігійного діяча, поділений за роками, одночасно висвітлюючи значні політичні, економічні та культурні події, які відбувалися у світі того часу. Таким чином, автор поміщає біографію Ч. Рассела у ширший контекст історії США та світу. Водночас варто зазначити, що чимало тверджень, особливо, які стосуються раннього періоду життя Ч. Рассела, характеризується недостатнім посиланням на першоджерела. На нашу думку, у цій праці мають місце певні хронологічні неточності. Прикладом цього є твердження, що цей релігійний діяч мав спілкування з редактором «Вісника Ранку» Н. Барбуром ще до 1876 р., тобто до справжнього часу їхнього знайомства. Проте варто зауважити важливість проведеного Зідеком зв'язку між дитячим досвідом Ч. Рассела та його наступним духовним зростанням. Наприклад, що смерть його матері в 1861 р., спричинена тривалою хворобою, змусила дев'ятирічного Ч. Рассела «ставити собі питання, чи потрапила вона в рай чи в пекло» [364, с. 29].

Праці історика релігії Зої Нокс [172] є ґрунтовними у відображенні ставлення Свідків Єгови до зовнішніх викликів, яким чином ця релігійна організація виробила спосіб реагування на них. Авторка наголошує, що намагається займати нейтральну, неупереджену позицію. Стверджує, що Товариство Вартової Башти походить з адвентистської традиції, однак від якої з часом відійшло, виокремивши власну ідентичність. Крім того, авторка розглядає розвиток ставлення Ч. Рассела до низки питань, які стосуються суспільно-політичного ладу, а саме: до участі у політичних процесах, до військового обов'язку тощо. Ця авторка провела дослідження з історіографії релігійної організації [173; 174].

Брюс Шульц та Рейчел де В'єн – історики без наукового ступеня, однак їхня книга «Окрема ідентичність: організаційна ідентичність серед читачів Сіонської Вартової Башти: 1870–1887» [307] зробила неоціненний внесок у дослідження ранньої історії становлення Ч. Рассела та вчення, яке сповідує Товариство Вартової Башти. Праця містить велику кількість першоджерел, які не були оприлюднені у попередніх роботах. У книзі подано деталі раннього

періоду формування спільноти Дослідників Біблії, що вказує на значну діяльність із пошуку та збору матеріалів розвідки. Ця праця вважається достатньо інформативною щодо вивчення ранньої історії Товариства. Зазначимо, що книга просуває наратив, що хоч Ч. Рассел мав контакти з адвентистами, однак не взяв з адвентизму жодного унікального вчення. Автори доклали зусиль, щоб відмежувати погляди Ч. Рассела від ідей адвентизму та міллеризму. Водночас згідно з твердженням З. Нокс, ці автори, заглиблюючись в деталі, часом не помічають загального історичного контексту [173, с. 255]. Також простежується нехтування певними фактами, які не відповідають поставленому наративу. Зокрема, не вказано беззаперечний факт запозичення Ч. Расселом пророчої схеми В. Міллера за посередництвом представників «адвентизму першого дня». Однак можна підкреслити, що ця праця є цінною у висвітленні не радикального, а поступового формування окремої ідентичності руху Дослідників Біблії, слушно зазначається про контакти та співпрацю Ч. Рассела з представниками нетрадиційних протестантських спільнот. Відзначимо також окрему статтю Б. Шульца та Р. В'єн про діяльність соратника і співпрацівника Ч. Рассела у початковий період його діяльності – Нельсона Барбура [308].

Популярна книга канадського історика Джеймса Пентона [220] вперше була видана у 1985 р. та витримала три перевидання (останнє – у 2015 р.). Дж. Пентон – науковець та колишній адепт організації, був Свідком Єгови у четвертому поколінні. Дослідження вважається однією з найкращих праць, присвячених історії Свідків Єгови. Зокрема, він розглядає історію формування поглядів Ч. Рассела, згадуючи про роль осіб, які прийняли у цьому участь. Однак, варто зазначити, що травматичний досвід виключення та виходу з релігійної організації певною мірою вплинув на рівень наукової об'єктивності та незаангажованості цієї праці.

Також визначними є праця шведського письменника Олофа Йонссона «Переглянуті часи язичників» [167], колишнього члена Організації звертають увагу на аналіз біблійної хронології, які подає Товариство Вартової Башти та історії розвитку інтерпретації біблійних пророцтв. Він мав тісну співпрацю з

науковцями з метою написання своєї книги, серед яких були працівники Британського музею, а також з істориками й археологами різних країн. Його книга «Ознака останніх днів – Коли?» [166] стосується аналізу тлумачення вчення Свідків щодо есхатологічних подій історії людства і, зокрема, досліджує тлумачення терміну «parousia», який був визначальним у розвитку доктрини про «невидиму присутність Христа». Автор описує витоки цієї доктрини, які сягають часів спілкування Ч. Рассела з Н. Барбуром.

Подібним чином розкриває тлумачення біблійних пророчих періодів Ч. Расселом, а згодом і Свідками Єгови британський історик протестантського християнства Алек Райрі [302]. Один із розділів його книги про вплив протестантизму на формування сучасного світу присвячений аналізу віровчення та історії цієї релігійної організації.

Дисертаційна робота Йозефа Зігмунта [365], обсягом майже 1000 сторінок, яка була написана ще у 1962 р., не втрачає своєї актуальності досі. Автор висвітлює не тільки діяльність Ч. Рассела та певні моменти, які описують вплив міллеритського руху на його духовне становлення. Також міститься детальний опис розвитку новоствореного руху Дослідників Біблії, який за часів розвитку переживав як активність євангельських спрямувань, так і драматичних моментів розчарування від несправджених очікувань. У праці є чимало посилань на книги та статті засновника нової релігійної спільноти.

Магістерська робота Роберта Кромптона [129] має особливий науковий характер. Автор проводить аналіз релігійних поглядів Ч. Рассела, викладений у шеститомнику «Світанок Тисячоліття». Досить детально розглядає бачення біблійної історії, хронології та інтерпретації біблійних пророцтв Ч. Рассела, виокремлює її спадкоємність від поглядів попередніх релігійних лідерів, зокрема від В. Міллера.

Магістерська робота Джин Альстрома [88] присвячена вивченню погляду Ч. Рассела на природу церкви. Відзначається, що Ч. Рассел дотримуватися ідей реставраціонізму, а також виступав проти проявів сектантського поділу серед християн на деномінації та закликав до християнської єдності й повернення до

принципів, якими керувалася першохристиянська церква. Запропоновано висновок, що такі риси ріднять Ч. Рассела з такими протестантськими діячами як Роджер Вільямс та Томас Кемпбелл. Однак його значні теологічні розходження з традиційним християнським вченням виокремлювали його як особливу постать у християнському середовищі.

Праця англійського релігієзнавця Джорджа Кріссайдса [121] «Історичний словник Свідків Єгови» стосується основних моментів історії та діяльності цієї організації, зокрема і життя Ч. Рассела. Книга містить хронологічну послідовність ключових дат та осіб цього руху, що допомагає у розумінні походження та розвитку цього мілленаристського руху. Автор у дослідженні опирався як на офіційні джерела Товариства, так і публікації критиків релігійної організації та праці деяких вчених. Також дві його недавно опубліковані книги «Свідки Єгови: безперервність та зміни» [123] та «Свідки Єгови: Новий вступ» [122] висвітлюють ключові події історії, віровчення та діяльності релігійної спільноти за часів Ч. Рассела, а також при керівництві наступних президентів Товариства Вартової Башти аж до наших днів. Автор намагався викласти виважене та неупереджене дослідження Свідків Єгови без намагання захистити чи вказати помилковість їх переконання і практики.

Досить ґрунтовний огляд історії розвитку Свідків Єгови як релігійного та соціологічного феномена здійснив Вільям Вейлен [357], американський письменник та експерт із компаративного релігієзнавства. Особливістю його праці є детальний огляд діяльності релігійної організації за різні історичні періоди, який супроводжується значним обсягом статистичних даних. Крім того, автор наголошує, що Свідки Єгови у порівнянні з такими новітніми конфесіями як Мормонізм та Християнська наука є наймолодшим релігійним рухом, однак він претендує на те, щоб стати світовою релігією, що найшвидше розвивається» [357, с. 5].

Відзначимо, що через значне поширення та місіонерську активність Свідків Єгови побачило світ чимало конфесійних апологетичних праць різних конфесій, зокрема Православної церкви [223], Римо-католицької церкви [126].

Долучилася до написання відповідних матеріалів чимала кількість протестантських авторів, а саме: баптист Джек Макартур [188], баптистський теолог Волтер Мартін [190], адвентист Р. Кун [127], теологи Реформатської церкви Ентоні Хоукема [156] та Ян Карел ван Баален [345]. Також є книга у співавторстві католика Влодзімежа Беднарського та євангельського християнина Шимона Матусяка [107]. Деякі конфесійні праці написані протестантськими теологами, які в минулому були Свідками Єгови: баптистський теолог Едмонд Грасс [151; 152], адвентистський пастор Ернст Брюс Прайс [227]. Ці дослідження насамперед спрямовані на аналіз історії та вчення Свідків Єгови через призму чітких конфесійних релігійних поглядів авторів досліджень.

Найбільш детальну інформацію серед публікацій Свідків Єгови щодо Ч. Рассела містять Щорічник за 1975 рік [79] і книга з історії та сьогодення організації «Проголошувачі» [164]. Окрім того, деталі щодо діяльності Ч. Рассела можна знайти у численних статтях журналу «Вартова Башта». Подана інформація є досить виваженою і точною, гідною наукової довіри. Цими даними оперують як авторитетними джерелами навіть критики організації.

Окрему групу становлять праці представників сучасних релігійних спільнот Дослідників Біблії, які вважають Ч. Рассела своїм ідейним засновником. До них належать: книга Чарльза Редекера «Пастор Ч. Т. Рассел: посланець тисячолітньої надії» [232], історичне видання журналу «Herald of Kingdom» [301] та детальна біографія Ч. Рассела польською мовою [329]. Ці праці велику увагу зосереджують на періоді духовного розвитку Ч. Рассела та осіб, які цьому сприяли. Вони містять додаткову інформацію про цього релігійного діяча, яка не зустрічається в літературі Свідків Єгови, та надають більш вагомого значення діяльності й ролі Ч. Рассела у діяльності Товариства Вартової Башти, а також руху Міжнародних дослідників Біблії. У цих розвідках, на відміну від публікацій Свідків Єгови, визнається значний вплив міллеритів та адвентистів на погляди Ч. Рассела. Також сучасні Дослідники Біблії зберігають та поширюють не тільки книги та статті Ч. Рассела, а також праці цих адвентистів як частину своєї духовної спадщини.

Водночас ще є одна група праць релігійної спільноти, яка, хоч не походить безпосередньо від руху Ч. Рассела, однак визнає вплив його вчення на низку її переконань. Це нечисленна спільнота Всесвітня Церква Бога (Worldwide Church of God) та подібні до неї релігійні групи. Вона має спільні доктринальні риси з вченням Міжнародних дослідників Біблії, з однієї сторони, та Церкви Адвентистів сьомого дня, з іншої. Керівник історичних дослідницьких проєктів Крейг Уайт, автор чималої кількості праць з історії своєї релігійної спільноти, описує Ч. Рассела як одного з релігійних діячів, які сприяли розвитку доктрини «Справедливого шансу» [359], тобто надання можливості почути вістку про спасіння в Тисячолітньому царстві людям, які впродовж свого життя з різних обставин не мали такої нагоди.

Окремо потрібно відзначити групу праць осіб, які були особисто знайомі з Ч. Расселом. Автобіографічна праця Олександра Макміллана (1877–1966) «Віра на Марші» містить окремі деталі щодо діяльності Ч. Рассела. Автор книги був сучасником та співробітником трьох перших президентів Вартової Башти. Відомо, що він брав участь у ключових моментах розвитку Товариства. Цінність його праці зокрема визначається тим, що там зафіксовані епізоди приватного спілкування автора з Ч. Расселом [189]. Принагідно зазначити, що стаття вітчизняних науковців В. Куриляк та П. Котлярова [16] була присвячена розвитку діяльності цієї релігійної організації через опис біографії О. Макміллана.

Певні деталі біографії Ч. Рассела та опис його поглядів і діяльності висвітлені у багатотомній серії «Епіфанічні дослідження» ще одного соратника і співпрацівника Ч. Рассела [165]. Мова йде про Пола Джонсона (1873–1950), який був одним із провідних працівників Міжнародних дослідників Біблії у останні десять років життя Ч. Рассела. Він у той період був близько знайомий із засновником Товариства, який доручав йому виконувати як духовну працю, так і вирішення деяких організаційних питань. Після смерті Ч. Рассела Джонсон не погодився з обранням Рутерфорда як нового президента Товариства і політикою його керівництва, у 1920 р. створив власну організацію Місійний рух «Дім

мирян» і почав видавати періодичне видання «Теперішня правда». Українською мовою цей журнал розповсюджується через Місійний рух «Епіфанія» [43, с. 21–23]. Праці Джонсона корисні тим, що він має власну думку й особливі свідчення про формування поглядів та розвиток діяльності Ч. Рассела. Пол Джонсон описує певні моменти життя Ч. Рассела, піддає ці події обґрунтованому аналізу.

Маємо у розпорядженні для релігієзнавчого аналізу ранні праці однодумців, сучасників Ч. Рассела – Е. Стюарта [321] та В. Вісдома [362], які описали значення його постаті у формуванні руху Дослідників Біблії, а також зазначали певні моменти його біографії.

Найвідомішою серед праць колишніх Свідків, які надалі не наголошували на належності до іншої конфесії, є книга колишнього члена Керівного органу Свідків Єгови Реймонда Френца (1922–2010) [145], племінника Фредеріка Френца (1893–1992), четвертого президента Товариства. Реймонд Френц описує роль Ч. Рассела в діяльності Товариства, а також висвітлює деталі внутрішніх трансформацій у керівництві.

Наведемо ще низку праць колишніх adeptів цієї релігійної організації, які не займали в ній визначного становища. До них належать розвідки В. Стівенсона [319], Б. Харрісона [155], В. Шнеля [305; 306], Дж. Вілтінга [361]. Зокрема, праця Вільяма Шнеля з промовистою назвою «Тридцять років рабства у Вартовій башті» [306] стала однією з найбільш відомих праць з описання власного досвіду перебування в релігійній організації [305]. Кожен з авторів при описанні свого досвіду досліджував історію розвитку Свідків Єгови, зокрема інформацію про діяльність Ч. Рассела. Але їх не можна охарактеризувати як вичерпні та незаангажовані – вони більшою мірою є односторонніми та не об'єктивними. Цитування нерідко не повні, а факти з життя Ч. Рассела часто подані фрагментарно й упереджено.

Підкреслимо, що історик релігії З. Нокс висловлює прагнення, щоб кількість історичних та релігієзнавчих досліджень з ранньої історії розвитку організації Свідків Єгови зростала, і окремо робить акцент на академічних

працях присвячених біографії та вчення засновника Товариства Вартової Башти [172, с. 9].

Оскільки формування релігійної ідентичності пов'язане з зіставленням власних поглядів з іншою релігійною традицією [9, с. 36–37], а становлення Ч. Рассела відбувалося у середовищі протестантських деномінацій, то важливо розглянути його ставлення до ідеалів протестантської Реформації і загалом до протестантизму у його часи. Це питання важливе, оскільки сьогодні Свідки Єгови не визнають свою належність до протестантизму, а також в академічному релігієзнавстві належність до протестантизму Свідків Єгови ставиться під питання.

Дослідженнями з протестантизму серед вітчизняних науковців займалися П. Яроцький [53], С. Санніков [54; 55], М. Черенков [70], Л. Филипович [66], П. Котляров [13; 14], О. Сарапін [57], І. Остащук [45] та ін. Ці наукові праці корисні для розуміння теологічного контексту формування поглядів Ч. Рассела.

П. Яроцький у книзі «Протестантизм в Україні» досліджує течії раннього протестантизму. Зокрема, він аналізує кальвінізм [53, с. 31–51] і, що особливо цікаво, вчення унітаріїв [53, с. 52–90], описує передумови, події та наслідки Протестантської Реформації [53, с. 5–6]. Крім того, автор розглядає протестантські принципи «Sola Scriptura» [53, с. 249–254], «Sola fide» [53, с. 256], а також – опис виникнення протестантських рухів та їхнього віровчення, зокрема баптизму [53, с. 241–299].

Зазначимо, що у своїй статті О. Сарапін [57] критично оцінює класичну схему належності деномінацій до раннього та пізнього протестантизму. Натомість він пропонує власну класифікацію, намагаючись уникати однобоких суджень, які можуть виникати через прояви релігійного ексклюзивізму. Натомість П. Котляров у своїх роботах [13; 14] аналізує розвиток протестантської діяльності та теології, акцентуючи увагу на етапі формування цього релігійного напрямку у XVI столітті. У свою чергу І. Остащук звернув увагу, яким чином у протестантизмі використовується символізм із намаганням донести власні доктринальні ідеї [45].

Вважаємо, що серед закордонних науковців варто виділити Б. Сміта, доцента кафедри систематичної теології Реформатської духовної семінарії, який детально описав значення принципу Реформації «solus Christus» [311]. Стаття Дж. Фарріс і С. Гамільтон піднімає питання змісту протестантської доктрини «замісного викупу» або «замісного спокутування», звершеного жертвовною смертю Ісуса Христа [139]. Дисертаційне дослідження А. Грін присвячене історії розвитку релігійних фундаменталістських спільнот, зокрема розкриває феномен протестантського реставраціонізму та деномінацій, які сповідують його ідеї [149].

Значну роль у становленні Ч. Рассела відіграли представники адвентизму. Серед вітчизняних дослідників адвентизму й міллеризму варто виокремити П. Яроцького [50, с. 248–273], Р. Сітарчука [61], В. Куриляк [15], В. Шевчука [72], В. Мельничука [22], І. Чернушку [71]. Останній із названих дослідників описує зародження, розвиток руху В. Міллера, подальше заснування різних адвентистських спільнот. Науковиця В. Куриляк розглядає історичний фон існування есхатологічних рухів у США в XIX столітті.

Крім того, праця Р. Сітарчука [61] описує історію виникнення і становлення адвентистського руху в США. Окремий наголос зроблено на постаті В. Міллера та розвитку міллеритського руху, заснованого на дослідженні й інтерпретації біблійних апокаліптичних пророцтв. Дослідник підкреслив особливу рису міллеризму, що серед послідовників цього руху виникли теологічні дискусії щодо правдивості традиційної доктрини про безсмертя людської душі та природи кінцевої участі нерозкаяних грішників [61, с. 107]. Учений простежує походження та розвиток церкви Адвентистів сьомого дня (далі АСД) у XIX столітті [63].

На нашу думку, важливими є праці з трансформації теології церкви АСД для порівняння з поглядами Ч. Рассела. Помітною є книга адвентистського історика Джорджа Найта з історії міллеризму та з розвитку адвентизму [170; 171]. Відзначимо книгу Ісаака Веллкома «Історія вістки та місії Другого приходу, доктрина і люди» від 1874 р.: автор був сучасником подій очікування

міллеритами Другого приходу Христа, а також детально описав діяльність колишніх міллеритів у наступні десятиліття після Великого Розчарування 1844 року [355]. Подібним чином у дисертації Девіда Артура [90] висвітлюється розвиток міллеритського руху і процес формування різних адвентистських спільнот.

Оскільки життя та діяльність Ч. Рассела відбувалося на фоні трансформацій суспільно-політичних процесів в США, закономірно розглянути ставлення цього релігійного лідера до різних сфер життя суспільства кінця ХІХ–початку ХХ століть. Серед наукових праць, які розглядали ставлення Ч. Рассела соціально-економічних моделей можна виокремити статтю Р. Сітарчука та І. Остащука [62]. Серед відчиняних вчених цю тему американського релігійного націоналізму розвивали О. Сарапін, Є. Пілецький [303], М. Паращевін [48]. Окремим питанням є ставлення Ч. Рассела до тенденцій американського суспільства тих часів, яке згодом отримало назву «американська громадянська релігія». Цей момент показує місце Ч. Рассела та його руху у канві розвитку американського суспільства. Темою ставлення Ч. Рассела до цього питання займалися у магістерській роботі Л. Стівенсон [320]. Своєю чергою Дж. Латтерел висвітлював роль Авраама Лінкольна у трансформації сприйняття терміну «In God we trust», як одного з елементів американського релігійного націоналізму [176].

Згадування періодичних видань, які містили інформацію про діяльність Ч. Рассела, зокрема «New York Times» та інших американських газет [75; 148], також вирізки з польських [209] та українських газет [49].

До наукових праць, що висвітлюють процес створення, зміст та структуру 8-ми годинного кінофільму під назвою «Фото-драма сотворення», автором якого став засновник Товариства Вартової Башти, належать дослідження Р. Нельсона [195], М. Плаза-Навас [222] та С. Блот-Велленса [113].

Серед завдань нашого дисертаційного дослідження є також аналіз візиту Ч. Рассела на терени сучасної України і Молдови. Відзначимо, що погляди цієї людини, яка виросла в країні, де була втілена свобода віровизнання, свобода

думки, то описує власні враження від ладу в Російській імперії у зіставленні з відомим йому досвідом. Тут важливо зазначити праці, які подають історичний фон подій у ставленні влади Російській імперії та підконтрольної цій владі Російської православної церкви до своїх громадян, а також верств населення, які панівним режимом вважалися чужими та неблагонадійними. Саме ці теми відображено у дисертації Р. Сітарчука [60], останній розділ якої описує розвиток політики самодержавства стосовно членів церкви АСД на українських землях. Також статті О. Бороденко та Р. Сітарчука [115] зазначено про великий вплив Російського самодержавства на суспільство. Так, зокрема вказано на вплив влади, яка сприяла релігійній монополії Російської православної церкви, та безпосередньо впливала на приватне життя людей через жорстку регламентацію у створенні міжконфесійних шлюбів.

У становленні Ч. Рассела як релігійного діяча, у формуванні його ідентичності значною мірою відіграла велику роль його релігійна віра. Серед вітчизняних релігієзнавців, праці яких ґрунтовно аналізували феномен віри, необхідно виділити: О. Предко [52; 224; 225], О. Сарапіна [58], А. Лещенко [19], А. Костенко [12], Т. Левченко [18], Є. Харьковщеника [69]. Зокрема, авторитетна дослідниця О. Предко слушно визначає релігійну віру як мотиватор людської свідомості, що характеризується поглядом у майбутнє та рефлексія власних переконань завдяки закладеним уявленням орієнтованих на омріяне майбуття [52, с. 30]. Ба більше, віра виступає джерелом формування унікальної суб'єктивної реальності релігійної особи, що зумовлює її спосіб життя та мислення [52, с. 30]. Зазначимо, що О. Предко також описує значення віри у формуванні релігійного досвіду. Так, вона наголошує, що релігійна віра має особистісно-інтимний характер та переживається людиною на глибинному рівні особистого досвіду [52, с. 27]. Погоджуємося з таким важливим визначенням О. Предко.

У дисертаційному дослідженні Т. Лещенко дає дефініцію релігійної віри, як є прояв психологічного стану особистості і втілюється у буденній свідомості, в якій переважають емоційні та чуттєві аспекти, що відповідають за формування

переконань і моделей поведінки релігійної особи. Також вона підкреслює, що на формування віри впливають низка мотивів, серед яких можна виокремити світоглядний та морально-ціннісний [19, с. 18].

Відомий релігієзнавець О. Сарапін у своїй статті [58] ґрунтовно представив погляд на віру з позиції протестантизму. Зокрема, автор подає опис структурних компонентів релігійної віри, а саме: знання, переконання та довіра. Зроблено наголос на христоцентризмі як головному акценті релігійної віри проповідника Ч. Сперджена.

Подібним чином у статті Т. Левченко розглянуто концепт релігійної віри в інтерпретації протестантизму, який відображений у творах реформатора Мартина Лютера та його послідовників. Визначено релігійну віру як відносини з Богом, у яких людина приймає прощення від Бога, що містить спасительну дію, осягаючи його своєю волею та розумом [18, с. 217]

У ґрунтовній статті авторитетного дослідника Є. Харківщенка в співавторстві Є. Пілецького та Є. Скоклюка [69] проведено аналіз релігійної віри у сфері релігійної безпеки, зокрема, це дослідження стосується проблеми забезпечення реалізації свободи віросповідання як ознаки демократичного суспільства.

У дисертації А. Костенко вказує на два аспекти, завдяки яким людина зростає у вірі: 1) переконаність у комусь або чомусь, що ґрунтується на визнанні його правдивості та важливості; 2) довіра. Завдяки першому мається на увазі об'єкт віри, впевненість існування якого є поза сумнівом, наприклад, переконаність в існуванні Бога та його всеблагому й люблячому характері. Завдяки другому – довіра Богові, Його обітницям та впевненість у правдивості Його Слова. В результаті, віра визначає певні моделі та шаблони поведінки, забезпечує їхню внутрішню впорядкованість, прояв відносної сталості та постійності у діях, що стає засадничою для побудови відносин з навколишнім світом, суспільством [12, с. 15].

Варто зазначити, що для повноти джерельної бази дослідження використано видання Товариства Вартової Башти, опубліковані за період життя

Ч. Рассела. Крім того, проаналізовано праці з періодичного видання «Вісник Ранку» Н. Барбура. Їх можна знайти на поширеному ресурсі Internet Archive [163], який містить книги та інші публікації різної тематики з історії питання нашої дисертаційної роботи. Водночас публікації Товариства Вартової Башти періоду життя Ч. Рассела, починаючи з 1879 по 1916 р., містяться на ресурсах груп Дослідників Біблії, зокрема англійською мовою [109; 336] та українською [4]. Зазначимо, що окрім праць Ч. Рассела, на ресурсах Дослідників Біблії розміщена інформація про різних протестантських лідерів минулих століть. Усі джерела Дослідників Біблії віддають шану Вільяму Міллеру та згадують адвентизм, який вплинув на погляди Ч. Рассела. На сайті Барбари Андерсон, яка у минулому була Свідком Єгови, міститься велика збірка документів, листів і книг, починаючи з 1830-х років, що стосуються сторінок історії Товариства Вартової Башти [133]. Важливим інтернет-ресурсом для нашого дослідження є офіційний ресурс Свідків Єгови, онлайн бібліотека «Вартової Башти» wol.jw.org. Там містяться публікації, видані Свідками Єгови, починаючи з 1950 р. до сьогодні. Принагідно зазначимо, що наразі Свідки Єгови не здійснюють видавництво та розповсюдження праць засновника Товариства Вартової Башти. У сучасних публікаціях цієї релігійної організації можна знайти тільки витримки з статей та книг Ч. Рассела.

Для висвітлення міллеритського руху 1839–1844 рр. та розвитку адвентистських рухів у наступних десятиліттях нам допомогли ресурси Церкви АСД [87] та Церкви Адвентистів-християн [337]. Важливим джерелом також є архів історичних матеріалів Церкви Бога Авраамової віри [125], який містить велику частину номерів періодичного видання Дж. Сторрса «Bible Examiner», котрий здійснив значний вплив на формування релігійної ідентичності Ч. Рассела.

Вивчення предмета дослідження вимагає застосування комплексу взаємопов'язаних наукових підходів та методів. Згідно з поглядами М. Вебера, об'єктивне наукове знання повинно бути звільнене від суб'єктивного сприйняття. Проте науковець не повинен при цьому відмовлятися від власних

інтересів, оцінок та уподобань. Однак він повинен свої судження поставити поза межами наукового дослідження. За твердженням А. Колодного, вихідною вимогою принципу об'єктивності є розгляд релігійного феномена, яким він є, попри різноманітні богословські настанови й повчання церковних лідерів, оскільки вони нерідко характеризуються суб'єктивністю, упередженістю та емоційно забарвлені [11, с. 73].

Принцип об'єктивності набуває великої актуальності щодо дослідження релігійних поглядів та діяльності Ч. Рассела. Причиною цього є той факт, що багато праць, присвячених цій постаті, є заангажованими та суб'єктивними. Оскільки він був непересічною особистістю, то набув як палких прихильників, так і гарячих критиків. Ч. Рассел, коли став шанованим релігійним лідером, написав свою автобіографію, шлях свого духовного становлення, яка з певною періодичністю передруковувалася на сторінках журналу «Вартова Башта» [246; 249]. Хоча його власна праця є досить детальною, однак не може вважатися повністю неупередженою. Тому заради об'єктивності у дисертаційному дослідженні були використані не лише його автобіографічні нариси, а також залучені писемні праці осіб, які були особисто знайомі з цією постаттю.

Принцип об'єктивності у релігієзнавчих дослідженнях повинен поєднуватися з принципом позаконфесійності. Таким чином науковець буде зорієнтований на відхід від власних конфесійних упереджень та вподобань. Водночас А. Колодний визнає, що конфесійна зорієнтованість є притаманною книгам, присвяченим історії того чи іншого християнського руху, коли їхні автори-релігієзнавці є послідовниками саме цієї конфесії. Те саме може стосуватися і дослідника-опонента з іншої конфесії. Тому одну і ту саму історичну подію вчений, залежно від власного конфесійного інтересу, зможе інтерпретувати заради власної вигоди і подати спотворену інформацію, запропонувати заангажовані висновки. Автор конфесійно зорієнтованої праці зображує та ілюструє заздалегідь усталений погляд. А такий підхід йде всупереч із процесом справжнього наукового пізнання [11, с. 75–76].

Принцип позаконфесійності є досить актуальним при дослідженні поглядів Ч. Рассела. Багато праць, які присвячені аналізу історії та віровченню релігійної організації Свідків Єгови, є конфесійно зорієнтованими. Чимало конфесійних праць щодо Ч. Рассела мають негативний емоційний характер. Водночас праця сучасного дослідника Біблії Ч. Редекера зображає Ч. Рассела як істинного Божого вісника, який звіщав про настання Тисячолітнього царства [232]. Окрім того, історик релігії З. Нокс зазначає про небезпеку втрати принципу позаконфесійності в працях, присвячених дослідженню цієї релігійної організації: «Критик переконань Свідків Єгови дуже рідко пропонує обґрунтований історичний аналіз, а історики, які займаються теологічною критикою, зазвичай відходять від надійної академічної оцінки» [174, с. 177]. Хоча дослідниця визнає, що аналіз не повинен виключати критичних оцінок цієї релігійної організації щодо її теології та аспектів діяльності, однак на цьому не повинна бути зосереджена основна увага науковця. Тому З. Нокс визнає, що «нездатність знайти цей баланс спонукала багатьох вчених відійти від академічного аналізу до богословської критики» [174, с. 177].

А. Колодний називає принцип історизму одним із ключових у вивченні релігієзнавчої сфери. Характерною рисою принципу історизму в процесі релігієзнавчих досліджень є передусім переважна зорієнтованість на період появи та формування релігійного феномена. Звернення особливої уваги на період його виникнення є особливий тим, що на цей період припадає формування його віровчення. Наступне виокремлення історичних етапів розвитку релігійного феномена здебільшого стосуються трансформації церковно-організаційних структур [11, с. 77]. Тому в нашому дослідженні звернена особлива увага на ранні роки життя Ч. Рассела, його дитячі та юнацькі вподобання й інтереси. Також зацентровано погляд на знайомство майбутнього релігійного лідера з представниками різних груп адвентизму. Саме у період 1869–1879 рр. були закладені основні релігійні погляди майбутньої визначної постаті. А вже у наступний період його діяльності у ролі його діяльності як засновника та першого президента Товариства Вартової Башти більшою мірою простежувалася

літературна та місіонерська діяльність Ч. Рассела. Хоча, варто зазначити, що він продовжував уточнювати та надавати виразної, закінченої форми своїм базовим релігійним поглядам впродовж всього життя.

А. Колодний наголошує на окремому дослідженні релігійного феномена як світоглядного процесу і як певної організаційної структури [11, с. 77]. У нашій дисертації буде окремо відзначено аспекти організаційної діяльності, а саме: напрямки місіонерського спрямування Товариства Вартової Башти.

Компаративний підхід є досить поширеним у релігієзнавстві, навіть нерідко він є необхідною частиною наукового проєкту з дослідження релігій. Саме цей метод допоможе показати, у чому полягає подібність та відмінність вчення Ч. Рассела від інших протестантських церков. Великою мірою зазначено порівняння його поглядів з поглядами В. Міллера та переконань представників різних груп адвентизму. Це важливо зробити, оскільки сам засновник Товариства Вартової Башти намагався публічно дистанціюватися від адвентизму, не вважав себе та своїх послідовників ані міллеритами, ані адвентистами. Також використання компаративного підходу було корисним при дослідженні ставлення Ч. Рассела до релігійного націоналізму через порівняння його світогляду з панівними поглядами американського суспільства XIX ст.

Біографічний метод застосовується для вивчення історій життя окремих людей. Він стосується не лише опису життєвих подій, а також вивчає внутрішні особливості людини, її психологію та менталітет, пошук мотивів її вчинків [346, с. 40]. Дослідники біографічного методу Б. Мерілл та Л. Вест наголошують, що для усвідомлення життєвого досвіду, зокрема, певної особи необхідно мати розуміння її психології. Ці вчені визначають біографічний метод як дослідження, в якому використовуються окремі історії або інші приватні документи для процесу пізнання життя в історичній, соціальній та психологічній сферах [193, с. 8, 10]. Як було раніше зазначено, на формування ідентичності впливають два фактори: 1) орієнтація на соціальне оточення; 2) орієнтація на унікальність самої людини. У нашій дисертаційній праці звернемо увагу, як оточення та його реакція на життєві події вплинули на його світогляд. Також розглянуто

психологічну сторону постаті Ч. Рассела та його особистісні риси. Зокрема, простежено, у чому полягала його сильна місіонерська мотивація та інші риси й схильності, які стали рушійними у його активній діяльності як керівника Товариства Вартової Башти.

Каузальний метод полягає у встановленні причинно-наслідкових зв'язків появи, розвитку й трансформації різноманітних релігійних явищ [20, с. 19]. У цьому дослідженні він застосовується для визначення причинної залежності між особистісними характеристиками Ч. Рассела, його біографічних особливостей раннього етапу життя та відданням пріоритету тим чи іншим релігійним поглядам у процесі формування його релігійного вчення. Крім того, цей метод у поєднанні з принципом історизму та біографічним методом допомагає зрозуміти, яким чином відбулося становлення Ч. Рассела від простого лідера невеличкої групи з дослідження Біблії до засновника та президента видавничого Товариства.

Герменевтичний підхід. Батьком сучасної герменевтики вважається Фрідріх Шляєрмахер. Він вважав, що інтерпретація складається із взаємодії між розумінням слів і речень та усім змістом тексту. Метою герменевтики, на його думку, було усвідомлення первісного задуму автора тексту. Вихідним матеріалом для герменевтики є тексти, а метою – розуміння їхнього змісту. У релігієзнавстві дослідження текстів не є самоціллю, а лише засобом, який допомагає щось сказати про певну релігію або релігійні процеси, що відбуваються в суспільстві [146, с. 275–276, 280]. Застосування герменевтичного методу дало змогу інтерпретувати теологічні праці Ч. Рассела та описати його релігійні погляди, особисте ставлення до низки тем соціально-політичного життя суспільства.

Саме тут методологічно важливим є застосування в дослідженні поняття релігійної лексики. М. І. Бойчук у своїй дисертації визначає цей термін як Сукупність лексичних елементів, що виражають події, предмети, доктрини, поняття, які є частиною релігійно-конфесійної сфери людського життя [6, с. 2]. Як і у будь-якого релігійного руху, організації, в Ч. Рассела та його однодумців були вироблені власні терміни, які визначали ті чи інші елементи їхньої духовної

традиції. Водночас посилаючись на герменевтичний підхід, релігієзнавець І. Гілхус стверджує: «Текст – це відбиток культурних знань і завжди може розповісти більше інформації аніж планував вкласти туди автор» [146, с. 281]. Інакше кажучи, текст може дати більшу кількість відповідей на питання ніж задумували його автори. А саме поєднання історичного, герменевтичного та компаративного методів до усталених термінів релігійної лексики, які використовуються у працях Ч. Рассела та його однодумців, дало можливість помітити одну особливість, яку цей релігійний діяч заперечував. Маємо на увазі історичну залежність руху Ч. Рассела від міллеризму та адвентизму. Уважне прочитання його творів дало змогу помітити вербальну спорідненість певних словосполучень між його творами та працями міллеритів і різних груп адвентизму.

Типологічний метод дає змогу визначити історичні типи релігій через аналіз та групування об'єктів за спільними характеристиками [20, с. 19]. За допомогою цього методологічного підходу вдалося виокремити характеристики адвентизму, щодо яких Ч. Рассел та його однодумці висловлювали свою думку. В результаті це допомогло нам вивчити самоусвідомлення молодого руху Дослідників Біблії, який нерідко в тогочасному суспільстві ототожнювали з адвентизмом.

Крім названих, у дисертаційному дослідженні послуговувалися іншими методами. Використання соціологічного методу здійснюється через огляд дописів читачів Вартової Башти, в яких молодий рух Дослідників Біблії у суспільстві ідентифікували з адвентизмом. Статистичний метод застосований для розвитку значення термінологічного маркера «теперішня правда» у творах Ч. Рассела впродовж років. Також у дисертації містяться статистичні дані, опубліковані як у літературі Товариства Вартової Башти, так і в зовнішніх нерелігійних джерелах. У поєднанні з соціологічним методом вони відображають результати активності й ефективності методів поширенням поглядів Міжнародних дослідників Біблії.

Деномінація *Advent Christian Church* [86; 164, с. 43], яка часто згадується у дослідженні, не має свого представництва в Україні, тому відсутній офіційний її відповідник українською мовою. А оскільки використання у вітчизняних джерелах назв «Християнська церква Пришестя» [7, с. 208], «Церква християн Приходу» [72, с. 28], «Церква “Християн Пришестя”» [71, с. 40] безпосередньо не відображає належності до адвентизму, то, на нашу думку, є недостатніми для визначення її конфесійної ідентифікації. Своєю чергою зауважимо, що А. Артем'єв називає цю деномінацію «Християнська церква адвентистів» [2, с. 22–23], що на нашу думку, може слугувати ототожненням з іншою деномінацією – Церквою АСД, до якої в українському контексті нерідко застосовується назва «Церква християн адвентистів сьомого дня». Тому з метою неототожнення цих двох деномінацій пропонуємо в дисертаційному дослідженні до деномінації *Advent Christian Church* використовувати відповідник «Церква адвентистів-християн», та, відповідно, до її вірян – «адвентисти-християни».

Окрім того, зазначимо, що вирази «публікації Свідків Єгови», «література Свідків Єгови» у нашому дослідженні стосуються виключно публікацій Товариства Вартової Башти, оприлюднених на офіційних ресурсах цієї організації jw.org та wol.jw.org, починаючи з 1950 р. – дотепер.

1.2. Поняття релігійної ідентичності і питання конфесійної ідентифікації Чарльза Рассела

Проблема формування релігійної ідентичності Ч. Рассела підіймає потребу визначення поняття «релігійна ідентичність», яким ми будемо керуватись у нашому дослідженні. Л. Филипович зазначає, що серед науковців немає однозначного розуміння поняття «релігійної ідентичності» [67, с. 49]. Одне з найбільш лаконічних визначень релігійної ідентичності, на нашу думку, належить А. Киридон: «Під релігійною ідентичністю розуміємо колективне чи індивідуальне усвідомлення і переживання приналежності до певної релігійної спільноти на підставі спільних віри, релігійних практик, переконань, традицій, цінностей» [10, с. 204].

Своєю чергою Л. Филипович зазначає, що релігійна ідентичність є складним полірівневим феноменом, зміст якого знаходиться у створенні системи релігійних цінностей. Науковиця підкреслює, що ці релігійні цінності можуть бути сформовані двома шляхами: 1) сформовані людиною самостійно, керуючись доступними для неї релігійними знаннями та уявленнями; 2) бути запозичені ззовні, тобто запропоновані певною конфесійною інституцією. В останньому варіанті такі релігійні цінності можуть бути прийнятими та особою або цілком або частково [67, с. 49].

Крім того, Ю. Москаль виокремлює два фактори, які впливають на формування ідентичності: 1) орієнтація на соціальне оточення; 2) орієнтація на унікальність самої людини [23, с. 108]. На його думку, саме ідентичність є визначальною для особи для вибору життєвого шляху завдяки «у виборі індивідом загального життєвого шляху, смислу життя через формулювання власних цілей, поглядів та моральних цінностей» [23, с. 108].

Підкреслимо, що процес формування релігійної ідентичності зазнає постійних змін та трансформацій. На цьому наголошують І. Папаяні [47, с. 86], Ю. Москаль [23], В. Щепанський [73]. Так, І. Папаяні стверджує, що релігійна ідентичність є «залежною змінною», оскільки на її формування чинить вплив як соціокультурне середовище, так і процес розвитку людської особистості, її пристосування до культурного контексту певного релігійного напрямку і загалом навколишнього світу [46, с. 45]. Релігієзнавець В. Щепанський також визначає релігійну ідентичність як постійно змінну категорію: «Певна ідентичність, не важливо, вона релігійна чи національна, це плинний постійно змінний процес, тобто ідентичність перебуває в постійному становленні, в постійних змінах, в постійних процесах трансформацій» [73]. Ю. Москаль навіть використовує категоричне твердження – «криза розвитку» ідентичності [23, с. 108].

Своєю чергою В. Калач розрізняє індивідуальну та колективну релігійну ідентичність. Індивідуальна стосується релігійної самоідентифікації на рівні окремої особи, в той час, як колективна – притаманна групам і спільнотам [9, с.

37]. Окрім того, науковець зазначає, що в західній психологічній літературі релігійну ідентичність зазвичай поділяють на три складники: когнітивний, афективний та поведінковий [9, с. 36–37].

Когнітивний складник охоплює сукупність знань, переконань і моральних орієнтирів, які людина засвоює в процесі усвідомлення своєї належності до певного релігійного напрямку, порівнюючи їх з іншими духовними традиціями; Афективний складник відображає емоційні та вольові аспекти належності до релігійної традиції; Поведінковий аспект розкривається через втілення особою елементів релігійної практики, зокрема, участі в обрядах, залучення до певних сфер служіння у релігійній організації, фінансова та матеріальна підтримка на користь релігійної громади тощо [9, с. 36–37].

Таким чином, релігійна ідентичність — це форма самовизначення індивіда або групи осіб через належність до певної релігійної традиції, вірувань, ритуалів і моральних норм, яка впливає на світоглядні концепції, ціннісно-сміслові установки та моделі поведінки.

Щодо релігійної ідентичності Ч. Рассела (1852–1916), то відразу зазначимо, що його релігійні погляди стали основою переконань заснованої ним релігійної спільноти Міжнародних дослідників Біблії. Однодумці Ч. Рассела визнавали його авторитет як релігійного лідера і навіть вважали його «вірним та мудрим рабом» (Матвія 24:45–47). Цей титул визначав Богом обрану людину, чий твердження та настанови потрібно сприймати як істину, і яка мала небесне доручення «роздавати Дому віри поживу в належний час» [110, с. 357]. У номері «Вартової Башти» за грудень 1916 р., присвяченому аналізу діяльності Ч. Рассела, зазначено наступне: «Тисячі читачів писань пастора Ч. Рассела вірять, що він виконував обов'язки «цього вірного і мудрого раба» [110, с. 357]. Також існують свідчення, що Ч. Рассел особисто називав себе «вірним та мудрим рабом»: «Його скромність і смиренність завадили йому відкрито претендувати на цей титул, але він визнавав це в приватній бесіді» [110, с. 357]. Ось тому можемо стверджувати, що релігійні погляди, з яких складалася релігійна

ідентичність Ч. Рассела, лягла в основу колективної ідентичності заснованого ним руху [198, с. 124].

Тепер розглянемо місце особи Ч. Рассела в історії релігійної організації Свідків Єгови. У наукових та конфесійних джерелах Ч. Рассела називають засновником Товариства Вартової Башти, релігійного руху, який у 1931 р. став називатися «Свідки Єгови» [172, с. 2 ;164, с. 42]. Водночас існують конфесійні праці, які презентують наратив, що цей релігійний діяч немає нічого спільного із заснуванням Свідків Єгови. Мова йде про праці, опубліковані представниками релігійних рухів, які утворилися у наступні роки після смерті Ч. Рассела (кінець 1916 р.) та відокремилися від Товариства Вартової Башти [208; 232]. Ці рухи до сьогодні поширюють писемні праці Ч. Рассела і вважають себе справжніми нащадками заснованого ним руху Міжнародних дослідників Біблії. Найбільш відомими з цих спільнот є [200]:

1. Місіонерський рух «Дім мирян» (Laymen's Home Missionary Movement). Має представництво в Україні через Місійний рух «Епіфанія», здебільшого в західних областях [43];

2. Асоціація вільних дослідників Біблії (Free Bible Students Association);

3. Пасторський біблійний Інститут (Pastoral Bible Institute);

4. Асоціація дослідники Біблії «Світанок» (Dawn Bible Students Association).

Наведемо аргументи сучасних Дослідників Біблії:

1) Ч. Рассел ніколи не був пов'язаний зі Свідками Єгови і ніколи не пропонував таку назву для заснованого ним релігійного руху;

2) Ч. Рассел помер 1916 року, а «Свідки Єгови з'явилися пізніше» [208] – у 1931 р.;

3) у Свідків Єгови відбулися значні теологічні та організаційні зміни, які стали відрізнятися від поглядів Ч. Рассела [208; 232, с. 280–287].

На підставі наведених аргументів у сучасні Дослідники Біблії висувують наступний наратив: «Пастор Рассел не є засновником Свідків Єгови...

Асоціювання пастора Рассела зі “Свідками Єгови” залишає абсолютно хибну думку про те, що їхні вчення та переконання схожі» [208].

Проаналізуємо ці тези. Насправді Ч. Рассел не був автором назви «Свідки Єгови». Він загалом був противником будь-яких деномінаційних назв, які не вказані в Біблії, і схилився до назви «християни» або «Дослідники Біблії» [280, с. 80–83]. Також відомо, що цей релігійний діяч помер у 1916 році, тобто до появи вищевказаної назви.

Водночас твердження: «Свідки Єгови з'явилися пізніше» [208] (курсив наш – Р. О.) потребує окремого аналізу. Річ у тому, що при певному прочитанні цього виразу може виникнути хибне враження, що «Свідки Єгови» – це нова організація, яка була утворена тільки через 15 років після смерті Ч. Рассела. Однак такий погляд насправді не відповідає дійсності.

Звернемо увагу на наступні контраргументи сучасних Дослідників Біблії: «Основні доктрини Товариства серйозно відійшли від вчень пастора Рассела, і незабаром суддя Рутерфорд оголосив, що ті, хто пов'язаний з Товариством Вартової башти, є “Свідками Єгови” на цій землі. Ось звідки з'явилася ця назва – точно не за часів пастора Рассела» [208]. А також: «Почавши з вільної асоціації Дослідників Біблії, яка залишилася після м'якого керівництва пастора Рассела, він (Джозеф Рутерфорд) зміг побудувати добре структуровану, “теократично” контрольовану організацію, що має назву за своїм вибором – Свідки Єгови» [232, с. 286–287]. Отже, у самих твердженнях опонентів немає наголосу на тому, що «Свідки Єгови» – це повністю нова релігійна організація, а тільки те, що ця спільнота стала продовжувачем «асоціації Дослідників Біблії».

Науковець Дж. Кріссайдс досить детально проаналізував причину появи іменування «Свідки Єгови»: «Ця назва служила для того, щоб відрізнити тих Дослідників Біблії, які продовжували працювати в організації “Вартова башта” з Дж. Рутерфордом як президентом, від низки розкольницьких груп, які не змогли прийняти владу Дж. Рутерфорда. Ця назва не позначає юридичну організацію, а є просто назвою (курсив наш – Р. О.), і рішення 1931 року не вплинуло на статус товариств Вартової Башти, Біблій і Трактатів у Пенсільванії та Нью-Йорку» [121,

с. 79]. Таким чином, у 1931 р. не відбулося юридичного створення нової релігійної організації. Лише спільнота Міжнародних дослідників Біблії за керівництва Дж. Рутерфорда, другого президента Товариства Вартової Башти, змінила свою назву з метою неототожнення її з групами Дослідників Біблії, які відокремилися від Товариства.

Торкнемося звинувачень сучасних Дослідників Біблії Свідків Єгови щодо доктринальних та організаційних розходжень із поглядами Ч. Рассела. Як було вище сказано, релігійна ідентичність підвладна трансформаціям, а ці зміни можуть відбуватися у межах однієї і тієї ж деномінації. Для прикладу звернемо увагу на книгу «У пошуках ідентичності» Джорджа Найта, вченого-історика Церкви АСД, руху, який як і Міжнародні дослідники Біблії, виник у ХІХ столітті. Його праця у контексті нашої роботи набуває значущості, оскільки Дж. Найт простежує та аналізує формування ідентичності церкви АСД, виокремлюючи певні історичні періоди розвитку цієї конфесії: «Більшість засновників адвентизму сьомого дня не змогли б приєднатися до церкви сьогодні, якби їм довелося погодитись із “27 фундаментальними переконаннями” цієї деномінації» [170, с. 17]. Отже, автор зазначає, що деякі піонери церкви АСД не погодились із певними доктринами, які сьогодні сповідує ця конфесія.

До того ж варто наголосити, що самі Свідки Єгови визнають, що їхнє розуміння теологічних тем поступово вдосконалюється та зазнає змін: «Розглядаючи питання в доступному світлі, вони (Свідки Єгови минулих часів) мали неповні, навіть неточні концепції... Оскільки Єгова проливав більше світла на своє Слово через свій дух, його слуги смиренно бажали вносити необхідні корективи» [164, с. 147].

Також важливо підкреслити, що ця релігійна організація у своїй діяльності й сьогодні послуговується низкою видавництв, юридичних організацій, які заснував Ч. Рассел (див. Табл. 1.1).

З наведених вище причин ми будемо орієнтуватися на те, що період формування релігійної ідентичності Ч. Рассела та діяльність заснованих ним Товариства Вартової Башти і руху Дослідників Біблії є початковим періодом

розвитку релігійної організації Свідків Єгови. Отже, хоча релігійна ідентичність Ч. Рассела не тотожна ідентичності Свідків Єгови, однак ми можемо вважати його діяльність невід’ємною частиною розвитку цієї деномінації.

Таблиця 1.1

Організації, засновані Ч. Расселом, якими користуються Свідки Єгови

Початкова назва	Рік заснування	Сучасна назва
Zion’s Watch Tower Tract Society	1884	Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania
Peoples Pulpit Association	1909	Watchtower Bible and Tract Society of New York, Inc.
International Bible Students Association	June 30, 1914	International Bible Students Association

Джерело: [164, с. 229]

Зазначимо, що необхідною умовою у процесі дослідження формування релігійної ідентичності Ч. Рассела є розуміння історичного контексту протестантського світу в США, що мав безпосередній вплив на його світогляд. Для цього коротко торкнемося євангельського руху 1830-х–1844 рр., який став частиною історії американського протестантизму при завершенні періоду Другого великого пробудження (1790–1840 рр). Мова йде про рух, який проголошував близьке настання Другого приходу Христа у 1843–1844 рр., засновником якого став баптистський проповідник Вільям Міллер (1782–1849). Учасниками міллеритського руху стали представники багатьох протестантських деномінацій США та Європи. Його особливістю став теологічний акцент при аналізі книг Даниїла та Об’явлення з інтерпретацією числових періодів, які містяться у їхніх пророцтвах (*Додаток А*). Дослідження апокаліптичних видінь та розрахунок пророчих періодів стали для міллеритів каталізатором напруженого очікування повернення Христа. Згідно з тлумачення В. Міллером біблійного уривка: «Аж до двох тисяч і трьох сотень вечорів-ранків, тоді буде визнана очищеною святиня» (Даниїл 8:14) [5] завершення періоду, вказаного у пророцтві, ознаменується грандіозною подією – Другим приходом Ісуса Христа.

Вважалося, що повернення Христа на небесах буде видиме для усіх без винятку людей. Очікувалось, що у цей час побожні християни вознесуться у небеса, а решта світу буде знищена у вогні Божого суду. Кульмінаційною датою очікувань повернення Христа стало 22 жовтня 1844 р. Через несправджені очікування цей день отримав назву «Велике Розчарування» (Great Disappointment). Після пережитого розчарування міллерити розділилися на низку адвентистських спільнот. Зазначимо, що усі спільноти, окрім першої, відкидали доктрину природного безсмертя душі та вічність мук грішників [72, с. 28–29; 90, с. 279–371; 171, с. 241–250; 235]. Отже, це були:

- Євангельська Адвентистська Церква (Evangelical Adventist Church);
- Церква Адвентистів-християн (Advent Christian Church);
- Союз Життя та Приходу (Life and Advent Union);
- Адвентисти прийдешнього віку (Age-to-come Adventists);
- Адвентисти сьомого дня (Seventh-Day Adventists).

Одним із перших авторів, який описав історію міллеритського руху та наступний розвиток релігійних груп, які з нього утворилися, був американський проповідник Ісаак Веллком [355]. Важливо відзначити ним часте вживання до нащадків міллеритського руху іменування «другі адвентисти», з якими автор себе ототожнював. Цей термін І. Веллком правомірно використовує саме до адвентистів, які не ідентифікували себе як суботні адвентисти чи адвентисти сьомого дня. До піонерів суботнього адвентизму Джеймса та Еллен Уайт автор ставиться досить критично, наголошуючи, що вони серед «тих, хто вірить у Другий прихід», створили «секту», якій дали назву «адвентисти сьомого дня» [355, с. 406]. Через таке протиставлення з церквою АСД представників «другого адвентизму» можна ідентифікувати описовою назвою – «адвентисти першого дня» [28, с. 114].

Зауважимо, що однією з особливостей деяких «адвентистів першого дня» було призначення дат повернення Христа у наступні десятиліття після Великого розчарування міллеритів, а саме у період 1850–1870 рр. Так, наприклад, Джонатан Каммінгс та Ф. Х. Беррік наголошували на даті 1854 рік [355, с. 471].

Також В. Ч. Турман зі штату Вірджинія почав вказувати, що пророчі «1335 днів», згадані у книзі Даниїла, закінчуються у 1868 р., саме тоді відбудеться Другий прихід Христа та воскресіння померлих святих. Також І. Веллком зазначає, що згодом деякі «другі адвентисти» почали вказувати 1873 р. як нову дату повернення Христа [355, с. 486].

Водночас автор наголошує, що схильність «адвентистів першого дня» до призначення дат Другого приходу Христа хоча й існувала, однак вона не була всеосяжною. Винятком із цього правила він називає дату – 1868 р., оскільки ця тема очікувань, пов'язаних з названою датою, широко висвітлювалась у головних періодичних виданнях «других адвентистів». В інших випадках автор підкреслює, що ті, хто призначав дати, здебільшого не отримували можливості публікувати свої ідеї в авторитетних виданнях цих релігійних спільнот. Натомість вони були змушені засновувати власні газети і там вказувати тлумачення пророцтв і розрахунки очікуваних дат повернення Христа. Представників спільнот «адвентистів першого дня», які мали схильність призначати дати Приходу, називали «timists» та «time expositors» («тлумачі часу») [28, с. 114–115; 355, с. 486–487].

І. Веллком підкреслив, що ідеєю, пов'язаною з 1873 р., зацікавилась невелика кількість «других адвентистів» [355, с. 486]. Серед них був Джонас Венделл, який у 1870 р. опублікував працю, яка висвітлювала його варіант тлумачення біблійних пророцтв та вказувала на 1873 р. У своїй брошурі він наводить схему пророчих періодів і порівнює її із пророчою схемою Вільяма Міллера (*Додаток Б*). Подібним чином вказував на 1873–1874 рр. колишній міллерит, «другий адвентист» Нельсон Барбур, який у 1871 р. також опублікував брошуру «Докази приходу Господа в 1873 році або Північний крик» [91]. Також примітним є факт, як зазначає І. Веллком, що серед «адвентистів першого дня» лунали публічні заяви та публікувалося твердження, що навіть сам В. Міллер заявляв, що «якщо Господь не прийде 1843 р., то Він не прийде аж до 1873 р.» [355, с. 370].

Однак шведський письменник Олаф Йонссон висловлює позицію, незгодну з твердженням І. Веллкома, що 1873 рік як дата повернення Христа була сприйнята небагатьма «другими адвентистами». О. Йонссон, посилаючись на офіційне періодичне видання «Advent Christian Times», яке належало Церкві адвентистів-християн, розповідає про великий інтерес серед членів цієї деномінації до вказаної дати. Так, із 6 по 11 лютого 1872 року у місті Вустер, штат Массачусетс, відбувалася спеціальна конференція, яка була присвячена темі визначення часу Другого приходу Христа. Окремо на цьому заході торкалися питання 1873 р. як важливої дати, вказаної у пророцтвах. Не всі учасники конференції були згодні, що Христос повернеться саме того року, однак було зазначено, що «пункт, за яким, здавалося, існувала загальна однастайність, було закінчення 1335 років (Дан. 12:11) у 1873 р.» [167, с. 45 прим].

Отже, «другі адвентисти», «адвентисти першого дня» були схильними до призначення дат Другого приходу Христа і після Великого розчарування, яке пережили міллерити у 1844 р. Також не варто ототожнювати «других адвентистів» з Церквою Адвентистів сьомого дня. Ці групи мають спільне походження від руху В. Міллера, однак згодом кожен релігійний напрямок простував власним шляхом [28, с. 116]. Водночас підкреслимо, що в церкві АСД ще у ХІХ ст. було наголошено про помилковість намагань призначення пророчих дат після 1844 р. Таку позицію вони обґрунтовували через призму власних інтерпретацій біблійних пророцтв: «Після цього періоду часу, який охоплює з 1842 по 1844 рр., неможливо точно простежити пророчий час. Найдовший відлік сягає осені 1844 р.» [360, с. 971].

Крім того, вищенаведеним свідченням І. Веллкома вторить Еллен Уайт, співзасновниця церкви АСД. Вона зазначає, що «більшість адвентистів», які відкинули погляди адвентистів сьомого дня на тлумачення пророчих періодів, надалі неодноразово встановлювати різні дати повернення Христа, і щоразу зазнавали невдач [64, с. 428].

Висновки до розділу 1:

Аналізуючи праці дослідників, які торкалися предмета нашого дослідження можемо виокремити на три блоки джерел:

1) У підходах, відображених у вітчизняних релігієзнавчих дослідженнях, спостерігається зосередження акценту на вивченні сучасного стану розвитку релігійної організації Свідків Єгови. Водночас наявна невелика кількість історичних праць спрямована на висвітлення історії цієї деномінації насамперед в українському контексті. Звернення у цих дослідженнях уваги на постать Ч. Рассела як релігійного діяча досить незначне.

2) Існує низка праць закордонних спеціалістів з історії релігії, присвячених аналізу генезису та розвитку віровчення Свідків Єгови, значною мірою торкаючись біографічних віх Ч. Рассела. Водночас висловлюється бажання, щоб обсяг академічного дослідження з цієї тематики був помітно більший ніж є на сьогоднішній день. Окрім того, є чимала кількість закордонних конфесійних праць. Деякі з них містять цінний дослідницький матеріал, однак у них проглядається чіткий вплив конфесійного світогляду їхніх авторів. Таким чином можна констатувати, що підходи до осягнення проблеми доволі різнопланові.

3) В окрему групу можна віднести англомовні архівні джерела XIX–початку XX століть, а саме безпосередньо праці Ч. Рассела, а також осіб які справили на нього переконання значний вплив. Всі ці джерела в оцифрованому форматі розміщені на історичних та конфесійних вебресурсах. Залучення значної кількості першоджерел дозволить провести більш ґрунтовне дослідження, значна частина яких буде вперше залучена у вітчизняний науковий обіг.

Крім того, з метою виконання поставлених дослідницьких завдань, був здійснений огляд праць переважно вітчизняних дослідників з тематики протестантизму, адвентизму, релігійної віри та принципів американської громадянської релігії.

Релігійна ідентичність – це усвідомлення особистістю або групою своєї належності до певної релігійної спільноти чи традиції, ґрунтуючись на спільних переконаннях, цінностях та практиках. Підкреслимо, що релігійна ідентичність

не є статичною, а може зазнавати змін і трансформацій. Вона поділяється на три складники: когнітивний, афективний, поведінковий.

Оскільки Ч. Рассел був основоположником руху Дослідників Біблії і мав серед них великий авторитет до кінця життя, то можна вважати, що його особиста ідентичність стала колективною у заснованому ним релігійному русі Міжнародних дослідників Біблії. Діяльність Ч. Рассела вважається початком розвитку релігійної організації Свідків Єгови. Хоча існують протилежні наративи, однак було доведено, що заснований Ч. Расселом рух Міжнародних дослідників Біблії у 1931 р. став називатися «Свідки Єгови». Таким чином, не відбувалося створення нової релігійної спільноти, а тільки перейменування тієї, що вже існувала. Крім того, простежено, що усі створені Ч. Расселом юридичні організації сьогодні належать цій релігійній організації. Таким чином, конфесійна ідентифікація Ч. Рассела має безпосереднє відношення до розвитку віровчення та інституалізації релігійної організації Свідків Єгови, які і дотепер поширюють основи вчення, які пропагував засновник Товариства Вартової Башти.

Для розуміння історичного підґрунтя формування ідентичності Ч. Рассела необхідно розглянути один із визначних феноменів серед євангельського протестантизму ХІХ ст. – рух В. Міллера та напрямків діяльності адвентистських рухів. Визначено, що адвентизм ХІХ ст. був не монолітний, а диференційований. Серед них були групи, які і після розчарування міллеритів у 1844 р. продовжували призначати дати Другого приходу Христа.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах академічного релігієзнавства. Поряд із загальнонауковим методом об'єктивності при вивченні предмету дослідження був використаний принцип позаконфесійності. Для висвітлення біографічних свідчень становлення особистості Ч. Рассела, розвитку його переконань та діяльності головним чином було в нагоді застосування каузального, історичного та біографічного підходів. Додатково до вказаних підходів при дослідженні напрямків місіонерської діяльності спільноти Міжнародних дослідників Біблії під керівництвом Ч. Рассела був застосований

соціологічний метод. Водночас останній також був використаний при огляді свідчень однодумців Ч. Рассела, яких у навколишньому світі ототожнювали з вченням адвентистів. При поглибленому розгляді релігійного вчення Ч. Рассела у через ставлення його до інших духовних традицій застосований порівняльний та типологічний методи. Водночас спільне використання історичного, статистичного, порівняльного та герменевтичного підходів дозволило виокремити елементи спільні елементи з релігійної лексики які простежуються у писемних творах міллеритів, представників адвентизму та Ч. Рассела й інших представників його релігійної спільноти.

Основні результати цього розділу увійшли до наступних публікацій дисертанта:

– статті, опубліковані у наукових виданнях: «Eminak» [198], та «Occasional Papers on Religion in Eastern Europe» [200];

– тези, опубліковані у збірнику матеріалів наукової конференції [28].

РОЗДІЛ 2. БІОГРАФІЧНИЙ НАРАТИВ ЧАРЛЬЗА ТЕЙЗА РАССЕЛА ТА ОСНОВНІ ВІЗІЇ ЙОГО СТАНОВЛЕННЯ ЯК РЕЛІГІЙНОГО ДІЯЧА

2.1. Біографічні свідчення про формування особистості Чарльза Тейза Рассела і витоки його релігійних поглядів

Ч. Рассел народився 16 лютого 1852 р. в місті Аллегейні поруч із Пітсбургом, штат Пенсильванія, США. Його батьки, Джозеф Літл Рассел та Еліза Берні-Рассел, які були шотландсько-ірландського походження, у 1841 р. емігрували у Сполучені Штати. Ця родина пережила гіркі досвіди ранньої дитячої смерті: дві доньки померли невдовзі після народження. Також хлопчик, названий на честь батька – Джозеф Літл Рассел молодший, не прожив й одного року. Серед дітей, які вижили, старшим був Томас, другою дитиною стала Майя Маргарет. А третім був – сам Чарльз Тейз. Його назвали на честь дядька, старшого брата Дж. Рассела, Чарльза Тейза Рассела, який дістався у США ще у 1838 р. і сприяв еміграції у цю країну сім'ї свого молодшого брата [17, с. 197; 168; 232, с. 12; 364, с. 21–24].

Втрату своїх трьох малолітніх дітей Еліза Рассел важко пережила. Ба більше, коли Ч. Расселу виповнилося два роки, у п'ятирічному віці помер старший брат Томас. Пройшовши через серію тяжких втрат, матір, можливо, з бажання, щоб новонароджений Ч. Рассел вижив, посвятила його на служіння Богові. Варто зазначити, що Джозеф Літл та Еліза були побожними членами Пресвітеріанської церкви, і завдяки їхньому впливу Ч. Рассел із ранніх років став відповідально ставитись до християнства та віри в Бога [79, с. 35; 364, с. 24]. Про виховання Ч. Рассела сказано, що його батьки: «тренували маленьку гілочку; і він зростав у напрямку Господа» [300, с. 373]. Згодом, коли хлопчик підріс і досяг семи років, матір повторила свою обіцянку, сказавши: «Чарльзе, я хочу, щоб ти знав, що я присвятила тебе Господу, як це зробила мати Самуїла» [258]. Тоді ж вона висловила бажання, щоб її син став проповідником: «Я сподіваюся і молюся, щоб за Божим провидінням ти міг стати служителем Євангелія» [258]. На ці слова маленький Чарльз відповів: «Мамо, я думаю, що коли виросту, то

вважатиму за краще бути місіонером серед бідних язичників. Люди тут мають багато проповідників, чимало церков, тоді як бідні язичники їх мають мало» [258].

Виховання Ч. Рассела відбувалося згідно з правилами християнської моралі, як її тоді розуміли та практикували. За його словами, він у дитинстві отримував п'ять разів тілесні покарання за свої провини. Мати Еліза Рассел для цієї мети тримала пару шотландських шкіряних ременів. Удари від них були дуже болючими, однак не завдавали тілесної шкоди [17, с. 198; 253; 358, с. 54–55].

З 1859 року впродовж семи років хлопець здобував освіту в державній школі [110, с. 356; 364, с. 27]. Ф. Зідек стверджує, що такий освітній рівень у середині XIX ст. вважався достатнім, оскільки в ті роки значна кількість громадян США закінчували базове навчання не йдучи далі шостого класу. А учнів, які здобули восьмирічну освіту вже навіть допускали до викладання шкільних дисциплін [364, с. 34–35].

У 1860 р. тяжко захворіла його мати та наступного року померла, коли Ч. Расселу виповнилося лише дев'ять років. Смерть матері стала для хлопчика великим потрясінням та психологічним ударом. Ф. Зідек зазначає, що ця трагедія зародила у Ч. Рассела роздуми про природу смерті та посмертної участі людини. Втрата матері, старшого брата та попередньо згадані ранні смерті інших дітей у цій сім'ї стали знаковими драматичними подіями, які спрямовували духовні й релігійні пошуки у подальшому житті Ч. Рассела [79, с. 35; 342; 364, с. 25–26, 28–29].

Після смерті своєї дружини Дж. Рассел особливим чином зосередився на вихованні свого сина. Згодом, через багато років, Ч. Рассел зауважив, що з того часу той благородно виконував обов'язки обох, батька і матері [253]. Дж. Рассел володів двома магазинами – галантерейним і чоловічого одягу. Саме на роботу до батька приходив після уроків молодий школяр і робив там свої домашні завдання. Вже в 11 років Ч. Рассел виконував роль ділового партнера свого батька. Він вже допомагав розкладати товари на магазинних полицях, підписував

угоди, згідно з якими діяло їхнє підприємство, також інколи особисто обслуговував клієнтів [164, с. 43; 364, с. 30–31]. А коли Ч. Рассел досяг 15-річного віку Дж. Рассел довірив своєму синові, щоб він сам відправився у місто Філадельфія за гуртовою закупівлею товарів. На той час їхнє підприємство ставало зростаючою мережею магазинів чоловічого одягу у різних містах США [164, с. 43; 362, с. 6]. Сімейний бізнес розширився за межі рідного міста Аллегейні – були відкриті філіали в сусідніх місцевостях. Його родина мала амбітні плани щодо створення корпорації з представництвами на всій території Сполучених Штатів [17, с. 198; 189, с. 19].

Однак поряд із зайняттям підприємницькою справою юний Ч. Рассел багато сил віддавав релігійній сфері, оскільки перебував у духовних пошуках. Про його дитячий інтерес до читання духовної літератури засвідчує один випадок. Коли хлопчині було 12 років, батько застав його у дві години після опівночі за роздумами над Біблійною симфонією. Ч. Рассел був такий зацікавлений читанням, що втратив відлік часу [212, с. 657; 363, с. 53].

У п'ятнадцятирічному віці Ч. Рассел прийняв рішення посвятити своє життя на служіння Богові, згідно з отриманим ним на той час рівнем духовних знань [158, с. 377]. Приблизно в той час він зацікавився поглядами Церкви конгрегаціоналістів, що можна пояснити тим, що, на його думку, ця організація мала більш вільні та ліберальні релігійні погляди порівняно з Пресвітеріанською церквою. Ставши конгрегаціоналістом, він взяв на себе виконання обов'язків вчителя недільної школи. Маючи юнацький запал займатися місіонерською справою зі спасіння людей від вічної погибелі, Ч. Рассел приєднався до Християнської молодіжної асоціації (англ. YMCA). Там він отримав чимало можливостей ділитися своїми релігійними переконаннями з однолітками. Діяльність у цій молодіжній спільноті посприяла його зростанню як зрілої особистості [79, с. 35; 189, с. 17; 321, с. 129; 364, с. 33].

Важкі втрати, пережиті у дитинстві, позначилися на становленні релігійного світогляду Ч. Рассела. Впродовж усього його життя простежується зацікавленість питаннями сутності смерті та посмертної долі людей, особливо

Його непокоїла доктрина передвизначення реформатора Жана Кальвіна. Ч. Рассел із дитинства був навчений, що великий і добрий Бог створив людей безсмертними за своєю природою. І оскільки людина, по суті, не може припинити своє існування, то Бог створив «озеро, повне сірки та вогню, де Він буде вічно мучити усіх, окрім тих, кого Він наперед визначив на спасіння» [300, с. 373]. Ч. Рассел у той час особисто був вдячний Богові за те, що сам належав до числа обраних на спасіння, ставши об'єктом Його милості. Однак, як згадувалось раніше, він із раннього дитинства співчував багатьом мільйонам осіб, котрі ще не чули про ім'я Ісуса Христа. Його лякало, що так багато людей, не повіривши в Христа у цивілізованих та язичницьких країнах, після смерті потраплять у місце жахливих нескінченних страждань [17, с. 199; 212, с. 516].

Саме це переживання і співчуття до інших спонукало юного Ч. Рассела до рішучих дій. За його спогадами, він мав звичай після робочого дня в батьківському магазині виходити ночами у місто і кольоровою крейдою записувати у помітних місцях, зокрема на стінах будівель, де зустрічалися великі скупчення людей, слова перестороги для того, щоб перехожі могли їх прочитати і бути врятованими від вічної погібелі в пекельних муках [210, с. 133; 212, с. 517]. Займаючись таким видом місіонерської діяльності він міркував наступним чином: «Чому всемогутній Бог не надсилає святих ангелів з трубами, щоб вони голосно та рішуче оголосили по цілому світу про майбутню страшну загибель, до якої, як він вважав, прямувало майже все людство?» [17, с. 199; 212, с. 517].

Він був великим шанувальником славетного баптистського проповідника Чарльза Сперджена, відомого у християнському світі як «король проповідників». Юнака полонила чесність та відвертість цього протестантського проповідника, оскільки він посилено та постійно проголошував про небезпеку потрапити у пекельний вогонь. З іншого боку, Ч. Рассел називав «сильно занедбанними» тих пасторів, які утримувались від проповіді про пекло і не наголошували на небезпеці потрапити у місце вічних мук [212, с. 517]. Ч. Рассел підкреслював, що проповіді Ч. Сперджена були «приправлені гарячим перцем», оскільки він

постійно говорив, що якщо ти у щось віриш, то повинен це розповідати іншим з усіх сил. Саме цей принцип юний Ч. Рассел намагався втілювати у життя [321, с. 129]. Приязнь та повага до «короля проповідників» збереглися у Ч. Рассела впродовж усього його життя. Підкреслимо, що навіть у 1907 році на піку своєї релігійної діяльності Ч. Рассел його називав «великий Сперджен» [213, с. 109]. З іншого боку, М. Пентон зазначає, що для юного Ч. Рассела Бог був насамперед Отцем, оскільки у нього завжди були тісні, теплі та люблячі відносини зі своїм земним батьком Дж. Расселом [220, с. 14]. Згодом саме конфлікт у свідомості Ч. Рассела між розумінням Бога як люблячого Отця та переконання, що нерозкаяних грішників чекають нескінченні страждання, став причиною кризи розвитку його релігійної ідентичності [17, с. 199].

У 1868 р. під час місіонерської діяльності шістнадцятирічний Ч. Рассел намагався навернути до християнської віри скептично налаштовану людину, яку назвав «невірним». До речі, той скептик був обізнаний із біблійними текстами краще за Ч. Рассела. Він легко оперував багатьма, на перший погляд, двозначними місцями Біблії та ставив складні питання. Таким чином скептик повністю «розгромив молодого Рассела». Допитливому юнакові не тільки не вдалося дати гідну відповідь на аргументи опонента, а, навпаки, спонукали до нових роздумів, які його стривожили та позбавили спокою. Скептик посіяв у свідомості хлопця насіння сумніву у правдивості його переконань. Внаслідок цього, як згодом сказав Ч. Рассел, він й сам «став невірним» і перебував у такому стані майже рік [83; 358, с. 607].

Після спілкування з «невірним» у Ч. Рассела ще більше загострилась внутрішня суперечність щодо дилеми люблячого Бога та доктрини про те, що небеса стануть нагородою тільки для вибраних на спасіння, а решту людства очікують вічні муки. Цей традиційний погляд на долю грішників став діяти на нього як «блювотний засіб»; юнак рішуче відкинув доктрину, в яку раніше твердо вірив. Також, познайомившись з ідеями праць науковців, які піддавали сумніву та критиці Біблію як Божественне одкровення, він почав вишукувати недоліки в біблійних текстах «від книги Буття до книги Об'явлення». Для себе

Ч. Рассел вирішив: «Я більше не можу поклонятися уявному Богові мого дитинства, лютому, несправедливому, тиранічному, нелюблячому і немилому» [211, с. 120].

Щодо доктрини вічних мук молодий Ч. Рассел розмірковував так: якщо він сам, будучи недосконалою людиною, переживає за долю багатьох мільйонів, які не мають можливості вийти з духовної темряви, то тим більше було неймовірним, щоб Бог, Який є повністю досконалим та всемогутнім, буде утримуватись від надання своїм творінням необхідної вістки для їхнього спасіння, а згодом спостерігати спокійно та споглядати на нескінченні страждання мільярдів людей. Після цих міркувань молодий чоловік дійшов наступного висновку: «Щось не так з Біблією та з нашими віровченнями, які ми побудували на ній» [212, с. 168].

Однак коли Ч. Рассел розчарувався, то був неспроможний тоді розділити церковні віровчення та саму Біблію, вважаючи, що само Святе Письмо вчить тим доктринам, які вважалися йому неприйнятними. Нарешті запитав він себе: «У що залишається ще вірити?.. Якщо всі різноманітні релігії, які я досліджував, не можуть представити ясну і зрозумілу картину Біблії, то сама Біблія повинна бути ненадійною, так навіщо в це вірити?» [189, с. 18]. Ч. Рассел від природи володів допитливим розумом, тому не соромився церковним служителям ставити запитання, які його цікавили й турбували. Після зустрічі з «невірним», він почав більшою мірою думати самостійно, не опираючись на жодні релігійні авторитети [17, с. 199; 246].

Рідна сестра Ч. Рассела Маргарет описала події, пов'язані з тим, як він полишив Церкву конгрегаціоналістів. Чарльз ставив питання щодо малозрозумілих біблійних уривків служителям церкви. Він акцентував увагу на суперечливі уривки з Біблії і просив надати чіткі докази того, що Біблія є Словом Божим, у якому простежується внутрішня гармонія. У відповідь Ч. Расселу сказали припинити дослідження цих питань, оскільки їх неможливо збагнути. Зрештою, він виявив бажання відмовитися від членства у Конгрегаціоналістській церкві [211, с. 12–13].

Саме тоді Ч. Рассел відкинув доктрини віровчення конгрегаціоналізму і Біблію як Божественне відкриття, переставши вірити у викупну жертву Христа. Однак саму віру в існування Бога він не втратив і надалі продовжував Йому молитися [83; 358, с. 607]. Крім того, міркував таким чином: «Творець Всесвіту також був і Творцем людини, тому будь-які шляхетні риси, які присутні у людській натурі, були справою рук Творця» [212, с. 169]. А оскільки найблагороднішими якостями людини є справедливість і любов, то Творець повинен володіти ними у необмеженій кількості. В результаті Ч. Рассел наголосив: «Я схилився у поклонінні перед Богом, безмежним у Мудрості, Справедливості, Любові та Силі» [212, с. 169]. Далі він наводить зміст своєї молитви: «Я сказав: о великий Всемогутній Боже, хоч і невідомий мені, я поклоняюся Тобі! Я величаю Тебе! Вся моя істота закликає до задоволення ближчого знайомства з Тобою, щоб я міг пізнати Твою волю щодо мене та Твої цілі щодо людства». Після цієї молитви у Ч. Рассела промайнула думка: «Оскільки Бог є повний мудрості, то у Нього має бути мудра мета, якій мені нічого соромитися! Отже, оскільки Він справедливий і велелюбний, всі Його плани та цілі повинні відповідати Його атрибутам; і зробивши людину здатною цінувати ці якості, Він, безсумнівно, буде готовий поділитися інформацією, яку я бажаю, – інформацією про те, як я можу найкраще догодити Йому і служити Йому, а також про те, які Його цілі стосовно людства» [212, с. 169].

Внаслідок роздумів та молитов у Ч. Рассела ще більшою мірою визріло переконання, що десь у світі повинно існувати Божественне одкровення. А оскільки на той час Ч. Рассел розчарувався в Біблії та християнстві, то він звернувся до релігій Сходу. Відкинувши Біблію як джерело істини, вирішив шукати духовну опору в інших релігіях. Однак ідеї та надії, які пропонували нехристиянські релігії, не задовільнили Ч. Рассела в інтелектуальному і духовному плані, позаяк він там не знайшов відповіді на свої питання [110, с. 356; 164, с. 43]. Вчення східних релігій навіть стали для нього менш прийнятними аніж Біблія, яку він перед тим відкинув [247, с. 797–798]. У результаті духовних пошуків він зробив висновок про те, що східні релігії є

«нелогічними, нерозумними, незадовільними», однак зауважив, – «менш диявольськими», тобто не настільки жорстокими, як віровчення традиційних християнських церков [158, с. 378; 247, с. 792]. Згодом він детально описав своє ставлення до релігій Сходу, зокрема характеризуючи індуїзм як сукупність спекулятивних уявлень, що не піддаються логічному аналізу [267, с. 3].

Через таку безперспективність своїх намагань у релігійній сфері він вирішив зосередити свої зусилля на розвитку сімейного бізнесу, який поділяв зі своїм батьком Дж. Расселом [189, с. 18]. Водночас Ч. Рассел не зміг полишити пошуки відповіді на ті глибинні питання, які його турбували. Згодом він зробив для себе наступний висновок: «Що спочатку загрожувало стати повною руйнацією його віри в Бога і Біблію, було, згідно з Божим провидінням, назавжди скасовано і лише зруйнувало мою впевненість у людських віровченнях і системах неправильного тлумачення Біблії» [246, с. 3]. Ч. Рассел пізніше описував, як пережите розчарування допомогло йому – замість того, щоб відмовитися від віри в Бога та Біблію, він отримав досвід, в якому зруйнувалася його впевненість у доктринах, які були створені людьми. На його думку, системи неправильного тлумачення Біблії вводили людей в оману. Далі Ч. Рассел усвідомив, що кожне віровчення християнських церков містило деякі елементи істини, однак у цілому кожне з них суперечило Божому Слову. Тому пережите розчарування у процесі своїх духовних пошуків він охарактеризував як «Боже провидіння» [25, с. 6; 246, с. 3].

Ч. Рассел досить детально описує випадок свого життя, подію, яка надала духовним пошукам нового поштовху. Починає він свою розповідь наступним чином: «Серед інших теорій я натрапив на адвентизм» [246, с. 3]. У 1869 р. одного вечора, коли він проходив повз магазин, що належав його сім'ї, то почув спів релігійного гімну, що лунав із підвалу одного з сусідніх будинків [310, с. 22–23]. Процитуюмо слова Ч. Рассела щодо тих обставин: «Здавалося б, випадково одного вечора заскочив до загорошеної, брудної зали, де, як я чув, відбувалися релігійні служби, щоб перевірити, що за спільнота там зібралася, і чи може запропонувати щось більш розумне, ніж віровчення великих церков». Там Ч.

Рассел познайомився із «поглядами Других адвентистів від проповідника містера Джонаса Венделла» [246, с. 3–4]. Як раніше було вказано, термін «Другі адвентисти» стосується груп «адвентистів першого дня», а сам Дж. Венделл був пастором Церкви адвентистів-християн [28, с. 115; 164, с. 43]. Тут Ч. Рассел додає: «Зізнаюся, що я у боргу перед адвентистами, а також перед іншими конфесіями» [249, с. 95]. Б. Шульц та Р. де В'єн стверджують, що Ч. Рассел і Дж. Венделл мали неодноразове спілкування й проводили дискусії [307, с. 63, 78]. Задля підтвердження дружніх стосунків між ними автори подають посилання на слова Ч. Рассела щодо цього адвентистського проповідника – «мій друг Джонас Венделл» [249, с. 98].

Ч. Рассел наголошує, що адвентизм допоміг йому позбутися низки помилок та лжевчень. Відомо, що у той період для Ч. Рассела проблемним питанням була доктрина про вічно палаюче пекло. Б. Шульц та Р. де В'єн відзначають, що пастор Дж. Венделл дав Ч. Расселу книгу «The Scriptural Question Book» [119], опубліковану Церквою адвентистів-християн у 1850-х роках [307, с. 78]. Праця містила погляди про умовне безсмертя людської душі та положення, що покаранням для нечестивих буде вічне знищення, а не безконечні муки у пекельному вогні, які сповідувала ця деномінація. Оскільки Ч. Рассел не вказує на цю книгу прямо, то Б. Шульц аргументує, що той у своїх працях перефразовував її частини [25, с. 6–7].

Зауважимо, що Церква адвентистів-християн визнавала Біблію своїм єдиним авторитетом та одночасно відкидала поширені у християнському світі погляди щодо доктрин, які були неприйнятними для Ч. Рассела, а саме: доктрину про передвизначення обраних, одних для спасіння, інших для загибелі, та вчення про нескінченність мук грішників [86].

Ч. Рассел визнав, що знайомство з цією групою адвентистів у 1869 р. було достатнім, щоб «відновити мою хитку віру в Божественне натхнення Біблії і показати, що записи Апостолів і Пророків нерозривно пов'язані між собою» [246, с. 3–4]. Таким чином Ч. Рассел, усвідомивши наявність біблійних підстав, які вказують на помилковість доктрини вічних мук, відновив довіру до Біблії як

Божественного одкровення та джерела істини. Розчарування у віровченнях традиційних церков згодом дало йому можливість повернутися до дослідження Біблії з новим підходом. Іншими словами, Ч. Рассел мав пережити досвід, коли «кольорові окуляри віри повністю розбиті», а його розум став вільний від довіри до будь-яких церковних віросповідань та аргументів, написаних людьми [158, с. 378]. Він наголосив, що причина всіх його труднощів полягала у слідуванні сатанинському обману, який був застосований до Єви в раю: «Ні! Ви не помрете!» (Буття 3:4). Коли Ч. Рассел усвідомив, що Біблія не вчить ідеї природного безсмертя людської душі та вічних мук грішників, то з тих пір для нього ця фундаментальна книга християнства стала «освітленою, величною, гарною, гармонійною». Він почав її сприймати як справжнє Боже слово [25, с. 7; 158, с. 378].

Також Ч. Рассел відзначив при цьому, що у адвентистів, з його погляду, «виклад Писання був не зовсім ясним, і ... це було дуже далеко від того, чому ми тепер радіємо». Також він сказав, що тоді «адвентизм не допоміг мені у відкритті жодної істини» [246, с. 3–4]. Серед думок, які Ч. Рассел почув у тій церкві, було вчення, яке його здивувало: «Я вивчав Біблію з того часу, як вперше звернув свою увагу на Друге пришестя нашого Господа від Дж. Венделла, проповідника Другого приходу, близько 1869 р., який тоді звіщав, що світ буде спалений у 1873 р.» [271, с. 1]. Ч. Рассел описав свою реакцію на цю проповідь: «Але хоча він спочатку пробудив мій інтерес до цієї теми, але я її не прийняв ні щодо дати, яку він пропонував, ні щодо події, яку він передбачав» [271, с. 1]. Таким чином, поруч із позитивними моментами його знайомства з пастором адвентистів-християн Дж. Венделлом, з деякими його вченнями юнак не міг погодитись. Зацікавившись темою Другого приходу Христа, він не сприйняв вказану дату (1873 р.), а також, що ця подія буде супроводжуватися лише спасінням маленької кількості вірних святих та загибеллю решти людства [25, с. 7].

Далі Ч. Рассел пише так: «Те, що я почув, відправило мене до моєї Біблії для вивчення з великим завзяттям і турботою, ніж будь-коли раніше, і я завжди буду дякувати Господу за керівництво». В результаті знайомства з Дж.

Венделлом, Ч. Рассел визнає, що адвентизм допоміг йому в «усуненні помилок і тим самим підготував його до сприйняття істини» [246, с. 3–4].

Маючи значний інтерес до дослідження Святого Письма, Ч. Рассел та «кілька інших осіб, які шукали істину в Піттсбурзі та в Аллегейні», у 1870 р. утворили групу з вивчення Біблії. О. Макміллан додає, що у цю невелику групу увійшли його знайомі, деякі з яких були його партнерами з бізнесу. Також до цієї групи належали: його батько Дж. Рассел та його рідна сестра Маргарет. Вони збиралися щотижня у неділю. Ч. Рассел узяв за мету проводити «безпосереднє вивчення Біблії без будь-якого розгляду усталених віровчень» різноманітних конфесій [189, с. 20; 271]. О. Макміллан описав метод вивчення біблійних доктрин у цій групі Дослідників Біблії так: «Хтось порушував питання, воно обговорювалося, далі відкривалося все Писання на цю тему, і, коли учасники дискусії переконувалися в узгодженості цих текстів, вони формулювали свій висновок і викладали його письмово» [25, с. 9; 189, с. 20].

У результаті досліджень однодумці усвідомили цілісність та гармонійність різних частин Біблії. Оскільки Ч. Рассел завдяки впливу Дж. Венделла зацікавився темою Другого приходу Христа, то у них виникло одностайне переконання, що вони живуть «наприкінці епохи Євангелія», тобто в останні часи перед поверненням Христа. Процес дослідження у групі Ч. Рассела тривав з 1870 до 1875 рр. Ч. Рассел називає це періодом «постійного зростання благодаті, знання та любові до Бога і його плану» [246, с. 3–4].

Також вони прийшли до розуміння вчення про «реституцію» (з англ. «відновлення»). Поняття Реституція розглядалося як «Божий план любові», який дає шанс на відновлення та спасіння всім людям. Згідно з цим поглядом, усі люди, які жили протягом історії світу, у Тисячолітньому царстві Христа воскреснуть та піднімуться з могил. Протягом цього періоду вони зможуть пізнавати Божу правду і підкоряючись їй у своїх вчинках, словах і думках, матимуть змогу повернутися до повної гармонії з Богом. Поступово вони усвідомили чітку різницю між нагородою, яку отримає Церква, і нагородою, яку отримають народи світу. Церква, «мала черідка», матиме небесну славу з

Христом, отримавши духовну, безсмертну, божественну природу та буде займатися справою реституції для блага народів світу. Натомість народи світу очікують результати роботи реституції наприкінці Тисячолітнього царства, а саме: відновленої та досконалої людської природи, якою володіли в раю прабатьки Адам і Єва [25, с. 9].

Крім того, вчення про реституцію члени групи з дослідження Біблії в Аллегейні поєднали з ідеєю Другого приходу Христа. Ч. Рассел розповідає, що в ході досліджень він усвідомив різницю між «нашим Господом як “людиною, яка віддала себе”, і Господом, Який прийде знову, духовною істотою». Група зрозуміла, що Христос своєю жертвою на хресті віддав як плату своє людське тіло, власну досконалу безгрішну людську природу, а при воскресінні не взяв цю природу назад. Навпаки, Бог воскресив його у безсмертному, духовному тілі, невидимому для людських очей. Подібним чином Другий прихід Христа відбудеться як «злодій вночі», тобто таємно, непомітно для усього людства. І тільки через поступове настання благословень Тисячолітнього царства людство усвідомить Його невидиму присутність [246, с. 3–4].

Крім того, Ч. Рассел вказує на допомогу сторонніх людей в розумінні різних релігійних питань: «І тут слід із вдячністю згадати допомогу, яку надали брати Джордж Стетсон і Джордж Сторрс. Вивчення Слова Божого з цими дорогими братами вело крок за кроком до зеленіших пасовищ і яскравіших надій для світу» [246, с. 4]. Ч. Рассел розповідає, що їхня особиста допомога та опубліковані матеріали допомогли його групі дійти до кращого розуміння тих поглядів, про які ми згадували раніше. Читаємо про таке особисте свідчення: «Господь дав нам багато допомоги в процесі дослідження Його слова, серед яких виділявся наш дорогий улюблений і брат похилого віку Дж. Сторрс, який словом і пером надав нам велику допомогу» [271, с. 1].

У літературі Свідків Єгови Дж. Стетсон описаний як «щирий та посвячений дослідник Біблії та пастор Церкви адвентистів-християн у місті Едінборо (штат Пенсільванія)» [25, с. 10; 164, с. 45]. Своєю чергою Дж. Сторрс багаторазово згадується в міллеритській та адвентистській літературі [171,

с. 163–183; 355, с. 281–282, 508–516]. Також його діяльність і праці вважаються частиною духовної спадщини Церкви АСД як постаті, через яку було поширене вчення про несвідомий стан померлих серед міллеритів і згодом більшості різних адвентистських спільнот [177, с. 42–51].

Торкнемося конфесійної ідентифікації Дж. Сторрса, як вона висвітлена в літературі Свідків Єгови. Там подається свідчення його участі у міллеритському русі: Дж. Сторрс «зацікавився проповідями Вільяма Міллера, котрий очікував Друге пришествя Христа, яке мало відбутися у 1843 році. Протягом приблизно двох років Дж. Сторрс активно поширював його погляди на північному сході США. Після 1844 року він більше не встановлював дат приходу Христа, але й не заперечував, коли інші намагались дослідити хронологію» [51, с. 28]. Водночас у цих публікаціях Дж. Сторрс не охарактеризований як представник адвентизму, оскільки після Великого Розчарування він «відійшов від групи Міллера» [51, с. 28].

Однак відомо, що у 1863 році Дж. Сторрс був серед засновників створення об'єднання адвентистів під назвою «Союз Життя та Приходу» [175, с. 285–286]. Ця група характеризувалася поглядом, що нечестиві не матимуть воскресіння. Саме з цієї причини цю спільноту іноді називали «non-resurrection Adventists» [111, с. 367].

Водночас можна спостерегти, що дописувачі журналу Дж. Сторрса «Дослідник Біблії» (Bible Examiner) зараховували його до диференційованого адвентистського середовища. Наведемо свідчення дописувача за 1874 р.: «Зі всіх видань, опублікованих адвентистами, мені найбільше подобається Examiner» [178, с. 29]. Переконавання Дж. Сторрса у 1870-х рр. були близькими до поглядів адвентистів «прийдешнього віку» [125; 322], що після Другого приходу Христа людству буде дано випробувальний термін із можливістю отримати вічне життя.

Ось тому можна вважати справедливим твердження сучасних Дослідників Біблії щодо Дж. Сторрса та Дж. Стетсона: «Клас дослідників Біблії, членом якого був молодий Ч. Рассел, стверджував, що він не залежить від усіх церковних догм,

але насправді група була в той самий час сильно піддана впливу адвентистів» [25, с. 10; 329].

Наведемо ідеї реституції, які почав проголошувати на початку 1870-х років Дж. Сторрс: «Є два класи “нечестивців”: ті, хто свідомо відхилив Божу любов, і ті, хто помер у незнанні» [51, с. 28]. Щодо представників останньої групи, то він вважав, що вони воскреснуть, щоб мати можливість пізнати біблійну вістку та повірити у викупну жертву Христа Ісуса. В результаті, приймуть її та будуть вічно жити на землі. Однак ті воскреслі люди, які відхиляють біблійну вістку – врешті-решт будуть знищені. Таким чином, як вважав Дж. Сторрс, Бог, воскресивши людину, дасть їй надію отримати вічне життя. Саме тому він проповідував, що всі нащадки Адама матимуть надію почути Божу правду або в цьому житті, або після воскресіння [51, с. 28].

Книга «Проголошувачі» описує вклад Дж. Сторрса в пізнання духовних тем Ч. Рассела: «Без сумніву, сильна, біблійно обґрунтована позиція Сторрса з питання... реституції (повернення втраченого через гріх Адама, Дії 3:21) мала помітний позитивний вплив на молодого Чарльза Рассела» [25, с. 11; 164, с. 46]. Таким чином, вчення про реституцію великою мірою було сформоване завдяки впливу Дж. Сторрса.

Відомо, що Дж. Сторрс не визнавав загальноприйняте в християнстві вчення про Трійцю [150]. Погоджуючись з таким поглядом, Ч. Рассел писав, що Ісус Христос у своєму перед-людському існуванні представлений як Архангел, тобто найвищий ангел, з іменем Михаїл, та був «єдиним безпосереднім творивом» Всемогутнього Бога [272, с. 88]. Крім того, на думку Ч. Рассела, Святий Дух не є Божественною особою, а «духом, впливом або силою», якою користуються Небесний Отець і Божий Син [198, с. 126–127; 272, с. 165].

Щодо впливу Дж. Стетсона, переконаного антитринітарія, то Дж. Пентон припускає, що «Рассел запозичив своє своєрідне, нетринітарне вчення про викуп у Стетсона, який опублікував його в 1872 році, в той же рік, коли Рассел стверджував, що він дослідив доктрину викупу» [25, с. 12; 220, с. 16, 403]. У статтях Дж. Стетсона про «викуп», або «замісний викуп» підкреслено, що задля

викупу людства не було необхідності, щоб Христос володів одночасно людською і божественною природами. Дж. Стетсон наголошував: «Як Син людський, як Син Марії, насіння жінки, насіння Авраама, Ісус має життя, таке ж як і всі інші люди, за винятком його народження та його безгрішності. Але як Син Божий він мав нескінченне життя. *Однак ніколи не було такого часу, щоб він володів обома природами одночасно* (курсив наш – Р. О.)» [318]. Ось тому внаслідок прийняття антитринітарних поглядів Ч. Рассел також відкинув ідею Боговтілення Ісуса Христа: «Логос став тілом, а не те, що Він увійшов у тіло. Отже, ми не погоджуємося з теорією втілення; це вчення походить з божевільної теології» [259, с. 8]; «Але Ісус не втілювався. Втілення нашого Господа – це лише теорія, винайдена в темні віки» [250].

Цей погляд вплинув на розуміння ціни, необхідної для викуплення людства: «Людина Христос Ісус був досконалою людиною, аналогом першої людини, Адама, і таким чином він був готовий стати нашим Викупителем, нашим викупом, віддати своє життя та всі права людини за купівлю, викуплення Адама і роду Адама, який втратив життя і всі людські права в ньому. Ми бачили, що наш Господь, “людина Христос Ісус”, справді освятив, приніс у жертву, віддав заради людини все, що вона мала» [272, с. 440]. З метою чіткого вказання, що Христос мав бути не більшим і не меншим за досконалого Адама, Ч. Рассел неодноразово використовував термін «відповідна (рівнозначна) ціна»: «Як Адам, через непослух, втратив своє буття, свою душу, всі свої права на життя і на землю, так і Христос Ісус, Господь наш, своєю смертю, як відповідною ціною, заплатив повну та точну компенсацію за душу чи буття Отця Адама, і, як наслідок, за все його потомство – кожну людську душу – що поділяє його падіння та його втрату» [272, с. 428]. Ба більше, Ч. Рассел запевняє, що Христос «віддав повний еквівалент життя та досконалості Адама» [251].

Відзначимо, що Дж. Сторрс надав Ч. Расселу чіткіше біблійне підґрунтя щодо вчення про несвідомий стан померлих [164, с. 45–46]. Так, Ч. Рассел у своїх працях зазначав, що дух, життєва сила, яку отримав Адам при сотворенні, була присутня також у всіх тварин: птахів, звірів, рептилій. Коли хтось із них втрачає

цю життєву енергію, то в результаті вмирає, «як людина, так і нижчі створіння». Усі помирають подібним чином, лише людина відрізняється тим, що за людину був заплачений викуп жертвою Христа, і вона отримає в майбутньому обіцяне звільнення від влади смерті завдяки воскресінню істоти, душі» [272, с. 320]. А біблійні слова євр. «Sheol», грец. «Hades», які визначають посмертне перебування покійних, Ч. Рассел почав визначати виключно як стан «забуття». На його думку, у слові «sheol» немає нічого, що свідчило б про радість, страждання чи будь-який інший вияв почуттів. Sheol, hades приймає померлих людей, всіх без винятку, хороших і поганих. Там немає ні світла, ні знання, ні мудрості, ні роздумів, жоден язик не славить там Господа і не зневажає Його. Те місце теж описане як «стан абсолютної тиші» [198, с. 129; 272, с. 354].

Аналізуючи заперечення Ч. Расселом Трійці, Боговтілення, доктрини про природне безсмертя душі, вічних мук грішників, окремі дослідники наголошують на його схильності раціоналізму в процесі дослідження біблійного вчення. Наприклад, Ван Баален стверджує, що «за декларованою прихильністю Ч. Рассела до Писання ховається глибокий раціоналізм» [345, с. 170]. Е. Грасс продовжує цю думку: «Природним наслідком такого підходу є відмова від усього, що перебуває поза межами розумового сприйняття. На місце здорових принципів тлумачення, заснованих на Біблії, Ч. Рассел замінив упереджену теологію, засновану на розумі» [151, с. 221].

Під час процесу дослідження Біблії Ч. Рассел, його батько та інші однодумці усвідомили важливість обряду водного хрещення у дорослому віці шляхом повного занурення як правдивого способу присвячення Богові. Згідно зі словами рідної сестри Ч. Рассела Маргарет, ця подія мала місце у 1874 р. [211, с. 12]. Своєю чергою Б. Шульц згадує про існування твердження, що Ч. Рассела хрестив сам Дж. Сторрс. Однак дослідник підкреслює, що немає історичних підтверджень цій заяві [25, с. 12; 307, с. 165]. Водночас зауважимо, що Ч. Рассел успадкував від редактора «Дослідник Біблії» також відзначення служіння Вечері Спомину смерті Христа 14 числа юдейського місяця нісан [51, с. 28; 325; 260, с.87]..

Крім того, мало місце листування Ч. Рассела та його батька, Дж. Раселла, з Дж. Сторрсом, у починаючи з 1874 р. На сторінках «Дослідника Біблії» зазначалося, що серед кореспонденції були подячні листи особисто від батька Ч. Рассела [185], також від його імені надсилалися кошти [181; 186] на розвиток журналу Дж. Сторрса. Були і спільні листи від Дж. Рассела та Ч. Рассела з позначкою «J.L. Russell & Son» [184]. Зафіксовано, що декілька разів Дж. Сторрс надсилав посилки з літературою з позначкою для «Дж. Рассела» [203; 206] та «J.L. Russell & Son» [204; 205]. У свою чергу молодий Ч. Рассел також особисто писав подячні листи у «Дослідник Біблії», що неодноразово згадується серед повідомлень [182; 183; 185; 187]. Також у журналі публікувалися уривки листів Дж. Раселла, адресованих редактору Дж. Сторрсу [138; 179, с. 62].

Отже, в період 1870–1875 рр. релігійні погляди Ч. Рассела та членів його групи з дослідження Біблії були значною мірою сформовані [246, с. 4]. Згадуючи про 1876 р., Ч. Рассел наголошував на своєму новому знайомстві з незалежним адвентистським проповідником, що був близький до Церкви адвентистів-християн – Нельсоном Барбуром. Саме співпраця з ним ознаменувала новий етап духовного розвитку Ч. Рассела [25, с. 13].

Ч. Рассел заявив, що до 1876 р. він та його група «вперто ігнорували час» і «дивилися з жалістю» на позицію адвентистських служителів, які проголошували спалення світу в 1873 році. Отже, Ч. Рассел у своїх дослідженнях поки не зосереджувався на часових пророцтвах Біблії, а ідеї, що пропонували адвентисти, він вважав «недостойними, щоб їх приймати до розгляду» [271, с. 2].

Однак, у січні 1876 р. до його рук потрапив примірник газети «Вісник Ранку», редактором якого був Нельсон Барбур та його помічник Джон Патон із міста Рочестер, штат Нью-Йорк. Це був незалежний адвентистський проповідник, який керував групою однодумців, що мала тісні зв'язки з Церквою адвентистів-християн [246, с. 4]. Відкривши цю газету, Ч. Рассел «відразу ж ототожнив її з адвентизмом за картинкою на обкладинці». Усвідомивши конфесійну належність газети, він іронічно підмітив, що очікував дізнатися, яку нову дату спалення світу цього разу вибрали адвентисти. Однак Ч. Рассел зі

здивуванням побачив іншу картину. Помітив, що редактор розкриває ідеї, до яких дійшли він зі своїми однодумцями в місті Аллегейні. В газеті було зазначено, що метою повернення Христа має бути не знищення землі та більшої частини людства, а прихід часів благословення для всіх людей. Також у статтях зазначалося, що спосіб Другого приходу Христа буде невидимий, що він буде непомітний, як прихід «злодія», оскільки Христос після воскресіння став духовною істотою. Було зроблено наголос про вознесіння Церкви на небеса в кінці цього віку. Однак ця подія буде не помітною для навколишнього світу. Також Н. Барбур підкреслював, що Господь вже «невидимо і незримо присутній у світі» з осені 1874 р. [246, с. 4].

В результаті прочитаного у Ч. Рассела виникла думка: «Чи може бути так, що пророцтва часу, які я так довго зневажав через їх неправильне використання адвентистами, насправді призначалися для нас – щоб вказати, коли Господь буде незримо присутній, щоб встановити своє Царство?» В своїх міркуваннях Ч. Рассел дійшов до висновку, що Бог обіцяв відкривати вірним свою волю. Хоча повернення Христа відбудеться без видимих ознак, однак це стосується саме мешканців світу, а не вірян, які духовно пильнують [246, с. 4].

Ч. Рассел дуже зацікавився поглядами Н. Барбура на цю тему і написав йому листа з бажанням отримати більш детальне обґрунтування щодо невидимої присутності Христа з осені 1874 р. Відповідь Н. Барбура показала, що він та його однодумці були насправді адвентистами, які згідно з власною хронологією очікували Другого приходу Христа у 1873 р., а потім підкоригували цю дату на 1874 р., дотримуючись тих самих часових аргументів [68, с. 49].

Також у своєму листі Н. Барбур описав, яким чином він та його однодумці дійшли до нового розуміння способу та мети Другого приходу Христа. Коли восени 1874 р. очікуване ними видиме повернення Христа на хмарах та спалення землі не відбулося, члени цієї спільноти були певний час приголомшені та розгублені. Перевіряючи власні вирахування пророчих періодів, вони дійшли висновку, що у їхніх розрахунках не було жодної неточності. Тоді вони почали міркувати, що, можливо, неправильними були саме їхні очікування, а не

вирахована дата. Таким чином, один із читачів «Вісника Ранку» помітив, що у виданні дослівного перекладу Нового Завіту «Emphatic Diaglott», а саме в тексті Матвія 24:37–39, грецьке слово «*parousia*», яке у традиційних перекладах Біблії подається як «прихід», використане слово «присутність». Після роздумів над нововідкритим значенням слова «*parousia*» Н. Барбур та його однодумці дійшли висновку, що їхня пророча хронологія була безпомилковою, а лише змінилося розуміння способу Другого приходу Христа. Вони усвідомили, що, можливо, Христос не мав приходити другий раз видимо, тілесно. Також, що «кінець віку» не означає спалення світу, а – період «жнив» (Матвія 13:39). У цей час закінчується теперішня епоха історії людства, починається нова, в якій «благословляться всі племена землі». Саме цю інтерпретацію Ч. Рассел називає «ключем до розгадки» тієї проблеми, яка стояла перед групою Н. Барбура [68, с. 50; 246, с. 4].

Таким чином, аналізована адвентистська спільнота стала вважати, що Другий прихід Христа – це «невидима присутність» [237, с. 3; 271], яка почалася восени 1874 р. А «час жнив», який почався з «жовтня 1874 року», триватиме «сорок два місяці» і закінчиться «навесні 1878 р.» [95]. Темний період існування людства тривалістю шість тисяч років вже завершився 1873 р., а у 1874 р. почалась сьома тисяча років, а саме – Тисячолітнє царство, «День Господа» [103]. Також і його однодумець Дж. Патон зазначав, що у цей час, 1878 р., «Христос та його ангели мають пожинати землю», очікувалось, що «маленька черідка» вірних повинна бути підхоплена на небеса [217].

Згодом, улітку 1876 р., Ч. Рассел зустрівся з Н. Барбуром та між ними відбувся плідний діалог. Перший поділився своїм поглядом на «повноту реституції (відновлення), що ґрунтується на достатності викупу», який заплатив Христос за все людство. Отож мова йшла про мету Тисячолітнього царства, коли людство матиме можливість досягти відновлення стану, який втратили перші люди. А Н. Барбур, своєю чергою, поділився з Ч. Расселом поясненням вираховання біблійних пророчих періодів та про визначення пророчих дат [249, с. 100]. У результаті Ч. Рассел був переконаний у правильності хронології та

пророчих періодів [271]. Ч. Рассел заявив так: «Докази переконали мене». Таким чином, він прийняв «1874 рік як дату, коли почалася присутність Господа і збір врожаю» [246, с. 4]. Ч. Рассел перейняв ще й інтерпретацію Н. Барбура інших пророчих дат та періодів, представлених у нашій дисертаційній роботі у *Додатку Б*.

В результаті спілкування та усвідомлення спільності поглядів група Ч. Рассела з міста Аллегейні прийняла рішення об'єднатися з більшою за чисельністю групою Н. Барбура з Рочестера. Тут зазначимо, що у жовтні 1876 р. Ч. Рассел був обраний пастором цієї групи в містах Аллегейні та Пітсбурзі, штат Пенсильванія, що складалася приблизно з 30 осіб [232, с. 15; 204]. Відомо, Ч. Рассел став заступником редактора в газеті «Вісник Ранку» [207, с. 7–8]. Таким чином, отримав нове переконання, що Христос вже невидимо присутній з осені 1874 р. та що впродовж 3,5 років до квітня 1878 р. відбувається короткий період «жнив», «збору врожаю». Варто зауважити, що на той момент вік Ч. Рассела становив 24 роки, а Н. Барбур був значно старшим – 52-річного віку. Цей обмін думками зародив у молодого Ч. Рассела велике прагнення та ревність до дії. Згідно з його слів, це «дало мені такий імпульс до поширення істини, якого в мене ніколи не було». В результаті відразу вирішив звершувати «активну кампанію за істину» [246, с. 4], щоб через цю проповідь відбувся «збір врожаю», щоб усі, хто прийме цю вістку, були готовими для вознесіння на небеса, яке очікувалось навесні 1878 року [68, с. 50].

Улітку 1876 р. Ч. Рассел вирішив поступово послаблювати свою зайнятість у сімейному галантерейному бізнесі, щоб вивільнити час для поширення своїх переконань. Крім того, він був готовий для цієї проповідницької кампанії виділяти чималу кількість власних коштів. Ч. Рассел надав фінанси, щоб відновити видання газети «Вісник Ранку», а також витрачав заощадження на подорожі для проповіді у різних штатах. Допоміжним засобом для проповіді стали написана ним брошура «Мета та спосіб повернення нашого Господа» (1877 р.) та книга Н. Барбура «Три світи» (1877 р.), які містили виклад матеріалу, який вони проповідували [246, с. 4].

Н. Барбур, Ч. Рассел та Дж. Патон у 1877–1878 рр. подорожували та проповідували у багатьох штатах північного сходу США [240, с. 213]. Теми, які проголошували, були наступними: пророчі періоди та ознаки останнього часу [196].

Відомо, що у 1877 р. Ч. Рассел зібрав служителів усіх конфесій міст Аллегейні та Піттсбург, навів їм аргументи з Біблії, що Христос вже невидимо присутній з 1874 р. Він закликав зібраних служителів ґрунтовно дослідити це питання та приєднатись до проповіді цієї вістки. Однак у результаті Ч. Рассел не знайшов підтримки в цієї групи, а його інтерпретацію біблійних текстів ніхто зі служителів не прийняв [363, с. 55].

Особливим чином вони звертали увагу на зібрання адвентистів, а саме – громади Церкви Адвентистів-християн. У номері «Вісника Ранку» за серпень 1878 р. Н. Барбур зазначав, що він з однодумцями відвідали два табірні зібрання адвентистів-християн у Спрингфілді, а згодом в Алтон-Бей з метою поширення в тому середовищі своїх поглядів. Примітно, що він назвав цю спільноту: «Адвентисти (Advent people) є нашими родичами за плоттю» [197]. Цим він показав свою ідейну спорідненість із цією конфесією. Згодом Н. Барбур повідомив, що деякі учасники табірнього зібрання позитивно відгукалися на їхню вістку та погоджувалися отримати відповідні друковані матеріали. Звісно, там була присутня й чимала опозиція їхнім поглядам [68, с. 51; 100].

Служителі Церкви Адвентистів-християн побачили в таких діях загрозу для своєї спільноти. Тому помістили наступний коментар щодо дій Н. Барбура, Ч. Рассела в деномінаційній газеті за 18 липня 1877 р. : «Н. Х. Барбур, який називає себе Доктор Барбур, зі своїми побратимами Дж. Х. Патоном і Ч. Т. Расселом подорожує країною, відвідуючи скрізь, де тільки можна знайти адвентистів, і проповідуючи, що Ісус прийшов таємно і незабаром відкриється». Також їхні погляди там названі «сміттям», «дурницями». Робиться наступний заклик до громад деномінації: «Не давайте їм місця, не наближуйтеся до них і не схвалюйте їх» [124].

Однак Дж. Сторрс у 1878 році зазначав, що особисто вважав Ч. Рассела чесною людиною, щирою у своїх переконаннях та готовою жертвувати своїми коштами та часом звершуючи своє служіння [323]. Редактор «Дослідника Біблії» не погоджувався з ним щодо призначення дат підхоплення вірних у квітні 1878 році, однак не піддавав цю думку нищівній критиці, а навпаки дозволяв згадувати про таке очікування у своєму періодичному виданні [191].

Зазначимо, що Ч. Рассел та його співробітники вважали, що у певний момент часу вибрані усі разом будуть миттєво чудесним способом підхоплені на небеса. Це був поширений погляд як серед адвентистів, так і серед інших протестантських церков [329]. Однак очікувана подія у квітні 1878 р. не відбулася [37, с. 42].

Через декілька місяців у статті «Вісника Ранку» за липень 1878 р. Ч. Рассел намагався дати відповідь на питання: «Де ми помилилися?» [285, с. 11]. Він наголосив, що «відчував певне розчарування», та водночас зазначив, що «ні на мить не відчув себе пригніченими». Ч. Рассел дійшов висновку, що помилкою їхнього очікування був погляд, що перенесення на небо всіх вірних є одномоментною подією. Згодом, у 1890 р. Ч. Рассел більш чітко пояснив свою позицію: починаючи з квітня 1878 р., вірні святі в момент своєї смерті не будуть перебувати у стані смертного сну, а кожен з них буде у свій час раптово перемінений і у прославленому духовному тілі підхоплений на небо. І таким чином поступово уся кількість вибраних буде зібрана на небесах [246, с. 5].

Однак Н. Барбур не погодився прийняти викладену Ч. Расселом інтерпретацію події вознесіння праведників і вважав, що потрібно «придумати щось нове, щоб відвернути увагу від того, що живих святих не вдалося усіх разом підхопити» [189, с. 27; 246, с. 5]. Згідно з свідченням О. Макміллана, саме з моменту цього розчарування «почався постійний розрив між Барбуром і Расселом» [189, с. 27]. Колишня гармонійна співпраця між ними була порушена [37, с. 42].

Яскравим прикладом непорозуміння стали дебати щодо теологічної доктрини або «замісного викупу» або «замісного спокутування» (Substitutionary

atonement), яка полягає в тому, що «Христос бере на себе юридичну відповідальність за гріхи людей і своєю замісною смертю виплачує їх обов'язок покарання, щоб задовольнити карне правосуддя Бога» [139, с. 100]. Це вчення набуло поширення в епоху Реформації у XVI ст. і залишається одним із ключових поглядів на спасіння серед багатьох християнських конфесій, які належать до протестантського напрямку [139, с. 100].

Непорозуміння почалося з того, як у серпневому номері «Вісника Ранку» була оприлюднена стаття Н. Барбура на тему Викупу [99]. У ній автор ставить питання: «Як Христос здійснює відкуплення? І чому йому треба було померти?». Аналізуючи класичну протестантську ідею замісного викупу, Н. Барбур називає її «найогиднішою» та виступає проти самої концепції покарання невинного замість винуватого. Для описання суті теорії замісного викупу Н. Барбур наводить ілюстрацію, щоб зобразити цю доктрину в «її оголеній потворності»: «Я роблю неправильно, і Суддя всієї землі видав закон, згідно з яким, якщо за це постраждає якась інша істота, я можу вийти на свободу, бо без пролиття крові не буває прощення» [99, с. 26].

Для більш яскравого вираження цієї позиції Н. Барбур використовує ще одну ілюстрацію: «Мій син – дуже злий хлопчик, він заслуговує на суворе покарання, але хитро придумав план заміни. Я кажу моєму хлопчику або одному зі слуг: коли Джеймс (його син) кусає свою сестру, ти спіймаєш муху, проткнеш її тіло шпилькою і приколеш до стіни, і я пробачу Джеймсові» [99, с. 26]. Ось тому він наголошує, що доктрина замісного викупу є небіблійною та суперечить будь-яким уявленням про справедливість [37, с. 42–43].

Висвітлюючи свою позицію, Н. Барбур наголосив, що Христос не помирав за гріх Адама, оскільки покарання за свій гріх Адам поніс сам, заплативши своєю смертю. І таким чином, на його думку, кожна людина розплачується за власний гріх своєю смертю. Ось тому Н. Барбур наголошував, що Христос помер «не як наш заступник», а тільки для того, щоб стати «Господом як мертвих, так і живих». І саме завдяки своєму воскресінню Христос матиме право повернути до життя померлих [98, с. 40–41].

Ч. Рассел наголосив, що ця стаття Н. Барбура стала для нього «болісним здивуванням» [246, с. 5]. У своїй статті за вересень 1878 р. Ч. Рассел визнав, що смерть Христа була замісною жертвою за гріхи всього світу: «Бо Бог був у Христі, примиряючи світ із Собою, не зараховуючи їм їхніх провин; але Він поклав на Нього провину всіх нас... Він помер праведним ЗА неправедних, відчувши смерть ЗА кожну людину» (виділено Ч. Расселом). А через своє воскресіння Христос став «провідником нашого спасіння», «початком нового творіння», завдяки якому вибрані люди мають можливість досягти досконалого духовного стану – образу Божого. Воскреслий Христос став заступником перед Божим лицем за людей. Ч. Рассел наголосив, що через гріх, порушення Божого Закону усі люди підлягають смерті: «Закон Божий був порушений, і Бог дозволив правосуддю здійснитись у покаранні винних». Тому «центральною стрижнем» проявлення Божої справедливості, милосердя і любові у спасінні людини стало твердження: «Христос помер за наші гріхи, згідно з Писанням» [273].

Таким чином, можемо стверджувати, що Ч. Рассел, наголошуючи на фундаментальному значенні для християнської віри викупної жертви Христа, тим самим намагався зробити акцент на одному з основних принципів протестантської Реформації – «Тільки Христос» [54, с. 89]. Так, Б. Сміт, описуючи значення принципу «Solus Christus», зазначає, що він містить у собі наступний постулат: «Ісус – єдиний Спаситель, і Його смерть на хресті – єдина жертва, яка може сплатити борг за наші гріхи» [311, с. 21].

Після цієї статті-відповіді Ч. Рассел більше не дебатував на тему замісного викупу на шпальтах «Вісника Ранку». Натомість він написав Дж. Патону листа, в якому описав свої переживання щодо піднятої Н. Барбуром проблеми, у якому він знову наголосив, що доктрина замісного викупу має «фундаментальний характер» для розуміння суті християнства. Ч. Рассел просив Дж. Патона долучитися до його дискусії з Н. Барбуром та написати статтю для «Вісника Ранку», де колега міг би недвозначно викласти свій погляд щодо значення «дорогоцінної крові Христа» [246, с. 5]. Дж. Патон спочатку обережно [219], а

згодом чітко став на позицію Ч. Рассела і намагався дати аргументовані відповіді на переконання Н. Барбура [218].

У цей період, а саме 30 жовтня – 1 листопада 1878 р., у Нью-Йорку відбувався захід, який привернув увагу великої кількості протестантських церков США. Це була перша в історії США Національна пророча конференція. Захід був присвячений поширенню преміленіального погляду на Другий прихід Христа як близької та реальної події і необхідного елемента християнської доктрини. На зустріч були запрошені пастори, служителі та богослови різних протестантських церков США [226]. Зазначимо, що захід мав на меті вироблення загальної позиції проти постміленаризму, який був у ті часи популярний у деномінаціях США. Також у конференції відбувалися обговорення інтерпретації біблійних пророцтв, які стосувалися есхатологічних подій. Зазначимо, що Ч. Рассел був особисто присутній на конференції у ролі слухача [37, с. 43].

У той час Н. Барбур, який не був запрошений на цей захід, вирішив висловити свої через статтю-звернення до учасників Пророчої конференції [96], у якій підкреслював 1881 рік як нову дату, коли має відбутися вознесіння вибраних святих. Крім того, стверджував, що у 1914 р. настане закінчення періоду «Часів поган» та настання на землі Божого царства.

Звернемо увагу на ставлення до результатів Пророчої конференції Ч. Рассела та Н. Барбура. Останній був досить догматичним і наголошував на хибності та недосконалості тих есхатологічних поглядів учасників, які суперечили його позиції. Він зазначав: «Після уважного прочитання звітів “Пророчої конференції” я відчуваю невдоволення» [94, с. 85]. Н. Барбур вважав, що у доповідях мала місце нечіткість та суперечливість заявлених позицій, розпливчасті інтерпретації виконання біблійних пророчих періодів [94, с. 86].

У свою чергу Ч. Рассел зазначив: «Мені випала честь бути присутнім на цій першій Пророчій конференції, що коли-небудь проходила в Америці» [286]. Він наголосив на тому, як багато служителів і теологів протестантських церков звертають увагу на важливість дослідження теми Другого приходу Христа. З цього приводу Ч. Рассел вважає, що проведення цього заходу мало

«грандіозний успіх» [286]. Зазначимо, що конференція відбувалася у часи гострої теологічної дискусії головного редактора «Вісника Ранку» зі своїми помічниками. У відгуках із протилежними оцінками цього міжконфесійного заходу Ч. Рассела та Н. Барбура також можна простежити відсутність злагодженої позиції. І згодом непримиренність поглядів із часом вилилася в особисту неприязнь [37, с. 44].

Ось тому в номері «Вісника Ранку» за лютий 1879 р. Ч. Рассел оголосив про можливість створення нового періодичного видання [299]. У номері за березень було зазначено, що відгукнулася на заклик невелика кількість підписників. Тому Ч. Рассел зробив висновок, що на той час виникнення нової газети не є актуальним [281].

Оскільки напруженість та непорозуміння між редакторами тривали, то Ч. Рассел надіслав Н. Барбуру приватного листа, де відкрито висловив суть непорозуміння та варіанти вирішення становища, яке склалося. Наголосив, що досі вважає Н. Барбура братом у Христі, однак через відмінності у ставленні на вчення про замісний викуп, як він зазначає, що їхні «стосунки повинні припинитися» [271].

Щодо владження ситуації Ч. Рассел запропонував два варіанти дій: 1) щоб хтось викупив фінансову частку Ч. Рассела у «Віснику Ранку» і зайняв його місце у редакції журналу; 2) Н. Барбур сам погодиться відійти від роботи над «Вісником», а Ч. Рассел продовжить діяльність цієї газети. Ба більше, він запропонував Н. Барбуру право вибрати варіант дії через повагу до нього, оскільки той був старший за віком.

Однак Н. Барбур вирішив перенести спілкування щодо питання управління діяльністю «Вісника Ранку» у публічну площину. Так, на сторінках травневого номера «Вісника» він дав відповідь на лист Ч. Рассела [97], де зробив прямий випад на адресу останнього через його плани забрати управління над виданням. Н. Барбур наголосив, що це було «досить дивне прохання від молодшої людини» та «далеко не скромне прохання». Далі наголошував, що «наш молодший брат» Ч. Рассел тільки два роки тому (не раніше 1876 р.) дізнався про вістку, яку

Нельсон Н. Барбур проголошує на сторінках свого періодичного видання. Акцентував, що Ч. Рассел сам згодом «захищав всі передові істини та всі пророчі аргументи», які публікувалися у «Віснику». А тепер той пропонує Н. Барбуру забрати права на журнал. Водночас він визнає, що Ч. Рассел здійснив значний фінансовий влад у їхній співпраці, подорожах та через викладання євангельських лекцій. У публічній відповіді Н. Барбура відображалось почуття образи та зверхнього ставлення до свого молодшого колеги [37, с. 44].

Ч. Рассел був розчарований, що Н. Барбур дав відповідь на його приватний лист у публічній формі. Він висловив невдоволення, що інформація про нього була представлена однобоко та упереджено. Проте лише повідомив Н. Барбуру: «Тепер я залишаю Вісника з вами. Я повністю відходжу від нього, нічого не беручи від вас» [271]. Так, у липні 1879 р. побачив світ перший номер нового журналу – «Вартова Башта» [246, с. 5]. Зазначимо, що ці період теологічних непорозумінь та напружених відносин, пов'язаних з розривом відносин Ч. Рассела з редактором «Вісника Ранку» був названий у сучасному кінопроекті, присвяченому історії Свідків Єгови, можливо самим великим випробуванням його релігійної віри [59].

Важливою віхою у дослідженні формування релігійної ідентичності Ч. Рассела є його пояснення про джерела тих теологічних висновків, які він сповідував і проповідував. Вже за перші десятиліття руху Дослідників Біблії його прихильники дивувалися гармонічності Божого плану та цікавилися походженням розвитку таких ідей. Так, виникали наступні питання: Чи було відкрите це вчення через надприродні видіння? Чи засновники руху є якимись особливими не такими, як звичайні люди? Чи ці засновники володіють надзвичайною мудрістю, силою?

На ці звернення Ч. Рассел відповідає: «Ні, дорогі друзі, ми не претендуємо ні на зверхність, ні на надприродну силу, гідність чи авторитет; і ми не прагнемо піднятися в очах наших братів по вірі» [246, с. 3]. Описуючи свій стан, Ч. Рассел наголошує: «Ми також люди з такими ж пристрастями, як і ви, з однаковими недугами і слабкостями, які щиро прагнуть, долаючи багато перешкод,

розчарувань і т. д.» [246, с. 3]. Він лише наголошував, що як старанні дослідники Біблії вони є тільки «вказівними пальцями» для того, щоб вказати іншим шлях допомоги, щоб вони побачили на сторінках Святого Письма «чудовий Божий план» [246, с. 3].

Ч. Рассел наголосив, що ті вчення, які вони проповідують, «відкривалися не у видіннях чи снах, не чутним Божим голосом, і не всі відразу, а поступово». Акцентував, що це не відбулося завдяки «будь-якій людській винахідливості чи гостроті сприйняття». Молодий діяч стверджував, що причиною цього було вповнення Божого пророчого часу. Іншими словами, якби це вчення Ч. Рассел не проповідував, і Бог не знайшов би інших людей для виконання цієї роботи, то «кричало би саме каміння» [246, с. 3]. Прочитуємо його зізнання: «Ми наводимо наступну історію не тільки тому, що нас закликали дати огляд Божого керівництва на шляху світла, але особливо тому, що ми вважаємо за необхідне, щоб істина була скромно розказана... щоб наші читачі могли побачити, як досі Господь допомагав і скеровував нас» [246, с. 3]. Ч. Рассел наголосив, що виокремить лише ті моменти, «які необхідні для розуміння нашого становища та керівництва Господа». Водночас зауважив, що певні моменти Божественного втручання, в яких відбувалося випробування його віри та були пережиті духовні досвіди особистісно-інтимного характеру, не бачить потреби висвітлювати, щоб не було спокуси хвалитися перед іншими своєю вірою. Він вважав, що потрібно діяти згідно з принципом апостола Павла: «Ти маєш віру? Май її сам про себе перед Богом» (Римл. 14:22) [5]. Тому наголосив так: «Деякі з найдорожчих переживань віри та молитви надто священні для публічного розголошення» [246, с. 3]. Таким чином, Ч. Рассел у викладі свого духовного розвитку не намагався чимось себе прославити і виражав свої думки достатньо виважено та розсудливо.

2.2. Основні форми місіонерської діяльності Товариства Вартової Башти під керівництвом Чарльза Рассела

З липня 1879 р. Ч. Рассел був редактором журналу «Вартова Башта» впродовж майже чотирьох десятиліть, до кінця свого життя восени 1916 р. [110,

с. 357]. Від початку журнал видавався раз на місяць із обсягом 8 сторінок. У 1891 р. його обсяг зріс удвічі – до 16 сторінок. А з 1892 р. став виходити двічі на місяць. З часу заснування журнал мав назву «Сіонська Вартова Башта та Вісник присутності Христа», а з січня 1909 р. – «Вартова Башта та Вісник присутності Христа», такою назва залишилась до кінця життя Ч. Рассела [42, с. 43; 164, с. 724].

Перший номер журналу в липні 1879 р. мав наклад 6 тисяч примірників. У 1904 р. він зріс до 25 тисяч примірників. Згодом, за життя Ч. Рассела півмісячний тираж журналу Вартова Башта в англомовному світі, у США, Канаді та Великій Британії, досяг 45 тис. примірників. Він теж видавався німецькою, французькою, шведською, данською, норвезькою та польською мовами. Загальний тираж різними мовами сягав 55 тис. примірників [110, с. 357; 132; 228, с. 301; 362, с. 106].

Перебуваючи ще на посаді першого помічника редактора «Вісника Ранку», Ч. Рассел розпочинає писати книги. В однойменному видавництві Н. Барбура «Вісник Ранку» у 1877 р. було опубліковано дві праці: брошура «Мета та спосіб повернення нашого Господа» обсягом 64 сторінки та книга «Три світи» обсягом 196 сторінок [101; 282].

З метою розвитку публіцистичної діяльності він зі своїми однодумцями 16 лютого 1881 р. заснував Трактатне товариство Сіонської Вартової Башти (Zion's Watch Tower Tract Society). Воно отримало офіційну реєстрацію 1884 р. і до кінця свого життя Ч. Рассел був його президентом [164, с. 576]. Публікації Товариства Вартової Башти за життя Ч. Рассела видавалися у дуже великій кількості. Найбільш відомою його працею стала шеститомна серія «Світанок Тисячоліття», (яке згодом отримало назву «Дослідження Святого Письма»), де були ґрунтовно викладені всі основи його релігійного вчення. Загальний тираж основних праць Ч. Рассела, опублікованих станом на 1916 р., представлено в *Додатку Е*. Один із членів руху Міжнародні дослідники Біблії В. Вісдом незадовго після смерті засновника Товариства Вартової Башти здійснив спробу порахувати сумарну кількість його опублікованих праць – 19 994 000 примірників. З огляду на

результат В. Вісдом відзначає, що станом на початок ХХ століття жоден письменник в історії за власного життя не досяг навіть половини такого тиражу [42, с. 46; 362, с. 106].

Підкреслимо, що розповсюдження такого масиву друкованої продукції відбувалося завдяки утворенню спільноти колполтерів, тобто добровільних місіонерів, які розповсюджували книги та журнали Товариства Вартової Башти у різних регіонах, подорожуючи з одного населеного пункту в інший. Станом на 1885 рік серед Дослідників Біблії налічувалося близько 300 колполтерів, а через декілька десятиліть, у 1914 році, їхня кількість перевищила 1000 осіб [164, с. 284].

Крім того, Ч. Рассел характеризувався повною відданістю своїй справі та пошуком новітніх можливостей задля розвитку своєї діяльності. Період його життя (1852–1916) припав на бурхливий розвиток науково-технічного прогресу. Це був час відкриттів у різних наукових сферах, доба появи та впровадження в життя суспільства значної кількості винаходів і технологічних нововведень. Ч. Рассел не задовольнявся лише наявними на той час методам поширення релігійної діяльності, якими користувалися представники інших релігійних рухів, а активно проявляв інтерес до винайдення та використання нових методів у своїй місіонерській діяльності. Так, на початку ХХ століття почав користуватися методом, який він назвав «газетний євангелізм». Він полягав у публікації своїх статей духовного спрямування у світських, нерелігійних періодичних виданнях. Нижче розглянемо детальніше появу та розвиток «газетного євангелізму» [39, с. 764–765].

Наприкінці ХІХ ст. у світі став поширеним телеграфний зв'язок. Своєю чергою телеграф посприяв розвитку друкованих періодичних видань. Відтоді завдяки цьому винаходу інформацію, новини можна було пересилати на великі відстані та друкувати у газетах [164, с. 57–58]. У 1903 р. доктор теології Іфраїм Ітон, відомий протестантський служитель зі штату Пенсильванія, кинув виклик Ч. Расселу провести дебати щодо низки біблійних доктрин. І Ч. Рассел погодився на таку пропозицію. Обидва опоненти виявили зацікавленість провести захід у

публічному форматі, зокрема було домовлено, що зміст дискусій буде опубліковано в періодичному виданні «Pittsburgh Gazette». Публікація дебатів набула широкого розголосу серед населення, а виступи та аргументи Ч. Рассела були такими переконливими, що в результаті видавці цієї газети запропонували йому друкувати його проповіді щотижня [147, с. 71]. З того часу Товариство Вартової Башти почало використовувати місцеві світські періодичні видання для поширення статей духовного характеру. Вже у наступному, 1904 р. три місцеві газети щотижня публікували проповіді Ч. Рассела. У містах, де відбувалися конгреси Дослідників Біблії, місцеві щоденні газети містили спеціальні додатки з його духовними статтями. Деякі його проповіді передавалися за допомогою радіо [350, с. 375].

У перші роки розвитку «газетного євангелізму» на шпальтах журналу «Вартова Башта» наголошувалось на перевагах цього напрямку діяльності: «Напевно, мало хто усвідомлює, яку велику роботу можна зробити через газети». Окремо було підкреслено, що «газета стала великим чинником повсякденного життя цивілізованого світу» [351, с. 372]. Було відзначено, що великий тираж газет у ті часи зробив громадську пресу значним важелем у формуванні суспільної думки як в позитивному, так і в негативному напрямку: «Чому б нам не використовувати ці канали, ці знаряддя під час жнив?». Стверджувалось, що завдяки цьому виду діяльності певна кількість читачів зможе прийти до віри та пізнання біблійних вчень [354, с. 392]. Варто зазначити, що на початку ХХ ст. християнська тематика досить широко висвітлювалась у світських американських газетах, а саме: анонси подій різних деномінацій, адреси проведення богослужінь тощо. Також різноманітні доктринальні питання, які цікавили читачів, висвітлювались у місцевих газетах [39, с. 765; 75].

Статті Ч. Рассела друкувалися щотижня у різних газетах. Коли релігійний лідер перебував у тривалих подорожах, то щотижня передавав тексти своїх проповідей за допомогою телеграфу до газетного синдикату, агентства друку. Своєю чергою синдикатне агентство, яке складалося з чотирьох членів штаб-квартири Товариства Вартової Башти, телеграфувало проповідь до періодичних

видань США, Канади та Європи. Об'єм кожної такої надрукованої проповіді сягав приблизно дві газетні колонки [79, с. 46–47]. В результаті, протягом першого десятиліття ХХ ст. газетні проповіді Ч. Рассела стали досить відомими. Наприклад, у ті роки в американському періодичному виданні «Континент» було зазначено: «Стверджується, що щотижня тираж газетних публікацій Ч. Рассела перевищує тираж матеріалів будь-якого іншого автора. У всякому разі, він друкується більше, ніж усі священники і проповідники в Північній Америці разом узяті» [164, с. 58–59].

Згадаємо назви декількох газет, у яких друкувалися проповіді Ч. Рассела. Зокрема, це були такі періодичні видання: «Pittsburgh Dispatch», «New York Tribune Farmer» та «Woman's National Daily». Останнє охоплювало читацьку аудиторію по всій території США. Варто зауважити, що між газетою «Woman's National Daily» та журналом «Вартова Башта» була підписана угода, у якій зазначалося, що ті, хто оформив підписку на «Вартову Башту», теж отримає знижку при оформленні підписки на «Woman's National Daily». Це давало можливість вірянам руху Дослідників Біблії придбати підписку на світську газету з проповідями Ч. Рассела за зниженою ціною і подарувати її своїм знайомим, які не мали упередження щодо нерелігійного періодичного видання «Woman's National Daily» у якості різдвяного подарунка [309, с. 146; 353, с. 373]. Газети «Pittsburg Post» та «Indianapolis Star» публікували серію біблійних тем, підготовлених цим релігійним діячем, під загальною назвою «Вивчення Біблії у Бруклінській скінії». У 1908 р. одна з газет міста Цинциннаті запропонувала публікувати стенографічні звіти про релігійні дебати. У тому місті відбувалися шестиденні дебати між Ч. Расселом та Ллойдом Уайтом, служителем протестантської церкви з Далласу [309, с. 146; 331, с. 47].

Варто зазначити, що проповіді Ч. Рассела деякі газети друкували також іншими мовами, окрім англійської. Так, наприклад, у 1912 р. шість місцевих газет штату Огайо та по одній у штатах Пенсильванія, Південна Дакота і Техас публікували ці проповіді німецькою мовою. А періодичні видання «The Kansas City (Swedish) Tribune» в штаті Міссурі та «Svenska folkets tidning» у штаті

Міннесота займалися перекладом та публікацією проповідей Ч. Рассела шведською мовою [39, с. 766; 117; 143].

З метою розширення цього напрямку в 1908 р. релігійний діяч та його однодумці ухвалити стратегічне рішення. Воно полягало у перенесенні штаб-квартири Товариства Вартової Башти з міста Аллегейні, місця народження релігійного діяча та маловідомого міста штату Пенсильванія, у Бруклін, відомий район міста Нью-Йорк [201, с. 215]. Чому такий вибір? Бо у тому місті була велика кількість мешканців, які належали до середнього прошарку суспільства. Нью-Йорк, також відомий як «Місто церков», де на невеликій території мешкало 7,5 млн населення багатьох національностей. Наприклад, на той час у Нью-Йорку проживало більше євреїв, аніж у самій Палестині, більша кількість ірландців, аніж у Дубліні, столиці Ірландії [38, с. 84; 201, с. 215; 351, с. 373].

На момент переїзду в Бруклін щотижневі проповіді Ч. Рассела друкували одинадцять газет. А станом на кінець 1910 р. проповіді та матеріали з вивчення біблійних тем друкували вже понад 1000 періодичних видань США та Канади. Щотижня 10 млн. осіб отримували свіжі номери цих газет. Через два роки проповіді та уроки на духовні теми публікували 1424 газети США та Канади. Також у Великобританії, Південній Африці та Австралії проповіді щотижня виходили у майже 600 газетах. Отже, загальна кількість періодичних видань на кінець 1913 р. становила приблизно 2000 найменувань [76, с. 388; 78, с. 373; 201, с. 215]. Підраховано, що найбільшим показником було 4000 газет, які виходили у декількох країнах та з різною періодичністю, що публікували його проповіді – на платній або на безоплатній основі для 15 млн. осіб. Таким чином, Ч. Рассел став найвідомішим автором у перші десятиліття ХХ ст., який публікував свої матеріали в різних періодичних виданнях [300, с. 373].

Релігійний діяч та його однодумці не плекали ілюзій, що усі багато мільйонів читацької аудиторії, які отримують його проповіді в світських американських газетах, переконаються в їхній правдивості. Однак вони вважали, що ці статті будуть мати певний вплив на суспільство. Відзначалися факти поступового відходу від «забобонів та заблуджень епохи Середньовіччя», які

були відображені у визнаннях віри традиційних церков, і більшого сприйняття доктрин, які проповідувало Товариство Вартової Башти [38, с. 84; 77, с. 453].

Зазначаються наступні верстви суспільства, які можна було досягнути саме завдяки «газетному євангелізму»: 1) люди, які соромляться у публічних місцях брати релігійну літературу; 2) особистості, які не сповідували жодну релігію; 3) колишні члени традиційних церков, які розчарувалися у вірі та Біблії; 4) світські люди, які виростили у християнських сім'ях, однак вістка, яка проповідувалася в їхніх церквах, не стала для них привабливою; 5) вдумливі люди у сільській місцевості [351, с. 373; 352, с. 373]. Водночас зазначається, що значна частина міського населення є досить перенасичена духовною інформацією з різних джерел, і з цієї причини може не оцінити належним чином проповідей, запропонованих у газетах [77, с. 455].

Наведемо приклад впливу проповідей Ч. Рассела на мешканців сільської місцевості. Він одного разу отримав листа, автор якого розповідав історію, пов'язану зі своїм сусідом, котрий прочитав у газеті одну з расселівських проповідей, де були описані принципи праведного життя. Внаслідок цього він поставив дротяний паркан, щоб унеможливити випадки потрапляння його курей на територію городу автора листа. Сусід усвідомив важливість дотримання біблійного Золотого правила, і, згідно з словами автора листа, застосував цей принцип не тільки до себе, а й до власної домашньої птиці [38, с. 85; 211, с. 120].

Крім того, проаналізуємо в нашому дисертаційному дослідженні створення великого кінематографічного твору Товариства Вартової Башти – «Фото-драма сотворення». Зазначимо, що у 1890-х рр. стало поширюватись німе кіно. А вже у 1903 р. в одній з християнських церков Нью-Йорка відбувся показ релігійного фільму. Спостерігаючи за цим, Ч. Рассел у 1912 р. почав підготовку до масштабного кінопроєкту «Фото-драма сотворення». О. Макміллан стверджував, що ідея «Фото-драми» виникла внаслідок дискусій щодо методів звершення проповіді для всіх народів [120, с. 12]. Також ще один із товаришів першого президента Товариства Вартової Башти свідчив що використання цього сучасного засобу передачі інформації приверне до Писання увагу незліченної

кількості людей, перевершуючи будь-які зусилля, спрямовані на релігійний розвиток у минулому [29, с. 15; 80].

Під час проведення серії конгресів Міжнародних дослідників Біблії у червні 1913 р. у штаті Арканзас, було прийнято наступне рішення: «Настав час застосування рухомих картинок з метою поширення біблійних істин». Хоча цей засіб вважався новітнім, однак у цьому рішенні було підкреслено, що його принципи були закладені ще у земному служінні Ісуса Христа. Було заявлено, що метод використання словесних образів простежується у євангельських притчах та у численних символах книги Об'явлення. Тому було вирішено, що не можна нехтувати таким важливим засобом досягнення сердець та розуму людей. На цих зустрічах Ч. Рассел пояснив присутнім, що певний час працював над планом майбутньої «Фото-драми», і вже були майже готові сотні «красивих картинок» [221].

Одним із важливих спонукань створення цього фільму був 1914 рік. Ця дата займала важливе місце у пророчих очікуваннях Міжнародних дослідників Біблії як час встановлення панування Божого царства на землі [120, с. 12]. Служіння посвячення «Храму» (будівля Театру на West Sixty-third Street в районі Бродвею у Нью-Йорку) відбулося 7 грудня 1913 р., де головною була промова Ч. Рассела. Прем'єра показу «Фото-драми» у цьому Храмі відбулася 11 січня 1914 р. Американська щоденна газета «Нью-Йорк Таймс» повідомляла, що прем'єру фільму відвідало 5 тисяч осіб [131; 148; 343].

«Фото-драма сотворення» стала постановкою, яка була «новаторською з технічного погляду». Варто зазначити, що ця подія відбулася задовго до того, як використання кінематографа набуло значного комерційного успіху. Фільм тривалістю вісім годин був поділений на чотири двогодинні частини та містив 96 записаних короткотривалих промов із голосом Ч. Рассела. Перша частина «Фото-драми» описує період від оповіді про створення землі до всесвітнього потопу та часів Авраама. Друга – сягає часу визволення ізраїльського народу з Єгипту, подорожі євреїв пустелею – до епохи царів і часів пророка Єлисея. Третя частина бере початок із часів пророка Даниїла до народження та земного життя

Ісуса Христа, Його смерті та воскресіння. Четверта – починається від дня сходження Святого Духа на апостолів і описує історію християнської церкви впродовж 19 століть, сягаючи аж закінчення Тисячолітнього царства Христа [29, с. 16; 338, с. 105–106].

Багато сцен супроводжувалися класичною музикою. Музичні твори та промови Ч. Рассела були записані на патефонних платівках. Відтворення записаного голосу і музики відбувалися через фонографи, що давало ефект синхронізації звуку з кольоровими слайдами та сценічними постановками різних біблійних історій. Здебільшого кіноплівка й скляні слайди для «Фото-драми» були придбані у комерційних кіностудій. Над створенням відповідних зображень працювали професійні художники з Філадельфії, Нью-Йорка, Парижа і Лондона. Основою деяких слайдів стали відомі художні картини з біблійним сюжетом. Окремо були розроблені нові ескізи та малюнки [39; 40, с. 31; 147, с. 71].

Серед рідкісних зображень на слайдах були картини, оригінал яких вже був втрачений. Так, наприклад, оригінал картини, панорами із зображенням цирку римського імператора Нерона вже на той момент був знищений пожежею. Оригінал цієї картини був тоді оцінений у 250 тисяч доларів. Було висловлене припущення, що Товариство Вартової Башти на той час володіє єдиною у світі репродукцією цієї панорами [339]. У відтворенні сцен із біблійних історій «Фото-драми» приймали участь сотні людей і навіть тварини. Зокрема, для відтворення подій часів Ноя були залучені мешканці одного великого зоопарку [147, с. 70–71]. Серед найцікавіших елементів фільму можна виокремити зняті на кіноплівку за допомогою ефекту сповільненої зйомки процеси розпускання квітки та вилуплення курчати [84, с. 21]. Науковець Р. Нельсон зазначає, що Джордж Табак, власник одного з комплектів «Фото-драми» зі штату Іллінойс, схарактеризував її наступним чином: «На той час не було нічого, що могло з нею зрівнятися.... більша частина Фото-драми виглядала як гравюри з напруженим тонким опрацюванням деталей» [195, с. 254]. З огляду на увесь процес підготовки, можна зробити висновок, що він був досить трудомістким та ретельним [29, с. 16].

Всього було виготовлено 20 комплектів цього фільму. Кожний із них складався з десятків рулонів кіноплівки, звукозаписів та сотень слайдів. А оскільки кожен комплект був поділений на чотири частини, то це давало змогу показувати фільм у 80-ти містах щодня. До липня 1914 р. показ «Фото-драми» відбувся у Великобританії, зокрема в Лондоні та Глазго. У вересні фільм демонструвався у Данії, Німеччині, Фінляндії, Швейцарії та Швеції. А в жовтні того ж року прем'єра відбулася у південній півкулі – Австралії та Новій Зеландії. Станом на кінець 1914 р. «Фото-драму» подивилися в Північній Америці, Європі та Австралії понад 9 мільйонів осіб [74, с. 172; 39, с. 8–9]. Фахівець з історії кіно та кінокритик Тім Діркс зазначив, що «Фото-драма сотворення» увійшла в історію світового кінематографа, як перший в історії «великий сценарій, який включав синхронізований звук (записане мовлення) з рухомою плівкою і кольоровими слайдами» [343].

Ч. Рассел з однодумцями усвідомили перевагу оренди приміщення театрів для показу «Фото-драми», а не церковних будівель. Аргументи на користь такої думки були наступними: католики не забажають прийти у протестантські церкви, а протестанти – у католицькі, а євреї ж – ні туди, ані туди. При цьому перші екранізації фільму засвідчили, що цей твір викликає інтерес в усіх верств суспільства [128].

Через 8 місяців після прем'єри «Фото-драми», у серпні 1914 р., Товариство Вартової Башти розробило спрощену версію цього фільму під назвою «Драма Еврика». В той час як показ повноцінної «Фото-драми» відбувався у великих містах, більш компактна для пересування «Драма Еврика» могла бути продемонстрована мешканцям сільської місцевості та маленьких міст. Вона складалася з патефона та валізи для патефонних пластинок. Особливістю спрощеного варіанту була відсутність кінокадрів, рухомих зображень, порівняно з повноцінною версією фільму [82, с. 9].

Спрощена версія була представлена у трьох варіантах. 1) «Драма Еврика Х» містила тільки звукозапис промов Ч. Рассела та музичних творів; 2) «Драма Еврика Y» поряд зі звукозаписом промов та музичних творів включала також

кольорові слайди; 3) «Драма Еврика для сім'ї» – як і варіант «Х», мала в собі лише звукозапис промов і хвалебних пісень. Сімейний варіант був призначений для домашнього використання. Загалом увесь комплект для сім'ї містив 20 коротких аудіолекцій зі сценарію «Фото-драми» та чотири гімни прославлення [29, с. 17; 333, с. 31].

Ті, хто отримав один із варіантів «Драми Еврика», додатково через Товариство мали можливість придбати недорогий патефон і проєктор (у випадку з «Драма Еврика Y»). Аудіопрограму «Драма Еврика X» можна було слухати у будь-який час. Проєктор для варіанту «Y» можна було використовувати і за відсутності електрики, тільки за допомогою карбідної лампи, що у ті роки було дуже зручно в сільській місцевості [333, с. 31; 334].

Оскільки для показу «Драми Еврика» не потрібно було винаймати великих театральних будівель, Дослідники Біблії знаходили можливість використовувати приміщення, за які не обов'язково було платити оренду, а саме: класні кімнати, приміщення судових засідань, зали залізничних станцій [137]. Наведемо приклад демонстрування «Драми Еврика» у сільській місцевості: «Фермери споруджували у своїх садах невеличкі стадіони і розставляли багато лавок, на яких сиділи люди та насолоджувалися програмою». Того дня «Драму Еврика» показували на подвір'ї, а екраном слугувала стіна комори, завішена білим простирадлом [333, с. 32]. За чотири місяці після виходу спрощеної версії «Фото-драми» станом на кінець 1914 р. її переглянуло або прослухало, принаймні в США, понад 70 тисяч осіб [74, с. 173]. Також у якості додатку до «Фото-драми» був розроблений друкований посібник під назвою «Сценарій Фото-драми сотворення» [304]. Він містив ілюстрації, показані у фільмі, та коментарі до них. Цей посібник безкоштовно отримували глядачі після перегляду «Фото-драми» [333, с. 32].

Перегляд «Фото-драми» спричинив чималий резонанс і позитивні відгуки глядачів. Один пастор, переглянувши дві частини, заявив: «Коли я переглянув тільки половину «Фото-драми сотворення», то вже дізнався з неї про Біблію більше, ніж після трьох років навчання в духовній семінарії». Своєю чергою

один єврей зауважив: «Я виходжу ліпшим євреєм, ніж прийшов». Сеанс показу фільму відвідали також декілька католицьких священників та монахинь і залишили схвальні відгуки. Служитель Англiканської церкви декілька разів сам приходив на перегляд та приводив своїх приятелів. Окрім служителів різних конфесій, перегляд «Драми» відвідували також вчителі недільних шкіл разом зі своїми учнями [29, с. 18; 120, с. 14].

Одним із знакових напрямків діяльності стало звершення проповідницьких турів та виголошення духовних промов у різних країнах світу. Так, від початку 1891 року Ч. Рассел вирушив у свою першу закордонну поїздку. Причиною такого рішення став зростаючий інтерес до його поглядів в Європі та в інших частинах світу, Ч. Рассел вирушив у свою першу закордонну поїздку. Впродовж двох місяців він відвідав різні європейські країни та Азію. Згодом він здійснив ще кілька поїздок, особливо у 1911–1912 роках. У тих роках він звершив навколосвітні подорожі відвідавши зокрема Китай, Японію, Індію та Близький Схід. Його метою було ознайомитись із соціальними та релігійними впливами й привернути міжнародну увагу до руху Дослідників Біблії, який він заснував. Крім того, здійснив безліч проповідницьких турів у середині Сполучених Штатів від Атлантичного до Тихого океану та по всій Канаді [84, с. 447; 232, с. 32–33].

У 1891 р. в рамках своєї першої закордонної поїздки Ч. Рассел відвідав місто Кишинів з метою зустрічі зі своїм товаришем Йосипом Рабиновичем, євреєм, який сповідував християнство і проповідував власні погляди серед своїх співвітчизників [32, с. 213].

Маршрут пролягав, починаючи від США, через низку європейських країн. Після відвідин Відня він залізницею попрямував до Кишинева. Зауважимо, що Ч. Рассел, описуючи своє перебування в Кишиневі, написав свого листа з Одеси, зазначаючи свою локацію наступним чином «Odessa, Bessarabia, Russia» (*Додаток Г*). Подібно до Одеси, Кишинів він також ідентифікує як російське місто. У цьому листі Ч. Рассел замість звичного слова «євреї», використовує біблійне шанобливе слово «ізраїльтяни». Таким чином він наголошував про належність цього народу до біблійних обітниць, які Бог дарував їхнім праотцям

– Аврааму, Ісааку та Якову – та невдовзі, на думку релігійного діяча, має їх сповнити, повернувши цей вибраний народ на їхню історичну батьківщину [32, с. 213].

Ч. Рассел розповідає про приємну зустріч та спілкування у домі Йосипа Рабиновича. У приміщенні був ручний верстат для друкування релігійних брошур на мові їдиш, яку Й. Рабинович схарактеризував як «єврейсько-російсько-німецький жаргон». Також поруч розташовувався молитовний будинок із залом, розрахованим на 125 місць. В Кишиневі на той час мешкало близько 50 тисяч євреїв, що створювало для цього наверненого християнина хороші перспективи в його духовній праці. Ч. Рассел відзначив, що його власна місіонерська діяльність та служіння єврейського товариша мають різне спрямування, однак містять певну спорідненість і виклики. Й. Рабинович працював серед євреїв, які чекають настання Божого Царства, обіцяного пророками, але не вірять в Ісуса як Викупителя. Водночас Ч. Рассел проповідував серед представників різних християнських конфесій, які визнають Ісуса як Спасителя, однак не вірять у його проповідь про близьке настання Божого Царства завдяки Другому приходу Христа. Треба підкреслити, що Йосип Рабинович був знайомий з опублікованими працями засновника Товариства Вартової Башти та симпатизував його релігійним поглядам. Але кишинівський місіонер вважав, що тему про Другий прихід Христа поки потрібно проповідувати тільки християнам, оскільки вони розуміють багато ідей висвітлених у книгах Нового Завіту, тоді як для євреїв насамперед треба проголошувати свідчення давніх біблійних пророків і докази, що Ісус з Назарету є справжнім Месією єврейського народу.

При закінченні візиту Ч. Рассел помолився з Й. Рабиновичем та членами його сім'ї, схиливши коліна. Під час прощання господар побажав своєму гостю Божого благословіння та сказав: «Моліться за нас, коли будете в Єрусалимі, місті Великого Царя, і особливо на Єлеонській горі». В рамках свого закордонного туру далі Ч. Рассел попрямував потягом до Одеси, а звідти кораблем – до Константинополя (саме так він називав місто Стамбул) [32, с. 214; 255].

Ч. Рассел розповідає, що Одеса та Кишинів були «єдиними російськими містами, які ми відвідали» у 1891 р. Він помітив у цих містах, особливо в Одесі, існування великої прірви між «заможними та страшенно бідними» [294]. Окремо описував свої спостереження щодо політики державної влади: «У Росії уряд нестерпно міцно тримає кожну людину в імперії, і чужоземець на їхніх теренах завжди викликає у них підозру» [294]. Далі він описує свої відносини з російською владою. Ч. Рассел помітив, що усюди існував жорсткий паспортний контроль. Свої документи необхідно пред'являти у кожному готелі та на залізничному вокзалі перед в'їздом чи виїздом з будь-якого міста чи селища. Господар готелю забирає паспорт постояльця і передає його начальнику поліції. Останній зберігає цей документ, аж доки та людина не залишить те місце тимчасового перебування. Ч. Рассел зазначає, що такий метод дій дозволяє поліції відстежувати напрямок руху іноземця та дізнаватися, коли саме він в'їхав та виїхав з країни. До іноземців поліціанти та представники влади «тільки показово ввічливі», вказуючи своєю поведінкою, що ваша присутність на цій території сприймається не з пошаною та привітністю, а є тільки терпимою. Крім того, будь-які книги та папери, якими володіє іноземець, ретельно перевіряються, чи немає там інформації, яка містить ідеї, що спрямовані на повалення державного чи суспільного ладу імперії [294].

Подібним чином відомий український науковець Р. Сітарчук розглядає ставлення державних органів Російської імперії до спільнот, які сприймалися як загроза наявному політичному режиму. Царське самодержавство використовувало свої зусилля для придушення їхньої діяльності. Більшість випадків обмеження релігійної та громадянської свободи щодо вірян протестантських церков отримували як пасивне, так і активну згоду зі сторони органів центральної влади. Науковець зазначає, що кожний офіційний документ який містив будь-яку інформацію про осіб, які сповідували релігійні погляди відмінні від загальноприйнятних, містили згадку про боротьбу з «сектантами». Ось тому Р. Сітарчук робить висновок, що такі випадки потрібно вважати характерним проявом політико-правового режиму імперської Росії, який панував

також на українських землях [60, с. 361]. Ми можемо констатувати, що таке твердження науковця суголосо з вищенаведеними враженнями Ч. Рассела.

Відзначимо, що Ч. Рассел описав уклад життя простих людей під час своєї подорожі через Кишинів та Одесу. Розповідав, що, «проїжджаючи частиною Росії», бачив «убозтво, невігластво і апатичне ледарство» чоловіків – голів незаможних родин тієї місцевості. Більшість таких сімей мешкає у «жалюгідних халупах, зроблених із глини та критих соломою». Такі оселі складаються з однієї кімнати з низьким входом, тому для того, щоб зайти, потрібно нахилитися. У багатьох хатах солом'яний дах з усіх боків хилиться до землі. Ґрунт для вирощування сільськогосподарських культур виглядає безплідним, проповіднику здалося, що ті мешканці позбавлені тих необхідних матеріальних засобів, що робить їхнє життя хоча б трохи стерпним. Тому Ч. Рассел дивується, якщо ці люди ледь виживають у літні місяці, то що можна говорити про життя у холодну зимову пору [294]. Не оминув Ч. Рассел і характеристики панівного віровчення мешканців тієї місцевості, православ'я, яке він назвав «греко-католицизмом» (the Greek Catholic), а її конфесійні особливості – «забобонами... національної релігії» [335, с. 146].

Ч. Рассел відвідав Львів у рамках своєї Дев'ятої європейської подорожі [329]. Зазначимо, що в 1911 р. це місто належало Австро-Угорській імперії і мало офіційну німецькомовну назву – «Lemberg» [268]. Проповідник прибув до Львова потягом, прямуючи з Відня через Будапешт та Краків. На 24 березня у нього були заплановані його публічні виступи у великому залі львівського Народного дому. В семи місцевих газетах були розміщені дев'ять оголошень про цю подію, зокрема українською та польською мовами (*Додаток Д*). Також по місту були розклеєні великі афіші. Ч. Рассел був представлений як «знаний, славний бесідник з Нового Йорку», який виголосить промову на тему «Сіонізм в пророцтві». Виступ американського гостя того дня мав відбутися двічі: у післяобідню пору та ввечері. У цій лекції проповідник прагнув наголосити, що біблійні пророцтва щодо відновлення Ізраїльського царства на його історичних

землях у Палестині, на його думку, повинні незабаром виконатися [31, с. 215; 65, с. 121].

Варто зазначити, що на той час у Львові кількість євреїв становила 28% усіх містян. Водночас поруч із перспективами, які вбачав Ч. Рассел у виступах в цьому місті, мали місце серйозні перешкоди його діяльності. Річ у тому, що єврейський рабин із Нью-Йорку послав своїм одновірцям у Львові телеграфом повідомлення-дезінформацію, що до них приїжджає американський проповідник-місіонер, який має на меті повернути євреїв у християнство. Згідно з словами Ч. Рассела, суттю повідомлення нью-йоркського рабина було наступне: «Пастор Рассел – місіонер і найбільша загроза для нашої нації». Таким чином, значна частина єврейського населення Львова була налаштована негативно до приїзду Ч. Рассела і дехто з них рішуче прагнув зірвати його виступ у Народному домі [31, с. 216; 268].

З цієї причини жодного запланованого заходу провести не вдалося. Як тільки Ч. Рассел почав виступ і перекладач озвучив його перші слова проповідника мовою, зрозумілою присутнім, у залі почав лунаєти осудливий галас, крик та свист. Цей шум не давав змогу американському гостю далі продовжувати свій виступ. Тому, зважаючи на таку складну ситуацію серед аудиторії, Ч. Рассел з посмішкою чемно вклонився присутнім та зійшов зі сцени. Така ж ситуація повторилася під час виступу ввечері. Водночас відомі львівські євреї, один банкір та один юрист, відчуваючи сором, через таке неприязне ставлення своїх краян до американського гостя, згодом просили вибачення перед Ч. Расселом за негідну поведінку своїх земляків. Також варто зазначити, що під час порушеного спокою в залі на початку виступу один відомий рабин намагався навести порядок серед присутніх. Згодом, як Ч. Рассел розповідає, ці «доброзичливі євреї» побоювались, що з релігійним діячем щось може трапитися з боку вороже налаштованих земляків. Тому вони вивели Ч. Рассела із залу через задній вхід до автомобіля і провели його до вокзалу, поки проповідник не сів у потяг. Така допомога цих львівських євреїв запевнили Ч. Рассела, що не всі місцеві євреї є фанатично налаштованими людьми [65, с. 121; 268].

Доречно згадати власне враження Ч. Рассела від такого здебільш непривітного візиту до Львова. Він зазначає, що у Львові в той час функціонувала місія Англіканської церкви, діяльність якої була спрямована на проповідь християнства серед євреїв. І присутність цієї спільноти не бентежила місцеве єврейське населення. Однак саме поява у Львові американського проповідника навела на євреїв особливе хвилювання та жах. Серед них виникло побоювання, що нібито слова цього гостя з США володіють якоюсь «дивовижною чарівною силою», яка впродовж всього двох годин здатна повернути велику частину євреїв у християнство [31, с. 216–217; 268].

Висновки до розділу 2:

Підводячи підсумки огляду бібліографічного нарративу Ч. Рассела можна виокремити наступне:

Формування ідентичності Ч. Рассела здійснювалося з раннього дитинства, зокрема виховання у сім'ї батьків пресвітеріан, активна релігійна діяльність у підліткові роки конгрегаціоналістській церкві слугувало підґрунтям становлення його як особистості і релігійного вчення загалом. Ще тоді у нього виникали питання духовного спрямування та сумніви, що були пов'язані з несприйняттям певних пунктів віровчення його деномінації. Нездатність знайти відповіді на питання, що виникали у Ч. Рассела через доктрину передвизначення Жана Кальвіна, спричинила кризу його релігійної ідентичності. Він не міг поєднати ідею про Бога, сповненого любові та мудрості, з доктриною нескінченних страждань мільйонів людей у пеклі, куди потраплять усі, хто не був наперед визначений на спасіння. Саме знайомство з представниками адвентизму, Дж. Венделом, Дж. Сторрсом, Дж. Стетсоном та Н. Барбуром та їхніми поглядами допомогло Ч. Расселу у вирішенні цієї дилеми сприяло становленню його власних релігійних переконань. А наголос на незалежному дослідженні Біблії без впливу усталених конфесійних догматів – став його кредо. Основними пунктами віровчення Ч. Рассела були: наголос на доктрині відновлення людства до первозданного стану в період Тисячолітнього царства на землі (реституція) – що

стало фундаментальною темою його вчення; невидимість Другого приходу Христа; визначення невеликої кількості вибраних осіб, які складатимуть Церкву, і, на відміну від решти людства, перебуватимуть на небесах із Христом у духовних тілах; природа смерті – стан несвідомості й небуття, на противагу ідеї безсмертя людської душі; покаранням для нерозкаяних грішників стане вічне знищення, а не безконечні страждання у вогняному пеклі; антитринітаризм; антитринітарний погляд на ідею замісного викупу здійсненого жертвою Христа; важливість розуміння Божого часу через дослідження числових пророчих періодів. Починаючи з публікування незалежного періодичного видання Ч. Рассел здійснював значну письменницьку, редакторську та видавничу діяльність задля поширення свого вчення.

Ч. Рассел як релігійний діяч намагався знаходити прогресивні підходи та можливості розвитку і розширення своєї діяльності. В результаті, у липні 1879 р. Ч. Рассел розпочав публікацію власного періодичного видання під назвою «Вартова Башта та Вісник присутності Христа». З метою розширення видавничої діяльності створив у 1881 р. Товариство Вартової Башти і трактатів. Відомо, що за життя Ч. Рассела до кінця 1916 р. були опубліковані книги та трактати мільйонними тиражами. Друкована продукція розповсюджувалася через систему колпортерів. Важливою подією для розвитку діяльності Товариства був переїзд центрального офісу з провінційного містечка Аллегейні до найпомітнішого міста США – Нью-Йорка у 1908 р.

Крім того, використовував новітні на той час засоби, зокрема кінематограф і телеграф. Також завдяки нестандартному методу поширення духовних проповідей через шпальти світських періодичних видань Ч. Рассел став відомою особистістю серед чималої читацької аудиторії Сполучених Штатів, Канади та країн Європи. Найбільш знаковим став технічний проєкт – кінофільм «Фото-драма сотворення» та його скорочена аудіоверсія «Драма Еврика». У 1914 році «Фото-драма» була показана мільйонам глядачів на різних континентах. У відгуках глядачів підкреслювались естетична та освітня цінність цього кінофільму. Ч. Рассел оцінював реакції та відгуки публіки і, оцінюючи

результати, намагався застосовувати інклюзивні підходи до поширення свого вчення. Одним з втіленням інклюзивності стала аудіоверсія кінопроєкту – «Драма Еврика», яка була розроблена в декількох варіантах, залежно від цільової аудиторії.

З метою проповіді Ч. Рассел здійснив чимало проповідницьких мандрівок з проведенням лекцій на різних континентах, відвідав чимало країн. Зокрема, в двох своїх турне він завітав у міста сучасної України (Одесу, Львів) та Молдови (Кишинів). В останньому він відвідав свого товариша месіанського єврея Й. Рабиновича. У Львові намагався провести лекції для єврейського населення, однак захід був зірваний через вороже налаштованих містян. Однак ці намагання та чемна поведінка релігійного діяча залишили позитивний відгук у серцях деяких вдячних львів'ян. Також під час перебування в Одесі Ч. Рассел описав власний досвід підозрілого ставлення органів влади Російської імперії до іноземців та умови життя та побуту місцевого населення.

Додатково виокремимо роль релігійної віри у становленні особистості Ч. Рассела. Завдяки вірі, яка була у нього закладена завдяки впливу його побожних батьків, залишилася у нього навіть у період кризи його релігійної ідентичності у юнацькі роки, згодом вплинула на: його прагнення пошуку правдивого вчення вільного від догматів традиційних церков; утвердженні Біблії як єдиного джерела істини; процес формування його як духовного лідера; мотивацію до активної діяльності через усвідомлення близького настання апокаліптичних подій, прагнення провадити життя згідно з своїми переконаннями, та переживання релігійного досвіду через усвідомлення Божого керівництва у низці подій його життя, що привели його до розуміння переконань, які він був готовий проголошувати назагал.

Щодо рис характеру Ч. Рассела, які вплинули на становлення його переконань та релігійної діяльності зазначимо: насамперед його нестримну допитливість, через намагання вирішити духовні питання, які перед ним стояли, що стало фундаментом розвитку особливостей його релігійних поглядів (дитячий інтерес до читання духовних книг, пошук відповідей на питання навіть

у період духовні кризи, зневіри у Біблії і християнстві у юнацькі роки); цілеспрямованість – у твердості у відстоюванні та поширенні переконань всупереч спротиву та протидії (теологічна дискусія з Н. Барбуром; намагання поширювати своє вчення не зважаючи на незгоду служителів інших деномінацій); здібностях керівника (ініціатива у заснуванні групи з вивчення Біблії, ініціативність у заснуванні Товариства Вартової Башти та різноманітних напрямків діяльності Товариства); схильності до самостійного мислення (відмова приймати та слідувати традиційним церковним доктринам, та намагання сформулювати власне розуміння біблійного вчення); активність у звершенні своєї релігійної діяльності (написання книг та статей, редакторська робота, проповідницькі подорожі); підприємницький хист, який сформувався у співпраці з батьком у сімейному бізнесі, дозволив шукати дозволив шукати можливості планування та втілення різноманітних ефективних і новітніх для свого часу методів проголошення свого вчення; жертвовність (зокрема, усвідомивши нагальність популяризації вчення, він відійшов від справ у сімейному бізнесі та спрямував власні кошти на місіонерську діяльність).

Основні результати цього розділу увійшли до наступних публікацій дисертанта:

– статті, опубліковані у наукових виданнях: «Культурологічний альманах» [25], «Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник» [37; 68], «Емінак» [198], «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського» [17], «Актуальні питання гуманітарних наук» [29; 42];

– тези, опубліковані у збірниках матеріалів наукових конференцій [31; 32; 38; 39].

РОЗДІЛ 3. АКТУАЛІЗАЦІЯ РЕЛІГІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЧАРЛЬЗА РАССЕЛА В ЙОГО СПРИЙНЯТТІ ПРОТЕСТАНТИЗМУ І СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПИТАНЬ

3.1. Реформація і протестантизм у вченні Чарльза Рассела

Чи можна вважати Ч. Рассела протестантом і його вчення належним до протестантизму? Відомо, що він народився і виховувався у протестантській родині, відвідував пресвітеріанську і згодом конгрегаціоналістську церкви. Ми вже дізналися, що там він був активним членом протестантської молодіжної організації YMCA та брав участь у місіонерській діяльності. Однак криза у вірі спричинила переосмислення власних релігійних поглядів. Оскільки раніше він поєднував авторитет Біблії разом із символами віри своєї конфесії, то при усвідомленні непримиримої суперечності між доктриною вічних мук із характером люблячого Бога Ч. Рассел разом із віровченням відкинув і Біблію, саме як джерело істини. Криза віри привела його до усвідомлення, що потрібно відрізнити Біблію від символів віри і свої погляди ґрунтувати саме на Біблії.

Примітно, що Ч. Рассел притримувався класичного протестантського погляду на папство як есхатологічного антихриста, «чоловіка гріха» і виступав проти популярної у кінці XIX ст. думки про антихриста як звичайну людину, а не релігійно-політичну систему [290, с. 267–361]. Протестантську Реформацію він називає «сміливим і благословенним кроком», який дав людям визволення від поневолення до свободи і Біблії. Серед «поборників» Божого Слова Ч. Рассел називає Мартина Лютера, Ульріха Цвінглі, Філіпа Меланхтона, Джона Вікліфа та Джона Нокса. Читаємо: «Цих реформаторів та їхніх прихильників називали Протестантами, оскільки вони протестували проти папства і стверджували, що Слово Боже є єдиним правильним правилом віри та практики» [284, с. 23]. Водночас він зауважив, що: «З тих пір протестанти досягли незначного прогресу, тому що замість того, щоб ходити у світлі, вони зупинилися навколо авторитету своїх улюблених лідерів, бажаючи бачити стільки, скільки бачили, але нічого більше» [284, с. 23]. Причинами такого повільного поступу в пізнанні істини Ч.

Рассел називає: 1) створення символів віри, які накладали межі для подальшого дослідження істини, зазначаючи, що не можна знати більше про Божі плани, аніж це було відомо реформаторам; 2) збереження чималої кількості помилкових вчень, які були перейняті реформаторами від «материнської», Католицької церкви [284, с. 23–24]. Так, Ч. Рассел також робить наголос на прийнятті віровчень як елемент відступництва протестантських церков. Також примітно, що він називає реформаторів «наші пращури у XVI ст.» [265, с. 3], цим показавши, що вважає себе нащадком протестантської Реформації. А рухи духовного відродження в наступні століття історії розвитку протестантизму Ч. Рассел називав «пізнішими Реформаціями», оскільки для нього була важливою ідея постійної реформи, і різні рухи відродження розглядав позитивно [289, с. 57].

Щодо відомого англійського проповідника Джона Буньяна (1628–1688) Ч. Рассел писав так: «Джон Буньян був християнином, віросповіданням якого була Біблія». Також він підкреслює, що цього проповідника «зазвичай називали “баптистом”, а в деяких баптистських церквах зараз Біблія є єдиним письмовим сповіданням віри» [266]. Він описував, що у 1660 р. державна церква Англії відправила Дж. Буньяна у в'язницю Бедфорда за те, що його погляди відрізнялися від офіційно прийнятих. Водночас він підкреслив, що саме у період ув'язнення Дж. Буньян написав один із найвидатніших християнських творів минулих століть – «Подорож Пілігрима» [266]. Зауважимо також негативний відгук Ч. Рассела щодо відомого американського проповідника Джонатана Едвардса (1703–1758), автора книги «Грішники в руках розгніваного Бога», яка популяризувала доктрину вічних мук грішників. Він наголошував, що Дж. Едвардс «такими неправдивими твердженнями зневажав характер великого Єгови» [252].

Хоча Ч. Рассел ставить Жана Кальвіна поряд із М. Лютером у числі «Великих Реформаторів», однак він більшою мірою наголошував на історії участі Кальвіна у спаленні християнина-вільнодумця Мігеля Сервета, який, згідно власних переконань, не визнавав доктрини Трійці: «Одним із них був

Мігель Сервет, брат християнин, чию жахливу смерть на багатті влаштував Жан Кальвін» [275, с. 36].

Окрім відомих протестантських лідерів минулих століть, Ч. Рассел стежив за діяльністю протестантських проповідників своєї сучасності й аналізував, осуджував або схвалював їхні слова і вчинки. Зазначимо, що він намагався бути обережним у своїх судженнях і не займав однобокої позиції щодо вчинків релігійних діячів, які не були його однодумцями. Окрім згаданого раніше англійського проповідника Ч. Сперджена (1834–1892) [242; 261; 270], на шпальтах «Вартової Башти» з'являлась інформація про вислови та діяльність американського євангеліста Дуайта Муді (1837–1899) [241; 257].

Впродовж своєї діяльності Ч. Рассел визнавав протестантський принцип «Sola Scriptura». Дж. Пентон наголосив: «Як людина, що була вихована в протестантському середовищі, він прийняв багато основних положень Реформації. Для нього Біблія була єдиним джерелом інформації, яка необхідна для спасіння. Вона пояснює відносини Бога з людиною, природу закону та благодаті, історію Христа-Царя, який врешті-решт викупить людство від гріха та смерті» [220, с. 253].

Грунтуючись на антитринітарних поглядах на природу Божества та відкидаючи ідею Боговтілення, Ч. Рассел все ж таки надавав першорядного і фундаментального значення доктрині замісного викупу, жертвовної смерті Христа. Він вважав, що Христос своєю жертвою заплатив ціну за порушений Божий закон, задовольняючи Божу справедливість, заплатив борг за гріх Адама і його нащадків, даючи їм можливість на отримання спасіння від гріха й смерті. Саме у цьому аспекті можна стверджувати, що Ч. Рассел намагався слідувати принципу «Solus Christus».

Крім того, Ч. Рассел опублікував звернення «Протестанти пробудіться! Дух Великої Реформації помирає» [265]. Він тут наголошував на принципі Великої Реформації: «Право індивідуального судження щодо тлумачення Святого Письма», який протистоїть доктрині папства, «підпорядкування священнослужителю та тлумаченню» [265, с. 3]. Ч. Рассел зазначає, що

наприкінці XIX ст. існує небезпечна тенденція підвищення авторитету класу священнослужителів у протестантських церквах. Таким чином, поступово створюється розрив між класом духовенства та мирян, який притаманний саме Католицькій церкві, через авторитет яких люди приймають не біблійні істини, а саме людські вчення та доктрини. Він зазначав, що якщо такому процесу не перешкодити, то вплив духовенства поступово охопить протестантські церкви і прив'яже протестантів до релігійних постанов деномінацій замість того, щоб дати можливість людині особисто вирішувати питання, у що вірити, керуючись особистим розумом, дослідженням та сумлінням [265, с. 3]. І саме відхід від принципу «право індивідуального судження щодо тлумачення Святого Письма» Ч. Рассел пов'язує до твердження «Святе Письмо зображує протестантизм як образ звіра» [274, с. viii–iv].

Також Ч. Рассел побачив ще одну небезпеку в протестантизмі XIX ст. У 1846 р. протестантські деномінації створили об'єднання під назвою «Євангелічний Альянс». Хоча ця організація виникла з метою сприяння злагоди та співпраці, однак, на його думку, справжньою ціллю було: 1) надання авторитету всім різним протестантським напрямкам та сектам; 2) за можливістю перешкодити утворенню новітніх релігійних рухів, надавши їм тавро «неортодоксальних», «єретичних». Таким чином, ця міжконфесійна протестантська організація прагнула встановити певний «стандарт ортодоксальності», який є спільним для баптистів, методистів, лютеран, пресвітеріан тощо. Отже, Євангелічний Альянс від імені своїх членів (протестантських деномінацій) може заявити так: «Всі вони ортодоксальні, решта – єретики» [295, с. 342–343]. На його думку, створений «Євангелічний альянс» [202] – ознака відступництва, оскільки віровизнання цього об'єднання містило пункт про доктрину природного безсмертя людської душі [293, с. 119].

Для кращого розуміння ставлення Ч. Рассела до протестантизму дослідимо феномен, поширений у XIX ст. в США – Протестантський реставраціонізм. Безпосередньо термін «реставраціонізм» був притаманний релігійному напрямку Учні Христа, заснованому Томасом (1763–1854) та його сином

Олександром Кемпбеллами (1788–1866). Вони сприймали «реставраціонізм» або «примітивізм» як головну богословську ідею, згідно з якою Учні Христа відкидали будь-які віросповідні документи, символи віри, створення деномінаційної структури та церковної ієрархії, а також будь-які церковні практики, які, на їхню думку, не мали чіткої біблійної підстави. Реставраціоністські настрої були притаманні чималій кількості новітніх релігійних спільнот тих часів, що проявлялося у намаганні повернення до апостольської віри і практики, яка побутувала на зорі розвитку християнства. Кожен напрямок зосереджувався на різних аспектах релігійної віри й практики, намагаючись застосовувати те, що, на їхню думку, було втрачено у минулих століттях історії християнської церкви. До таких течій ХІХ ст. також зараховують Мормонів, Христадельфіан, Шейкерів [149, с. 282, 337].

Своєю чергою Ч. Рассел намагався наслідувати першохристиянський стандарт. Він наголошував, що Реформація з ХVІ ст. «неухильно просувається до повної відмови від ... різних забобонів і помилок темних віків, *повертаючись до старих орієнтирів* (курсив наш – Р. О.) первісної простоти та чистоти, які характеризували апостольську церкву як у житті, так і в доктринах» [276, с. 4]. Також важливо звернути увагу на слова Роберта Генрі Болла, служителя «Учнів Христа», який описав Ч. Рассела як «головного представника тієї конкретної форми реставраціонізму, яка викладена у «Світанку Тисячоліття», автором якої він є» [114, с. 811]. Г. Альстром наголошував, що Ч. Рассел «дотримувався загальних реставраційних тем» щодо погляду на природу церкви [88, с. 43].

Ч. Рассел однією з проблем його часів вважав у протестантизмі поділ на численні деномінації, що ворогували між собою. Ба більше, у межах одного віросповідання могла існувати чимала кількість окремих релігійних спільнот. Так, у 1896 р. Ч. Рассел зазначав: «Бюлетень перепису населення Сполучених Штатів показує, як в Америці процвітає сектантство» [269, с. 275]. На той час у США налічувалося близько 140 різних деномінацій, зокрема:

1. Серед пресвітеріан є окремі деномінації – «Пресвітеріанська церква у Сполучених Штатах Америки» та «Пресвітеріанська церква у Сполучених

Штатах». Крім того, діють також чотири гілки «реформованих пресвітеріан» та ще шість інших різновидів пресвітеріан.

2. Реформати. Існують окремі деномінації – «Реформована церква Америки» та «Реформовані церкви у Сполучених Штатах».

3. Близько 20 різновидів методистів.

4. Баптисти. Зокрема такі деномінації: «баптисти шести принципів», «річкові брати», «первісні баптисти», «баптисти вільної волі», «баптисти першопочаткової вільної волі», «загальні баптисти».

5. Серед американських лютеран – 17 окремих релігійних угруповань.

6. Американські меноніти загальною чисельністю в 41 тисячу вірян поділяються на дванадцять різних течій [269, с. 275].

Для усвідомлення проблеми розділень у протестантизмі Ч. Рассел наводить слова протестантського богослова і церковного історика, доктора Филипа Шаффа (1819– 1893): «Переслідуючи, ображаючи і відлучаючи одна одну, церкви роблять жорстоку несправедливість стосовно свого єдиного Господа та Його послідовників. Вони обмежують його Царство та Його владу. Вони зводять Його царський престол до верховенства партії чи школи. Вони ненавидять тих, кого Він любить і за кого Він помер; вони проклинають тих, кого Він благословляє, вони порушують основний закон Євангелії» [269, с. 275].

Ч. Рассел вважав поділ християнського світу на деномінації невідповідним Божому наміру та свідченням великої міри світського способу мислення серед християн. У своїй діяльності він не прагнув створення окремої церковної організації та виступав проти прийняття деномінаційної назви для своєї релігійної спільноти. Він схилився до біблійної назви «Екклесія», що означає Церкву Христа [280, с. 80–83]. Однією з ознак духовного життя та духовної свободи вважав відокремлення себе від «сектантських назв», а також від будь-яких «сектантських інституцій» [280, с. 83]: «Ми не лише засуджуємо прийняття будь-якої людської назви, але ми засуджуємо будь-яку назву, яка є або може стати сектантською чи розділяючою, що таким чином відокремлює деяких людей Господа від усіх інших, які належать Йому» [24, с. 193; 280, с. 83].

Саме тому Ч. Рассел наголошує, що його однодумців можуть називати баптистами, оскільки вони приймають істинність водного хрещення шляхом повного занурення, кальвіністами – бо вони вірять, що церква складається з вибраних Богом осіб, чи адвентистами, оскільки вони вірять, що «небеса прийняли Ісуса лише до часу повернення всього» [262]. Однак вони не сприймають жодної назви людського походження, а лише одне ім'я для них варте уваги – це ім'я Ісуса Христа: «Ми називаємо себе просто християнами і не споруджуємо паркану, щоб відокремити від нас будь-кого, хто вірить у наріжний камінь нашої будівлі, згаданий Павлом: “Що Христос помер за наші гріхи, згідно з Писанням”; і ті, для кого це недостатньо, не мають права називатися християнином» [24, с. 193–194; 262].

Тут Ч. Рассел наголошував, що справжня Церква складається з тих, «імена яких написані на небесах», і вони не обмежуються рамками певної деномінації. Також він визначив наступні невід'ємні характеристики цієї Божої церкви: 1) Виправдання через віру в дорогоцінну кров Христа; 2) Посвячення Богу в думках, словах і справах та Його справі тією мірою, якою вони це розуміють; 3) Зростання в благодаті, пізнанні й любові [269, с. 276]. Саме ці характеристики, на його думку, визначали справжніх членів Христової Церкви. Ч. Рассел бажав, щоб решта особливостей будь-якої деномінації не затуманювали пріоритет поданих вище характеристик.

Ч. Рассел нікому не відмовляв у можливості спасіння та щирості їхніх переконань. Керуючись вищевказаними ознаками Божої церкви, він пропонував створити міжконфесійний проєкт задля злагоди та співпраці між церквами під назвою «Федерація». Наголошував, що Федерація буде протестантською, хоча не виключає і співпраці також Католицької церкви. Для створення такого міжконфесійного проєкту він звертався до різних протестантських церков і пропонував кожній із них здійснити певні теологічні поступки, вказував практичні шляхи реалізації таких планів. Однак за кожною конфесією залишається незалежність щодо форм поклоніння та методів управління й церковної дисципліни.

Ч. Рассел звертався до деномінацій, групуючи їх за подібністю віровчення: 1. Єпископальна, Католицька, Лютеранська церкви; 2. Конгрегаціоналістська, Пресвітеріанська та Методистська деномінації; 3. Баптисти, Адвентисти та Учні Христа. Метою проєкту Ч. Рассел бачив гармонійне взаєморозуміння, толерантне ставлення один до одного та співпрацю у різноманітних напрямках, особливо у впливі на вирішення соціальних і політичних проблем [84, с. 234–247]. Він вважав, що такий крок може сприяти міжконфесійній злагоді. Водночас закликав представників усіх деномінацій до ідеалу – «відкинути всі свої улюблені ідеї і визнати побратимами-християнами і членами Тіла Христового, Церкви, всіх, хто визнає Ісуса своїм Спасителем..., і хто відвертається від шляхів гріха і мірою своїх можливостей йде шляхом праведності, і хто повністю присвячує себе Господу» [84, с. 247].

У Ч. Рассела було чимало критиків, однак лише одиниці наважились провести з ним публічні дебати. Так, у 1903 р. Е. Ітон, служитель Методистської єпископальної церкви, запросив його на дебати. Він представляв позицію протестантських служителів штату Пенсильванія [79, с. 55; 164, с. 129]. А у 1908 р. Ч. Рассел мав публічні дебати з Л. Вайтом, служителем деномінації «Учні Христа» [79, с. 55].

Звернемо увагу на теми, що були підняті на згаданих дебатах: 1) Чи матиме людина можливість спастися, мати випробувальний термін після своєї смерті?; 2) Яка мета Другого приходу Христа і чи воно передуватиме Тисячолітньому царству?; 3) Стан померлих. Чи людська душа має природне безсмертя?; 4) Остаточне покарання нечестивих: вічні муки чи вічна смерть, знищення?; 5) Чи усі спасенні потраплять на небеса?; 6) Чи ті, хто не прийме участі у «першому воскресінні», матимуть шанс на спасіння? [85; 344].

Порівняємо цей перелік з пунктами, які у 1970 р. були викладені у книзі Е. Грасса «Апостоли заперечення», присвяченій аналізу вчень Свідків Єгови. Автор наводить перелік доктрин, які є важливими для нього, однак які відкидають Свідки Єгови. Назвемо ці пункти у тому переліку, як подано у цій книзі: 1) Трійця; 2) божественність Христа; 3) особистість Святого Духа; 4)

природне безсмертя душі; 5) повна зіпсованість людини; 6) тілесне воскресіння Христа; 7) погляд на сутність Викупу; 8) завершеність роботи Христа та необхідність нового народження для всіх; 9) Друге пришествя Христа; 10) вічне покарання нечестивих тощо. Е. Грас зазначав, що багато інших доктрин Свідків Єгови потрібно сприймати як «заперечення і збочення» від чистого біблійного вчення. Також він писав: «Існує майже ідеальна згода щодо вищезазначених заперечень як Ч. Расселом, так і Рутерфордом», першими президентами Товариства Вартової Башти [151, с. 104]. І в результаті Е. Грас дійшов наступного висновку: «Рассел, Рутерфорд і сучасне Товариство Вартової Башти формують безперервну “апостольську спадкоємність” – АПОСТОЛИ ЗАПЕРЕЧЕННЯ» (виділено Грасом) [151, с. 104].

Водночас варто зауважити, що Е. Грас щодо поглядів Ч. Рассела дає важливу ремарку. Автор підкреслює, що хоч Ч. Рассел, Дж. Рутерфорд і сучасне Товариство Вартової Башти перебувають у тісній гармонії з приводу «основ» віровчення. Однак саме після смерті Ч. Рассела у Товаристві Вартової Башти «з'явилися тисячі нових інтерпретацій Святого Письма і багато нових доктринальних положень», які були невідомі за його життя [151, с. 104].

Ось тому ідентичність Свідків Єгови і ставлення до них протестантів наших днів не можна повністю екстраполювати на вчення Ч. Рассела й ідентичність руху Міжнародних дослідників Біблії його часів. При порівнянні основних незгод протестантів із вченням Товариства за часів Ч. Рассела та у другій половині ХХ ст. (і наших днів) ми можемо помітити певні відмінності. Так, в Е. Граса першими пунктами незгоди були питання щодо заперечення Свідками Єгови ідеї Трійці, Божественності Христа і особи Святого Духа. І тільки четвертим пунктом стояло «природне безсмертя душі». Однак на дебатах, ініціатором яких був не Ч. Рассел, а саме його опоненти, – питання природи Божества загалом не піднімалося, хоча, як відомо, він справді відкидав доктрину триєдності Бога. Можливе пояснення можна знайти у наступному історичному спостереженні, опублікованому в 1988 р. Свідками Єгови: «У пісеннику, створеному народом Єгови в 1905 році, було вдвічі більше пісень, які

прославляли Ісуса, ніж пісень, які прославляли Бога Єгови. У їхньому пісеннику 1928 року кількість пісень, у яких звеличували Ісуса, була приблизно такою ж, як і кількість тих, що звеличували Єгови. Але в останньому пісеннику 1984 року у чотири рази більше пісень вшановують Єгови, ніж Ісуса» [234, с. 36].

Серед вищевказаного можемо зазначити, що у практичному аспекті релігійного життя послідовників Ч. Рассела визнанню віри в Христа віддавалося достатньо багато значення, що, зокрема, відображено у статті І. Остащука та М. Овчар [44, с. 123–124], що не викликало значної незгоди у представників протестантських церков. Таким чином, можливо, через важливе місце значення віри в Ісуса Христа у вченні Ч. Рассела та у практичному вираженні пошани Йому серед Міжнародних дослідників Біблії тих часів питання Трійці не стояло серед ключових пунктів незгоди з опонентами.

3.2. Чарльз Рассел про адвентизм і питання впливу на його погляди міллеризму

Оскільки відомо, що Ч. Рассел у часи свого становлення як релігійного діяча мав спілкування та співпрацю з різними представниками адвентизму, то виникає потреба окремо розглянути його ставлення до цього релігійного напрямку. Зазначимо, що А. Грін визначає, що на формування адвентизму значною мірою вплинули погляди радикального протестантизму у проголошенні послання про необхідність духовної реформи в очікуванні близького Другого приходу Христа [149, с. 269].

Можемо виокремити два погляди, які побутують серед науковців щодо ототожнення ідентичності Ч. Рассела через призму адвентизму та, зокрема, міллеризму. До прикладу, О. Йонссон вважає, що рух Ч. Рассела є відгалуженням міллеритського руху [167, с. 43]. Погоджується із цією точкою зору Е. Грасс [152]. Продовжує цю ідею А. Райрі, коли називає Ч. Рассела «останнім, несвоєчасним апостолом міллеризму» [302, с. 216]. Протилежну позицію займають Б. Шульц та Р. де В'єн, засновуючись на тому, що він ретельно дослідив його біографію цього релігійного діяча і дійшов до висновку, що

«жодне з вчень Ч. Рассела не зобов'язане своїм походженням міллеризму або якому-небудь із його спадкоємців – адвентистських організацій» [307, с. ii].

Отже, розглянемо безпосередньо ставлення Ч. Рассела до адвентизму, з'ясуємо, чи вважав він себе та своїх послідовників якоюсь мірою адвентистами або вихідцями з адвентизму. У 1911 р. Ч. Расселу, який на той час вже став досить відомою постаттю в американському релігійному просторі, поставили пряме питання: «Чи ви колись належали до Церкви адвентистів?» [358, с. 607]. Питання постало, оскільки дехто стверджував, що він насправді був членом Адвентистської церкви, однак він залишив цю деномінацію. Відповідно, Ч. Рассел дав наступну відповідь: «Я ніколи не належав до жодної церкви, крім церкви Господа та конгрегаціоналістів» [358, с. 607]. Таким чином, Ч. Рассел у 1911 р. згадує лише своє членство в церкві періоду юнацтва. Також у відповіді на задане питання він розповідає про свій недовготривалий період сумнівів у християнській вірі [24, с. 189].

Однак щодо свого шляху відновлення довіри до Біблії, то він підкреслював так: «Завдяки Божому провидінню я прийшов, щоб побачити ясніше світло на Божественне Слово» [358, с. 607]. У своїй відповіді не згадував, що одним із ключових моментів цього періоду його життя було знайомство і спілкування з представниками адвентизму. Продовжуючи відповідати на поставлене питання, він зазначив: «Я ніколи не був адвентистом – за винятком того, що я вірю у пришествя нашого Господа – дуже радий вірити, що наш Господь знову прийде, щоб прийняти церкву до себе» [358, с. 607]. Формально ці слова відповідають дійсності, оскільки він насправді офіційно не був членом жодної адвентистської спільноти [365, с. 200]. Завершив свою відповідь на поставлене питання щодо належності до адвентизму Ч. Рассел такими словами: «Я ніколи не вірив у те, що світ згорить, або щось таке, що становить особливі риси адвентистської віри» [358, с. 607]. Ця відповідь конкретизує його несприйняття адвентизму в цілому. Далі звернемо детальнішу увагу на ставлення Ч. Рассела до «особливих рис адвентистської віри», які він категорично не сприймає [24, с. 189–190].

1) Знищення землі буквальним вогнем. Ч. Рассел наголошує, що «наші друзі другі адвентисти... очікують спалення світу у найближчий час» [296, с. 83]. Це відбудеться дуже скоро, при Другому приході Христа, коли земля буде спалена буквальним вогнем [248, с. 154]. Також відзначає, що подібний погляд сповідують більшість традиційних християнських конфесій, однак останні зараховують цю подію до віддаленого майбутнього. Ч. Рассел не погоджується з цією ідеєю. Він стверджує, що «наш світ ніколи не буде спалений, окрім як у переносному, символічному сенсі» [297, с. 365–366]. Наголошує не на буквальному, а на символічному вогні, великій анархії, яка охопить політичну, релігійну і соціальну сфери людського буття. Також підкреслює один випадок, коли адвентисти висміювали його інтерпретацію, згідно з якою він очікував повернення євреїв у Палестину, що здійсниться в майбутньому через декілька десятиліть. Адвентисти запевняли його, що набагато раніше за це передбачення Ч. Рассела відбудеться повернення Христа і вся земля вже буде перетворена на попіл [340, с. 284].

Описана ситуація, коли дописувач у журналі «Вартова Башта» повідомив, що дасть почитати перший том Ч. Рассела з серії «Світанок Тисячоліття» своїм сусідам, які були адвентистами, оскільки помітив, що автор «перевернув те вчення про вогонь і лють у стилі настільки вичерпному, наскільки це було логічним» [160]. Також досить детально описує погляд адвентистів щодо спалення землі при Другому приході Христа. Оскільки біблійні образи настання Дня Суду є настільки разючими, то, ґрунтуючись на них, адвентисти побудували теорію про те, що земля згорить вщент і знадобиться тисяча років, щоб їй охолонути. І тільки наприкінці тисячі років Христос разом із Церквою повернеться на землю для того, щоб із попелу зробити рай [84, с. 58]. Натомість Ч. Рассел був переконаний, що земля ніколи не буде знищена, оскільки «земля віковічно стоїть» [248, с. 352].

2) Мета проповіді есхатологічної звістки як загрозливий заклик до покаяння нечестивих. Проповідь адвентистів про есхатологічні події описує настання великих природних катаклізмів, «конвульсії природи», які будуть

супроводжувати Другий прихід Христа, руйнування матерії, знищення більшої частини людства та перетворення землі на попіл. Це страхітливе послання адвентистів Ч. Рассел порівнює із загрозливим батогом, який має на меті пробудити нечестивих людей до покаяння та пошуку захисту і спасіння в Господі. Підкреслює, що його вістка про есхатологічні події та майбутні катаклізми, які не впливатимуть безпосередньо на фізичну землю і природу, а торкнуться усіх аспектів існуючого суспільного порядку, спрямована саме до віруючих. Вона має на меті пробудити їх усвідомити пророчий час, у якому вони живуть, та до більш ревного служіння Богові [24, с. 191; 248, с. 352].

3) Зміна земного ландшафту. Ч. Рассел щодо вказаної позиції адвентистів зазначав, що, на їхню думку, під час приходу Христа у Царстві Божому відновленню (первісного стану природи, який був у раю) підлягатиме навколишнє середовище, зокрема пагорби, скелі та дерева. Тоді кардинально зміниться земний ландшафт, так що високі гори зрівняються із землею. І адвентисти наводять у свою підтримку слова біблійного уривка : «Хай підійметься всяка долина, і хай знизиться всяка гора та підгірок, і хай стане круте за рівнину, а пасма гірські за долину!» (Ісаїя 40:4) [5]. Однак Ч. Рассел вважає, що ці слова не потрібно тлумачити буквально. На його переконання «гори» — представляють царства, а «долини» поневолені верстви суспільства. І весь текст має на увазі вирівнювання соціального устрою населення землі під час Тисячоліття [248, с. 161; 288, с. 92].

4) Другий прихід Христа – це кінець надії на спасіння для невідготовлених, а майбутнього випробувального терміну вже не буде. Ч. Рассел вважає оманливим погляд адвентистів щодо Другого приходу Христа, згідно з яким ця подія стане «роковою тріщиною» для мешканців світу. З того часу буде чітко визначено дві групи людей. Ті, хто духовно були пильними і готовими до повернення Христа, – увійдуть у число спасених. В той час, як ті, хто до того часу не стали посвяченими Богові, вже ніколи не матимуть жодної надії на спасіння [296, с. 101]. На противагу цьому, Ч. Рассел дає надію на спасіння для усіх мешканців землі в період Тисячоліття. Саме тоді під час майбутнього

випробувального терміну кожній людині буде дана можливість вибрати вічне життя або вічну смерть. І саме це питання було однією з частих дискусій його однодумців з адвентистами [24, с. 192; 161; 247, с. 32].

5) Тисячолітнє царство і час воскресіння померлих. Ч. Рассел розповідає, що адвентисти вірять, що воскресіння тих, хто не прийме участь у Першому воскресінні святих, не відбудеться допоки не скінчиться тисяча років. Мова йде про нечестивих і тих, хто помер у незнанні про Божий план спасіння. На думку адвентистів, вони воскреснуть у кінці Тисячолітнього віку тільки для того, щоб отримати вирок – вічне знищення. Ч. Рассел у свою чергу вважає, що нечестиві люди і ті, хто помер у незнанні, також воскреснуть під час цього періоду Тисячоліття. Ці воскреслі також матимуть можливість рухатись до досконалості, пізнання Божого характеру й підкорення його законам. У результаті це допоможе отримати примирення з Богом через жертву Ісуса Христа [247, с. 351].

6) Людські тіла на небесах будуть матимуть фізичну природу. Ч. Рассел стверджує, що адвентисти вважають, що на небесах у вічності в Божій присутності перебуватимуть спасенні з матеріальною людською природою. Своєю чергою Дослідники Біблії переконані, що вибрані, які будуть царювати на небесах з Христом, матимуть у воскресінні саме невидиму для фізичних очей прославлену духовну природу [298, с. 108].

7) Другий Прихід матиме видимий характер. Ч. Рассел зазначає, що адвентисти вірять у те, що Другий прихід Христа з великою славою може відбутися будь-якої миті. Ця подія буде видимою і чутною для всіх. Такий погляд він називає «екстравагантним, нерозумним, нелогічним і небіблійним» [180, с. 47; 283, с. 260]. При цьому Ч. Рассел зазначає, що подібно до адвентистів, він вважає, що під час Другого приходу Христос буде особисто присутній. Однак, на його погляд, Христос не буде видимий для людських очей, а також не буде помітний для інших органів чуттів. Час повернення Христа можна буде розпізнати тільки через дослідження біблійних пророцтв, а те, що Христос вже повернувся, будуть поступово свідчити чітко визначені ознаки, які відбуватимуться у той час всередині суспільного ладу [24, с. 193].

Окремо наведемо у приклад статтю Ч. Рассела за 1883 р. [239], де описано погляди на Другий прихід Христа, які побутували у християнстві. Він виокремив три групи, назвавши їх так: 1. Адвентисти; 2. Преміллєнаристи; 3. Постміллєранисти. Ч. Рассел описує та аналізує кожен погляд на есхатологію, відзначає позитивні й негативні сторони. Досить важливим у світлі його ставлення до есхатологічних ідей адвентизму в названій статті є один момент. Хоча він переконаний, що Другий прихід Христа передує Тисячолітньому царству, однак досить помірковано критикує постміллєнаризм. Водночас очікування адвентистів описує як «найбрутальніші і найдальші від істини, за винятком одного пункту – стану людини після смерті» [239]. Таким чином, Ч. Рассел неодноразово наголошував на своєму несприйнятті есхатологічних поглядів адвентистів. Проте справедливо відзначив, що його спільність з адвентизмом полягає у вірі у несвідомий стан померлих, погляд, який не був поширений у християнському світі [24, с. 194–195].

Маючи значну кількість аргументів незгоди з адвентизмом, є один дискурс досліджень, в якому Ч. Рассел не тільки погоджується з цим віровченням, проте наголошує, що цей погляд запозичив саме від них. Ця сфера має відношення до тлумачення апокаліптичних книг Біблії, головним чином книги Даниїла. Діач підкреслює, що завдяки адвентизму краще почав розуміти біблійні пророцтва. Наголошує, що «різні пророцтва, якими ми користуємося, використовувалися адвентистами для різних цілей» [254]. Особливу увагу Ч. Рассел приділяє пророчим періодам, у вирахованні яких користується принципом, запозиченим у адвентистів, – «кожен символічний день представляє рік» [290, с. 65].

Обґрунтування пророчої хронології, перейнятої Ч. Расселом, було вказано у наступних джерелах. У 1870 р. Дж. Венделл опублікував трактат «Геперішня правда або Пожива у належний час» [356] з вирахованням дати Другого приходу Христа на 1873 р. Ті самі аргументи були висвітлені у книзі Н. Барбура «Докази приходу Господа в 1873 році, або Північний крик» (1871 р.) [91]. Ця аргументація засновувалась на дещо відредагованій пророчій схемі, яку сповідували учасники міллєритського руху в період 1830-х – 1844 рр. (Додаток Б) [68, с. 50].

Зазначимо, що Ч. Рассел вказані на схемі дати змістив на один рік вперед. Наведемо приклади цих часових періодів, коли він стверджував: «1260 днів, що закінчуються у 1799 р., 1290 днів, що закінчуються у 1829 р., та 1335 днів, що закінчуються у 1874 р.» [283, с. 269]. І далі зазначав: «Наші друзі, відомі як “другі адвентисти”, зазвичай використовували ці “дні Даниїла”, і одного разу застосовували їх так само, як ми тут» [283, с. 269]. На схемі, представленій у книзі Ч. Рассела у другому тому серії «Світанок Тисячоліття», можна помітити приклад використання ним пророчих періодів книги Даниїла з використанням принципу «кожен символічний день представляє рік» та певні пророчі дати, подібні до тих, які використовували міллерити й адвентисти (*Додаток В*).

Також звернемо увагу на ще одну дату, яку також запозичив Ч. Рассел у Н. Барбура і яка є важливою для сьогоденних Свідків Єгови, – це 1914 рік. Ще у номері «Вісника Ранку» за вересень 1875 р. Н. Барбур написав, що «часи язичників», тобто «сім пророчих часів, що є 2520 років, або двічі по 1260 років, які розпочалися, коли Бог віддав усе до рук Навуходносора у 606 році до Р. Х., не закінчатся до 1914 року» [92, с. 52; 102]. А вже наступного року, в жовтні 1876 р., у статті Ч. Рассела «Часи язичників. Коли вони закінчатся?», опублікованій у журналі «Дослідник Біблії», редактором якого був Дж. Сторрс, було висвітлене те саме питання [245].

Тут варто зазначити, що в публікаціях Свідків Єгови відсутні згадки про запозичення Ч. Расселом основи інтерпретації пророчих періодів від руху В. Міллера. Водночас звернемо увагу на слова Пола Джонсона, помічника Ч. Рассела, який започаткував напрямок Місіонерський рух «Дім мирян». Пол Джонсон стверджує, що Ч. Рассел отримав пояснення пророчих періодів книги Даниїла саме від праць В. Міллера, а Н. Барбур був тільки передавачем поглядів В. Міллера. При поясненні видінь із книги Даниїла (8 розділ) Пол Джонсон пише так: «Брат Рассел чув, як Вільям Міллер у своїх працях пояснює деякі речі, згадані у цьому видінні... оскільки думки, які висловив йому брат Барбур, були такими самими, які він отримав від брата Міллера» [165, с. 464–465]. Також він наголошував, що «брат Барбур дав йому (Ч. Расселу) те, що він отримав від

інших, особливо від брата Вільяма Міллера і пізніших адвентистів» [165, с. 462]. Таку саму думку продовжують сучасні послідовники групи Джонсона, відзначаючи, що «пастор Рассел був не першим, хто застосував часи поган як період 2520 років». І далі вони вказують, що «Вільям Міллер та його колеги точно інтерпретували тривалість часу», однак починали відраховувати цей період від іншої дати [68, с. 50; 233, с. 51].

Щодо наступних вирахувань адвентистами пророчих дат, за винятком Н. Барбура, то Ч. Рассел стверджує, що після дати 1874 р. адвентисти не бачили можливості пролонгувати періоди книги Даниїла на майбутнє. І далі пояснює, що у адвентистів була «помилка не в днях і не в їх застосуванні...; але в хибних очікуваннях» [283, с. 269]. Ч. Рассел у цьому випадку не піддає адвентистів нищівній критиці, а навпаки, каже, що їм «глибоко симпатизує» [290, с. 29]. На переконання Ч. Рассела, адвентисти, вираховуючи пророчі дати, помилилися в очікуванні подій, які матимуть місце при Другому приході Христа. І зазначає: «Нашим друзям адвентистам не вдалось розпізнати ні способу, ні цілі повернення Господа» [290, с. 29].

Річ у тім, що адвентисти очікували побачити Його появу своїми природними очима, оскільки вважали, що як Він вознісся на небо, то так і повернеться у видимому фізичному тілі «та з голгофськими шрамами» [283, с. 269]. На думку Ч. Рассела, Ісус воскрес і вознісся у прославленому, нематеріальному, духовному тілі, і тому воно невидиме для людських очей. Повернення Його не варто було очікувати видимим способом. По-друге, адвентисти вважали, що метою приходу Христа було зібрати вибраних, а решту людства знищити і спалити увесь світ. Таким чином, щодо очікувань деякими адвентистами Другого приходу Христа у 1874 р., то Ч. Рассел схарактеризував так: «Шукати *неправильну річ у потрібний час*» (курсив Ч. Рассела) [290, с. 31]. І згодом повторив свою думку: «Застосування деяких пророцтв часу, які адвентисти відкинули як невдачу, не були невдачею, а були правильними» [290, с. 32]. Він жалкував, що адвентисти не розпізнали, що Христос насправді з того року вже був присутній як могутня духовна істота: «У них (адвентистів) не

відкрилися “очі їхнього розуміння”, інакше вони могли б усвідомити, що ті пророчі періоди виконалися і настав період “жнив” – “день Господній» [291].

Цікавим маркером релігійної ідентичності Ч. Рассела стала його участь у заході під назвою «Пітсбурзька пророча конференція», яка відбулася у 1895 році [264, с. 227]. Релігійний діяч порівняв погляди учасників конференції з поглядами адвентистів. Зауважив, що теологи традиційних протестантських конфесій згодні з адвентистами щодо способу Другого приходу Христа, однак, на відміну від адвентистів, повністю не згодні з інтерпретацією пророчих числових періодів книги Даниїла та ігнорують їхню актуальність. Своєю чергою Ч. Рассел заявив, що його переконання дуже відрізняється від погляду адвентистів щодо способу Другого приходу Христа, однак підкреслив, що прихильно ставиться до інтерпретації ними пророчих періодів книги Даниїла [264, с. 227].

Коли Ч. Рассел публічно представляв своє розуміння Божого плану і висловлювався щодо Другого приходу Христа, то переривав свою промову та наголошував: «Я не адвентист – ні другий адвентист, ні адвентист сьомого дня» [248, с. 152]. Ще раз чітко акцентував: «Не зараховуйте нас до адвентистів з усіма особливостями адвентизму» [248, с. 152]. Через невиправдані очікування міллеритів суспільство, особливо у XIX ст. у США, негативно ставилось до адвентистів. Тому належність до адвентизму не сприймалася у США, і більшість релігійних діячів намагалася публічно відхреститися від названої церкви в цілому [24, с. 198–199].

Саме тому Ч. Рассел наголошував: «Сьогодні, коли згадується про пророчий час або про щось, що стосується Другого приходу Господа, багато хто вигукує: “Адвентист!”». І він порівнював такі настрої зі скептичними словами Нафанаїла, щодо міста, де виріс Ісус: «Чи може бути щось хороше з Назарету?» (Івана 1:46). Так, Ч. Рассел вкладає у слова скептиків таке висловлювання: «Чи може бути щось хороше з адвентизму?» [290, с. 29–30; 293, с. 86]. Водночас був не згодний із такими скептичними оцінками, оскільки ті, хто відкидає важливість дослідження пророчих періодів, «відкидають без розгляду свідчення Господа,

апостолів і пророків» [293, с. 86]. Ось тут зауважував, що він сам та його однодумці «не сприймають такої позиції» цих скептиків [293, с. 86]. Наголошував, що міллеритський рух і адвентизм загалом став «початком *правильного* розуміння видінь Даниїла» (курсив Ч. Рассела) [293, с. 86]. Насамперед це стосувалося інтерпретації В. Міллером періоду «час, часи і півчасу» (Дан. 7:25), що стало основою для вирахування Ч. Расселом інших числових періодів [24, с. 199].

Звернемо увагу на висвітлення міллеритського руху та ролі його засновника у працях Ч. Рассела. Постать В. Міллера та його рух згадуються у статтях журналу «Вартова Башта» у перших роках виходу в світ, а саме у 1880–1883 рр., та у 1914–1915 рр. Крім того, присутність цієї постаті наявна також у другій та третій частинах шеститомника Ч. Рассела «Світанок Тисячоліття» [290; 293].

Необхідно зазначити, що автором статті, де є згадування про В. Міллера та міллеритів, у номері «Вартової Башти» за травень 1883 року, був Дж. Сандерлін, а не сам Ч. Рассел [327]. Однак останній, як головний редактор та видавець журналу, схвально віднісся до змісту публікації, оскільки не додав у кінці статті своїх зауважень. Своєю чергою свідченням сумнінного ставлення Ч. Рассела до роботи над цим періодичним виданням можна відзначити наявність редакторського коментаря до іншої статті Дж. Сандерліна у номері «Вартової Башти» за лютий того ж року [27, с. 58; 328].

В. Міллера схарактеризували як спокійну, помірковану людину з «бездоганим християнським характером». Він був побожним членом церкви баптистів та мав пошану серед навколишніх. У «Вартовій Башті» був неодноразово з повагою названий «отець Міллер» або «брат Міллер» [236, с. 3; 244, с. 2; 293, с. 87, 115; 327, с. 4].

Звернемо увагу на застереження Б. Шульца та Р. де В'єн щодо вислову «отець Міллер». Вони наголошують, що «насправді Рассел ніколи не вживав цієї фрази» і що її використовував виключно Дж. Сандерлін [307, с. 143]. Дослідники тут полемізують із поглядом, що «Рассел винайшов вираз “отець Міллер”,

використовуючи його, щоб підкреслити свій зв'язок з Вільямом Міллером» [307, с. 143]. Ба більше, згідно вищевказаного погляду: «Міллер був справжнім засновником Свідків Єгови та інших груп, нащадків Сіонської Вартової Башти» [307, с. 143]. Також аргументує, що в часи міллеритського руху 1839–1844 рр. цей термін використовували його учасники з почуттям поваги, але також і преса, яка застосовувала іменування лише як офіційне звертання до лідера релігійного руху. Тому Б. Шульц робить висновок: «Просте використання цього терміну не робило людину відразу міллеритом» [307, с. 143], при цьому наголошуючи, що Ч. Рассел його ніколи не вживав. Таким чином, учений намагається підтримувати свій наратив, що Ч. Рассел не мав приязного ставлення до В. Міллера і не вважав себе ні спадкоємцем міллеризму, ані не мав запозичень із його переконань.

Щодо аргументації Б. Шульца та Р. де В'єн, то зауважимо, що в результаті дослідження ми дійшли висновку, що з погляду Ч. Рассела, яку б велику посаду не займала людина у Церкві, недоречно використовувати назву посади у звертанні до цієї людини у якості «почесного титулу». І далі наголошує, що, «визнаючи ці посади служіння в Церкві, ми повинні завжди звертатися до цих братів і говорити про них просто як про братів – братів, улюблених у Господі» [287]. Тому, на нашу думку, використання в творах Ч. Рассела навіть терміну «брат Міллер» можна розцінювати як вияв його поваги до цього керівника міллеритського руху.

Далі Ч. Рассел підкреслює, що В. Міллер був відомий як старанний дослідник Біблії. Завдяки своєму прагненню пізнати Божі істини, «перед ним почали відкриватись пророцтва». Серед біблійних пророцтв його увагу привернули слова з книги Даниїла: «Аж до двох тисяч і трьох сотень вечорів-ранків, тоді буде визнана очищеною святиня» (Дан. 8:14) [5]. В. Міллер провів розрахунки – відтак, завершення цього періоду вказало на 1844 рік. На його думку, святилище – це вся планета Земля, а її очищення відбудеться через «буквальний вогонь» під час Другого приходу Христа, коли Господь «особисто і видимо з'явиться світові». Ця подія ознаменує кінець всієї земної історії [244, с. 2; 293, с. 87–88; 327, с. 4].

Ч. Рассел описує, що В. Міллер став поширювати свої погляди спочатку серед баптистів, а згодом і серед інших деномінацій у центральних та східних штатах США. У 1829 р. першим прийняв такий погляд на біблійні пророцтва баптистський пастор Фуллер зі штату Вермонт. А вже 1833 р. В. Міллер почав читати публічні лекції на тему Другого приходу. Згодом вістка про близький прихід Христа швидко розповсюджувалася і в неї повірили багато людей різного віку, а деякі стали співпрацівниками В. Міллера [236, с. 3; 244, с. 2; 293, с. 84, 87; 327, с. 4]. «Великий рух Міллера» став поштовхом у різних протестантських церквах США до глибокого дослідження Біблії, особливо її пророцтв. Його прихильники були відомі як «міллерити» та «другі адвентисти», тобто ті, хто очікували Другого приходу Христа [256, с. 325; 293, с. 84].

Ч. Рассел красномовно також описав віру та посвячення цих людей, які щиро керувалися своїми переконаннями. Духовне відродження відбувалося у різних деномінаціях, а подекуди у помісних церквах усі члени перебували під впливом проповіді про близький прихід Христа. Коштів для публікацій та розповсюдження брошур і періодичних видань було вдосталь. Серед послідовників простежувалась посилена жертівність до нужденних людей. І це посвячення було настільки великим, що над пожертвованими коштами не було потреби пильнувати, оскільки їх ніхто не намагався поцупити [293, с. 91–92]. Однак настав очікуваний час у 1844 р., прихід Христа не відбувся і земля не була піддана спаленню вогнем. Це стало для них «великим розчаруванням» [256, с. 325; 293, с. 85]. Наслідком невиправданих сподівань стало просіювання серед міллеритів. Дехто став скептично ставитись до віри, називаючи Біблію «старою дурною книгою», а тих, хто зважав на біблійні пророцтва – «розумово відсталими» людьми. Однак були і такі, хто внаслідок пережитого розчарування, ще більше цікавилися Біблією [27, с. 58; 238, с. 199].

Міллеритів після розчарування Ч. Рассел описує як «неорганізований осередок християн», який виступав за простоту церковної організації та відкидав будь-які кодекси віровчення, вважаючи, що єдиним авторитетом повинна бути Біблія. При цьому вони погоджувались із баптистами щодо обряду хрещення

через повне зануренням. Також підтримували думку Лютера, що система папства – це «Чоловік Гріха», а Католицька церква – «мати блудниць та гидот». Варто зазначити, що Ч. Рассел також описував міллеритів як тих, що вважали доктрину триєдності Бога «небіблійною», «безглуздою теорією» [293, с. 119]. Доктрина про Другий прихід Христа була відомою і раніше в історії християнства, однак розглядалася досить поверхово. Однак саме рух В. Міллера показав близькість повернення Ісуса Христа через дослідження біблійних пророцтв. Завдяки проголошенню цієї вістки відбулася, на думку Ч. Рассела, найбільша з духовних реформ минулих часів, оскільки, крім процесу відродження та посвячення, стала добре помітною відмінність щиро віруючих людей від номінальних християн [293, с. 85–86].

Також Ч. Рассел наголосив, що поява міллеритського руху була передвіщена у книзі Даниїла та у євангельській притчі про десять дів: «Хоча ми не є ні “міллеритами”, ні “адвентистами”, проте ми віримо, що значна частина цієї притчі виповнилася в 1843 і 1844 рр., коли В. Міллер та інші з Біблією в руках та з вірою пішли за її твердженнями, чекаючи Ісуса на той час» [236]. Однак слова притчі: «Забаривсь молодий» (Матвія 25:5) – описали як затримку Другого приходу Христа та подію велике розчарування. Тому Ч. Рассел був переконаний, що розчарування міллеритів було згадане в Біблії. Помилка В. Міллера була передбачена й дозволена Богом, щоб випробувати тих, хто називався Господнім народом з метою дослідження їх справжніх мотивів [238, с. 199; 293, с. 89]. Ч. Рассел також вбачав пророчу роль міллеритського руху, оскільки вважав, що початок проповідницької діяльності В. Міллера у 1829 р. було виконанням пророчого періоду з книги Даниїла – «1290 днів» (Дан. 12:11) [27, с. 59; 293, с. 86].

Ч. Расселу було притаманно робити історичні паралелі. Він порівнював зацікавленість багатьох темою повернення Христа у ХІХ ст. з євангельськими подіями очікування народження Ісуса у Вифлеємі. Також була проведена паралель хрещення тридцятилітнього Ісуса в Йордані, коли він був проголошений Месією, з подіями ХІХ ст. Ч. Рассел відраховує 30 років від часу

розчарування міллеритів і отримує 1874 рік, коли, згідно його переконань, відбувся невидимий для світу Другий прихід Христа [293, с. 85]. З огляду на вищесказане, вважав, що цей рух діяв під Божественним провидінням та схваленням: «Ми справді віримо, що рух, який досяг кульмінації в 1844 р., був певною мірою спровокований Всемогутнім, і що він здійснив сильний вплив, сприятливий для істини» [247, с. 36].

Починаючи з 1829 р. серед тих, хто очікував приходу Христа, прийшло усвідомлення, що «вічним життям та безсмертям сьогодні володіти неможливо» і його можна буде отримати лише завдяки майбутньому воскресінню померлих. Ось тому багато міллеритів відкинули вчення про природне безсмертя душі [256, с. 325; 293, с. 116]. Наслідком усвідомлення стану померлих став перегляд поширеної в християнстві точки зору щодо вічних мук, які очікують грішних людей. Натомість був прийнятий погляд, що «вічне життя – це нагорода за праведність», а вічна смерть, тобто «відсічення від життя», це покарання для тих, хто не забажав змінити гріховний спосіб життя [27, с. 59–60; 293, с. 117].

Описуючи цей рух духовного відродження та очікування приходу Христа, Ч. Рассел не змовчав щодо тверджень міллеритів, з якими він принципово не погоджувався. Стверджував, що поважає щирість їхньої віри, однак «не поділяє цих переконань». Наголосив, що В. Міллер мав низку правильних поглядів, однак водночас і «кілька неправильних» [293, с. 91]. Так, у поясненні пророцтва про очищення святилища В. Міллер помилився як у інтерпретації святилища, так і вогню. Замість того, щоб тлумачити «очищення святилища» як спалення світу й очищення планети від зла і гріха буквальним вогнем, то Ч. Рассел вважав, що святилищем є Церква. Отже, на його думку, правильним є погляд, що «сама Церква повинна бути очищена» [244, с. 7]. Також він негативно поставився до того, що В. Міллер особисто продовжував вірити в безсмертя людської душі, незважаючи на те, що значна частина його послідовників відкинула цю доктрину [293, с. 86, 116].

Проаналізуємо твердження, яке є досить поширене значною мірою в апологетичній літературі різних християнських деномінацій, присвяченій

аналізу історії та віровчення Свідків Єгови. Згідно з цим поглядом, формування релігійних переконань Ч. Рассела відбувалося під безпосереднім впливом вчення Церкви Адвентистів сьомого дня. Наведемо деякі приклади. У книзі, опублікованій видавництвом Коптської православної церкви під авторством Папи і Патріарха Олександрійського Шенуди III, відзначено, що на формування поглядів Ч. Рассела «вплинуло вчення аріан та адвентистів сьомого дня, а також ідеї деяких атеїстів» [223, с. 8]. Навіть у періодичному виданні для пасторів «Ministry» Церкви Адвентистів сьомого дня міститься твердження, що Ч. Рассел у юнацькі роки відвідав «євангелізаційне служіння адвентистів сьомого дня» [24, с. 187–188; 127]. У твердженні колишнього Свідка Єгови Дж. Вілтінга читаємо: «Вільям Міллер, адвентист сьомого дня, в період з 1829 по 1844 рік» [361, с. 75]. Також В. Д. Вейлен, експерт з компаративного релігієзнавства, писав: «Рассел значною мірою покладався на погляди Арія та інших християнських єретиків, однак його основні теологічні принципи у сучасному вигляді були перейняті з адвентизму сьомого дня» [357, с. 215].

Професор систематичного богослов'я Реформатської церкви Ентоні Хоукема, своєю чергою, більш обережний у висновках. На його погляд, на Ч. Рассела вплинула спільнота, яка належала або до Церкви АСД, або ж до іншої групи адвентистів, які «дотримувалися доктрин, подібних до вчення адвентистів сьомого дня» [156, с. 10]. Також відзначимо досить яскраві твердження, що безпосередній вплив на Ч. Рассела здійснили праці Еллен Уайт, співзасновниці Церкви АСД. Теолог Реформатської церкви Ван Баален був настільки переконаний у цьому, що здивовано запитав: «Цікаво, чому Ч. Т. Рассел уникав визнання своїх джерел, оскільки у його системі помилок так виразно виявляється вплив місіс Еллен Уайт?» [345, с. 166]. А баптистський євангеліст Джек МакАртур стверджував: «Твори місіс Еллен Уайт, яка була відповідальна за формування адвентизму сьомого дня, зачарували Рассела» [188, с. 34].

Щодо таких заяв, то варто зазначити, що цей погляд виник внаслідок ототожнення понять «адвентизм» виключно з Церквою АСД. Однак у нашому дослідженні вже було розкрито, що в США в другій половині XIX ст. насправді

існувало декілька адвентистських спільнот, а Ч. Рассел у 1870-ті рр. мав контакти та співпрацю із «адвентистами першого дня», насамперед з служителями Церкви Адвентистів-християн [164, с. 43–45]. Однак немає жодних свідчень спілкування Ч. Рассела з представниками Церкви АСД у вказаний період [24, с. 188–189; 307, с. 139].

Здебільшого у працях науковців не згадується, що на Ч. Рассела вплинуло вчення саме церкви АСД, однак серед них є обмаль праць зі спростування цього широко поширеного міфу. Водночас із цим помилковим наративом погоджуються декілька науковців. Зокрема, дослідник апокаліптичних релігійних рухів, вчений-соціолог А. Холден підкреслив, що Ч. Рассел у 1870 р. відвідав «зібрання деяких адвентистів сьомого дня в підвалі біля свого магазину в Аллегейні». Також він наголосив, що низку доктрин Ч. Рассел сформував «безсумнівно під впливом адвентистів сьомого дня» [157, с. 18]. Релігієзнавець А. Артем'єв стверджує, що переконання Свідків Єгови сформувалися «не без впливу віровчення адвентистів сьомого дня» [2, с. 20].

У книзі Е. Граса [151, с. 14–15] не згадується конкретно, з якими з груп адвентизму Ч. Рассел мав справу, однак не ототожнює Церкву АСД з групою Других адвентистів Н. Барбура [151, с. 180]. Євангеліст та дослідник М. Барнетт наголошує, що «з точки зору доктрини, рух Ч. Рассела можна назвати відгалуженням Церкви адвентистів-християн» [104, с. 10]. Крейг Уайт стверджує, що «у певному сенсі Ч. Рассел був справжнім спадкоємцем руху міллеритів, враховуючи його переконання та доктринальне коріння» [359, с. 14]. При цьому К. Уайт наголосив, що формування поглядів Ч. Рассела відбувалося без жодного впливу «видінь та подальших доктринальних поглядів Елен Г. Уайт» [359, с. 14].

Відзначимо одне важливе історичне джерело Церкви АСД, де міститься посилання на діяльність Н. Барбура. Служитель церкви Дадлі Кенрайт у періодичному виданні «Ознаки часу» за липень 1875 р. зазначав: «Д-р Н.Х. Барбур проголошує, що Господь прийшов і воскресив праведників, але Він ще не був помічений живими, але доручив йому (Н. Барбуру – наше виділення, Р.О.)

і його послідовникам особливо проповідувати Євангеліє ще сім років і проголошувати годину його суду» [118]. І пастор церкви АСД підсумовує подану новину наступним чином: «Коли ці фанатики, що призначають часи, покінчать зі своєю глупотою!» [33, с. 70; 118].

Зазначимо, що в останнє десятиліття у наукових працях вже більшою мірою зазначається різниця між адвентистськими групами у контексті їх впливу на формування вчення Ч. Рассела [104, с. 10; 123, с. 40; 172, с. 2; 220, с. 17]. Однак у вітчизняній релігієзнавчій літературі тема різноманітності адвентизму ХІХ ст. майже не висвітлена, окрім праць В. Бучовського [7, с. 208], В. Шевчука [72, с. 28–29] та І. Чернушки [71, с. 39–40].

Звернемо увагу також на твердження спільноти Дослідників Біблії «Пасторський Біблійний Інститут». Був зроблений наголос, що з міллеритського руху 1830-х–1844 рр. вийшли три напрямки, які зберегли «дух цього руху». Перший – це Церква Адвентистів сьомого дня. Другий – це Церква Адвентистів-християн. Третій – це рух «Дослідників Біблії», який був заснований Ч. Расселом. Особливий акцент зроблено на тому, що група Ч. Рассела стала нащадком і спадкоємцем руху В. Міллера через адвентиста Дж. Сторрса, який заклав ключові аспекти віровчення, що згодом лягли в основу переконань «Дослідників Біблії». Як висновок «Дослідники Біблії були єдиною гілкою, яка зберегла і зміцнила зрілу адвентистську віру Джорджа Сторрса» [24, с. 185–186; 301].

Зазначимо, що усі раніше згадані вислови Ч. Рассела щодо доктрин адвентизму також відображають позицію адвентистів сьомого дня, окрім тенденції до призначення дат Другого приходу Христа після 1844 р., а саме: спалення землі, знищення нечестивих, видимий Другий прихід, принципи тлумачення апокаліптичних пророцтв.

Звернемо увагу як термінологічні маркери, які використовували міллерити, згодом відобразились у релігійних рухах – нащадках міллеризму. Відзначимо, що різні адвентистські течії наголошують на своїй спадкоємності з міллеризмом. Водночас Ч. Рассел намагався відмежуватися від ідентифікації свого руху з послідовниками руху В. Міллера через низку доктринальних

розбіжностей. Однак, як ми згодом помітимо, термінологічні маркери міллеризму були присутні також і в працях цього релігійного діяча.

З метою лаконічного відображення сутності своїх переконань міллерити використовували певні біблійні терміни, а саме: «своєчасна пожива» (meat in due season) з притчі «Про вірного раба» (Матвія 24:45–48) та «теперішня правда» (present truth) (2 Петра 1:12) [108]. Варто зазначити, що міллерити та їхні наступники – адвентисти надавали цим термінам не тільки вузьке, а й універсальне значення в контексті всієї біблійної оповіді та історії людства [35, с. 131].

«Теперішня правда». Окрім вічних Божих принципів, Бог також відкривав Своему народові особливі істини, адаптовані до певного історичного періоду. Так, для Ноя – це була вістка про потоп і будівництво ковчега. В іншому випадку, Лот задля свого спасіння вже не повинен був будувати ковчег, а тікати з Содому. Таким чином, кожен період мав власну «теперішню правду», яка відкривалася мірою виконання пророцтв. Отже, це поняття мало прогресивний характер [93; 214].

«Своєчасна пожива». Варто зазначити, що цей вислів використовувався й іншими релігійними рухами та проповідниками XIX ст. Зокрема, його вживав Ч. Сперджен, який у цьому терміні вбачав проповідь євангельських істин, поданих для вірян у сучасній для них формі [315]. Однак для міллеритів зміст цього слова набуває особливого семантичного відтінку. Вони розглядали його у пророчому значенні, прив'язавши до важливості розуміння пророчого часу й особливих істин, які треба сприйняти та звіщати у цей період.

Названими термінами міллерити описували проповідь про близький Другий прихід Христа, якого очікували у зв'язку з виконанням пророчих періодів: «Можливо, тут було б добре нагадати вам про “теперішню правду”, за яку я ратую, про те, що прихід нашого Господа наближається» [142]. А подати «своєчасну поживу» – це «вчасно сповістити..., що Христос прийде, щоб вони (люди) могли підготуватися до цієї події» [153, с. 61; 316]. Після пережитого розчарування міллерити наприкінці 1844 р. проводили конференцію у місті Лоу

Гемптон, штат Нью-Йорк. Там В. Міллер висловив слова розради для своїх однодумців: «Щоб ми самі утвердилися в теперішній правді (the present truth), і спонукати наш розум пам'ятати, що наш Суддя стоїть біля дверей» [112, с. 285].

Адвентисти сьомого дня визначали як «теперішню правду» та «своєчасну поживу» в своїй доктрині, а саме: служіння Христа як первосвященника у Святому Святих небесного святилища, яке розпочалося у 1844 р., та важливість дотримання сьомого дня – суботи [105, с. 20–21]. А перше періодичне видання піонерів цієї деномінації мало назву «Теперішня правда», ніби відголос міллеритського терміну. Подібним чином провідний теолог цієї деномінації Урія Сміт назвав свою книгу «Короткий зміст Теперішньої правди», яка містила стислий опис поглядів релігійного напрямку [35, с. 131; 312].

Спільнота «Союз Життя та Приходу» сповідувала доктрину «Немає майбутнього Життя, окрім як через Ісуса Христа», що, на їхній погляд, було «теперішньою правдою». Отже, вони вважали, що воскресіння померлих буде стосуватися тільки тих осіб, які вірять у Христа. Відповідно, всі інші люди не матимуть надії на повернення до життя і навіки залишаться у своїх могилах [231].

Адвентисти прийдешнього віку були переконані, що «жодна людина не може загинути, крім як через власний вибір, після [того як отримала можливість] пізнати істину» [154]. Згідно цього погляду, люди, які не мали можливості почути проповідь про Христа, отримають її вже після загального воскресіння померлих. І саме тоді вибір «за» чи «проти» Божої вістки визначить їхню вічну долю. Таку ідею вони прагнули відстоювати як «теперішню правду».

Як зазначалося раніше, особливістю послідовників Церкви Адвентистів-християн було призначення дат Другого приходу Христа у 1850–1870-х рр. Так, служитель Дж. Венделл наводив аргументи повернення Христа у 1873 р. і назвав свою працю «Теперішня правда або Своєчасна пожива» [356]. Служителі Н. Барбур та Дж. Патон, подібно до Дж. Венделла, очікували приходу Христа у 1873–1874 рр, однак після розчарування не відмовилися від правильності власних розрахунків і стали проголошувати, що Христос тоді насправді

прийшов, але невидимим чином, і через короткий час має настати об'явлення Божого суду. І цю вістку, а також розрахунки пророчих періодів названі служителі називали «своєчасна пожива» [92; 217]. Коли інші адвентисти почали їм дорікати, що така вістка про невидимий Другий прихід Христа суперечила поглядам міллеритів та інших адвентистів. Дж. Патон у своє виправдання заявив так: «Ми віримо нашим братам... визнаємо цей принцип і проповідуємо загалом близьке пришествя Христа і Царства, теперішню правду, “своєчасну поживу”» [35, с. 131–132; 216].

Найбільш ґрунтовна праця, видана Свідками Єгови, присвячена опису історії цієї релігійної спільноти, книга «Проголошувачі», зазначає, що Ч. Рассел, перший президент Товариства, та його однодумці «часто називали свої біблійні вірування “теперішньою правдою”» [164, с. 121]. Розглянемо вживання терміну «теперішня правда» у публікаціях Товариства, з липня 1879 р., від початку видавництва журналу «Вартова Башта» до кінця життя Ч. Рассела у 1916 р. За цей період часу в публікаціях Товариства Вартової Башти вислів «теперішня правда» згадується щонайменше 950 разів. Найчастіше – у номерах журналу «Вартова Башта». Зазначимо, що термін «теперішня правда» вперше використовує у своїй статті однодумець та співробітник Ч. Рассела, колишній адвентист Бенджамін Кейт: «Оскільки це факт, що писання розвиваються або розкриваються поступово і таким чином висвітлюють весь шлях праведності; і дух наставляє на *всяку* істину, то треба зрозуміти *теперішню* правду» (січень 1880 р.) [169]. Б. Кейт з наміром наголошення на цьому терміні використав курсив [30, с. 527].

Дж. Патон уперше використовує цей біблійний текст у «Вартовій Башті» у вересні 1880 р. [215]. Невдовзі, через півроку, на нього посилається і сам Ч. Рассел [237], а згодом у номері журналу за жовтень 1893 р. присвячує цілу статтю аналізу цього біблійного тексту [292]. Один постійний читач «Вартової Башти» на сторінках журналу також посилався на 2 Петра 1:12 у березні 1894 р. і виокремив основні доктринальні моменти, які, на його думку, становлять «теперішню правду», а саме: «Світи й епохи, допущення зла, викуп, реституція,

царство Боже з його людською та божественною фазами, друга смерть, великий час скорботи, часи і пори, хронологія...» тощо [192].

Так само Ч. Рассел щодо релігійних поглядів, які сповідував з однодумцями, використовував саме цей термін, особливо в шеститомнику «Світанок Тисячоліття», а також і в інших публікаціях Товариства, зокрема брошурах та буклетах [211, с. 63]. Рідна сестра Ч. Рассела Маргарет власний опис походження цих релігійних ідей схарактеризувала як «дитинство та зростання того, що ми називаємо “теперішньою правдою”» [211, с. 12].

На початку першого тому серії «Світанок Тисячоліття» так і зазначається, що там міститься опис Божого плану, який гармонійно висвітлює минуле, теперішнє і майбутнє Божественних діянь – речей, котрі розкриваються як «теперішня правда» [284, с. 10]. Ч. Рассел стверджує, що метою «теперішньої правди» є відокремлення справжніх віруючих від тих, які сповінують віру формально, поверхово. Зокрема, він заявляє, що різні аспекти Божої істини ставали випробувальним каменем також у попередні епохи історії людства, які називає «тогочасна правда», або «правда для тих часів» (англ. «the truth then due») [30, с. 528; 330].

Ч. Рассел теж використовував термін «своєчасна пожива», яка призначена для Божого народу у чітко визначений Господом час. Своїх однодумців описував як осіб, які «їдять тверду поживу теперішньої правди, яка показує, що “своєчасна пожива” розпочнеться тоді, коли Господь прийде і буде присутній» [243], і ця вістка полягатиме в «проголошенні Його присутності» [237]. Він наголошував на прогресивному характері «теперішньої істини» та «своєчасної поживи»: «Ми бачимо, що наш шлях був... прогресивним, приносячи нам сили через “своєчасну поживу”» [237].

Простежимо використання варіацій терміну «теперішня правда» у шеститомнику «Світанок Тисячоліття», найгрунтовнішої теологічної праці Ч. Рассела, яку писав впродовж майже 20 років. Вираз у цій серії томів згадується 30 разів (Додаток Є).

З наведених даних можна помітити, що у шеститомнику спостерігається поступовий розвиток варіацій терміна. Примітно, що варіант написання «Present Truth», у якому слова починаються з великих літер, присутній тільки в останньому, шостому томі, опублікованому в 1904 р. Ця особливість свідчить, що вживання цього терміну щодо віровчення, яке сповідували однодумці Ч. Рассела, пройшло шлях своєї кристалізації. У цей час діяльність Товариства Вартової Башти набула досить великого розмаху, а сам Ч. Рассел, його перший президент, став відомим релігійним діячем у Північній Америці [30, с. 528]. Крім того, підкреслимо, що Місіонерський рух «Дім мирян» і його представники в Україні (Місійний рух «Епіфанія») наслідують термінологію Ч. Рассела впродовж 100 років видають журнал «Теперішня правда» [8; 233, с. 50].

Окремо відзначимо про використання терміну «Теперішня правда» у неадвентистських джерелах. Американський пресвітеріанський служитель Джеймс Холл Брукс (1830–1897) у 1877 році опублікував книгу [116]. Там він наголосив, що у тому виданні цей термін безпосередньо пов'язується з темою Другого приходу Христа [116, с. 10] і не має того глибокого змістовного наповнення, як воно було відображено у різних груп адвентизму та працях Дослідників Біблії.

Зауважимо, що історія походження назви журналу «Вартова Башта» також містить вплив міллеризму. Повна оригінальна назва журналу – «Сіонська Вартова Башта та Вісник присутності Христа» (Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence) [140, с. 752]. Періодичне видання мало подвійне найменування: 1) Сіонська Вартова Башта; 2) Вісник присутності Христа. Розглянемо походження обох частин цієї назви [34, с. 160].

«Сіонська Вартова Башта». Література Свідків Єгови описує історичне підґрунтя цієї назви. Підкреслено, що у 1850 р. книгу з такою ж назвою використав колишній міллеритський проповідник Дж. Сторрс, з яким Ч. Рассел підтримував тісні відносини у 1870-х рр. – «Вартова Башта: або Людина в стані смерті; і надія на майбутнє життя» [164, с. 48 ; 326].

Також необхідно зауважити, що за основу назви «Вартова Башта» був біблійний текст із книги пророка Ісаї 21:11–12 [108]: «Вартовий, яка пора ночі?... Настав ранок». Ця цитата була присутньою на обкладинці журналу впродовж перших 59 років його публікування – з 1 липня 1879 р. до 15 грудня 1938 р. [44, с. 121]. Досить примітно, що саме з цього біблійного уривка починається книга Дж. Сторрса саме у такій скороченій формі. Також у першому розділі своєї книги Дж. Сторрс декілька разів виділяє курсивом у тексті назву «*Watch Tower*», роблячи на цьому терміні особливий наголос [326, с. 5–6]. Відомо, що у грудні 1877 р. Дж. Сторрс публікує у своєму журналі цей перший розділ зі своєї книги, де також присутній біблійний текст [324, с. 81]. З цією передруківкою Ч. Рассел, цілком очевидно, був ознайомлений, оскільки у ті роки він публікував у журналі Дж. Сторрса свої перші статті [34, с. 160; 42, с. 42].

Зауважимо, що текст з Ісаї 21:11–12 часто вживався у літературі міллеритів і на їхніх табірних зібраннях, що були присвячені дослідженню біблійних пророцтв і пророчих періодів. За допомогою цього біблійного фрагмента міллерити робили заклик до духовного пробудження, оскільки були впевнені, що пророцтва вказували на близькість Другого приходу Христа [171, с. 84]. І саме з вказівкою на біблійні пророцтва була створена назва журналу «Вартова Башта»: «Це вказувало на мету, якою журнал мав служити для виконання біблійних пророцтв» [140, с. 752].

Тепер звернемо увагу на другу частину назви журналу – «Вісник присутності Христа». Вислів «присутність Христа» вказував на особливе переконання Ч. Рассела у невидиму для людських очей другу присутність Ісуса Христа. Більшою мірою зосередимося на слові «Вісник» (Herald). Перед початком публікування власного Ч. Рассел працював у журналі «Вісник Ранку» (Herald of the Morning) в співробітництві з адвентистським служителем Н. Барбуром у 1877–1879 рр. Тут варто вказати, що 1878 р. відбулась певна реорганізація цього періодичного видання, і постало питання можливої зміни його назви. Однак було прийнято рішення залишити попереднє найменування, оскільки, згідно слів Ч. Рассела, «ми не могли придумати жодної кращої або

більш виразної». Ч. Рассел брав активну участь у фінансовій підтримці та написанні статей «Вісника Ранку». Таким чином, можна зробити висновок, що він особисто разом з Н. Барбуром схвалив таку назву журналу, вважаючи її найбільш влучною. Зазвичай Ч. Рассел називав цей журнал просто «Вісник» (Herald), у якому зазначалося: «Опублікований Ч. Т. Расселом та Н. Х. Барбуром» [34, с. 160; 271]. Важливо також підкреслити, що він був не проти очолити «Вісник Ранку» при умові відходу Н. Барбура від управління цим періодичним виданням [271].

Однак на цьому історія дослідження терміну «Вісник» (Herald) не закінчується. Річ у тому, що він був поширений як у виданнях міллеритів, так і у виданнях різних адвентистських спільнот у подальший час. У 1840 р. міллерити почали видавати періодичне видання «Advent Herald», яке згодом впродовж десятиліть публікувалося під керівництвом відомих міллеритів Джошуа Хаймса та Йосії Літча, які пізніше стали співзасновниками Євангельської адвентистської церкви (Evangelical Adventist Church). У 1874 р. цей журнал змінив назву на «Messiah's Herald» [144]. Суботні адвентисти у свою чергу з 1849 р. почали випускати власне друковане видання, яке на початку 1850-х років прийняло назву «Second Advent Review and Sabbath Herald» [175, с. 14]. Джордж Стоппс з 1863 до 1871 рр. видавав журнал «The Herald of Life and the Coming Kingdom», читачами якого були члени адвентистської спільноти «Союз Життя та Приходу» [34, с. 161; 175, с. 286].

Варто відзначити, що групи Дослідників Біблії, які відокремилися від Товариства Вартової Башти після смерті Ч. Рассела, заснували власні періодичні видання, які також містять термін «Herald» – «The Dawn and Herald of Christ's Presence» [332], «The Herald of Christ's Kingdom» [336].

Тепер простежимо повідомлення читачів журналу «Вартова Башта», які були опубліковані у цьому періодичному виданні, що належало руху Міжнародних дослідників Біблії у перші десятиліття існування цієї релігійної течії. Звернемо увагу на ті випадки, де зустрічаються ототожнення поглядів цього релігійного руху з адвентизмом [36, с. 107].

Звернемо увагу на лист Чарльза К. Стюарта, опублікований у «Вартовій Башті» за 1907 р. Автор листа – зацікавлений читач серії книг Ч. Рассела «Світанок Тисячоліття». Однак Ч. Стюарт на той час не був членом руху Дослідників Біблії, натомість ідентифікував себе як колишній вірянин Християнської католицької апостольської церкви, заснованої у 1896 р. Джоном Олександром Доуї. Автор листа описує ставлення одного служителя тієї деномінації до поглядів, відображених у серії «Світанок Тисячоліття» – «грубими неправильними тлумаченнями простого Слова Божого». Також він відзначає, що це – значною мірою є «одухотворений адвентизм сьомого дня» [89]. Можна зробити припущення, що у цьому випадку ототожнення з адвентизмом сьомого дня полягало саме в акценті праць Ч. Рассела на виконання біблійних пророцтв, числові пророчі періоди та близький прихід Божого царства. А замітка про те, що цей адвентизм «одухотворений» свідчить про схильність руху Міжнародних дослідників Біблії до символічного тлумачення деталей есхатологічних біблійних пророцтв, зокрема в описі подій, які будуть супроводжувати Другий прихід Христа. Водночас адвентисти сьомого дня та інші адвентистські спільноти ті есхатологічні пророцтва сприймали буквально [36, с. 107–108].

В наступному прикладі розповідається про члена Методистської церкви, який переконався у правдивості вчення Дослідників Біблії. Той намагався поширювати ці погляди у біблійному класі недільної школи своєї деномінації, однак був сприйнятий як проповідник вчення адвентизму. Такий висновок інших методистів автор листа виділив особливими символами, що підкреслювало його здивування «teaching doctrines of Adventism (?)» [134].

Одна дописувачка Мейбл Браун розповіла у «Вартовій Башті», що в одній світській газеті прочитала проповідь Ч. Рассела на тему несвідомого стану померлих, що здійснило на неї велике враження. Однак оскільки її знайомі були адвентистами сьомого дня, які мали такі самі погляди на це питання, то вона ідентифікувала автора статті як адвентиста. Також ця жінка цікавилась темою біблійних пророцтв та числових пророчих періодів. Прикметно, що у тій

адвентистській сім'ї серед книг, які висвітлювали ці питання, була книга «Надійшов час», другий том серії «Світанок Тисячоліття». Мейбл Браун звернула увагу на цю книгу і взяла почитати. Цікаво зауважити, що до того, як ця жінка дізналася, до якого релігійного напрямку насправді належав автор тієї книги, то вона вважала пояснення пророцтв у цій книзі адвентистськими. Також друквані проповіді Ч. Рассела, згідно з її сприйняттям, «здавалося, були в одному руслі думок» з адвентизмом [313].

В іншому випадку, коли Місіс С. К. Сторі з штату Арканзас натрапила на серію книг «Світанок Тисячоліття», то спершу стала вважати їх адвентистськими. А оскільки вона до цього віровизнання ставилася негативно, то почала читати ці книги з великим недовір'ям, оскільки вважала, що вони можуть містити доктрини, з якими категорично не може погодитись [36, с. 109; 135].

Варто відзначити, що на шпальтах «Вартової Башти» публікувалися листи адвентистів-християн, які побачили у вченні Дослідників Біблії спорідненість поглядів і одночасно помітили щось таке, що здалося їм новим і дуже привабливим.

Наприклад, Пейтон Боумен спочатку належав до Церкви баптистів, згодом став піонером поширення вчення адвентистів-християн у штаті Південна Кароліна. Однак, прийнявши вчення Ч. Рассела, він повідомив, що здійснив «ще один крок уперед» та побачив «Божий шлях більш досконало» [130].

В іншому повідомленні за 1913 р. Вільям Х. Баттерсон зі штату Небраска перейшов до адвентистів-християн, полишивши Церкву баптистів свобідної волі, переконавшись у хибності поглядів про природне безсмертя людської душі та вічні муки грішників. Ставши членом цієї деномінації, він вперше усвідомив, що Бог виконує Свої плани у належний час, можливо, посилаючись на чітку інтерпретацію виконання біблійних періодів в історії людства, яка була притаманна адвентизму. Однак згодом Баттерсон зрозумів, що будь-які деномінації є лише людськими установами, тому вирішив залишити адвентизм. Врешті-решт його привабили погляди руху Міжнародних дослідників Біблії, що

позиціонував себе як позаденомінаційний. Баттерсон засвідчив, що, прийнявши це вчення, він здійснив «крок, який зробив його вільним» [141].

А Гаррі Дункан з Куби розповідав, що коли прочитав адвентистські книги, то став «абсолютно впевнений» у правдивості Біблії та впевнився в істинності та гармонійності вчення цієї конфесії. Проте його почала турбувати майбутня доля тих багатьох мільйонів осіб, які не будуть спасеними, оскільки за своє життя не мали жодної можливості почути істину. І відповідь на своє питання він знайшов у працях Ч. Рассела [36, с. 110; 314].

Місіс Джеймс Форсіт зі штату Каліфорнія з дитинства належала до баптистів-кальвіністів, які вірили у вічні муки грішників. Однак, коли вона натрапила на періодичне видання Церкви адвентистів-християн під назвою «Світова криза», то прийняла адвентизм. Зокрема, відзначила вчення про несвідомий стан померлих і вічне знищення грішників. Однак, незважаючи на те, що адвентисти не вірять, що душі померлих страждають у пеклі, цю жінку турбувало питання, що, згідно з вченням адвентизму, її ненавернені родичі будуть знищені в озері огню після Другого приходу Христа. Втім, навіть такий вид покарання для своїх ненавернених рідних, у сприйнятті Джеймс Форсіт, був певною мірою тотожним із вічними стражданнями у пеклі. Однак, коли вона почула з літератури Дослідників Біблії, що і після повернення Христа люди матимуть шанс на спасіння, то цю ідею вона радо сприйняла [136].

У свою чергу місіс А. С. Барні зі штату Род-Айленд багато років належала до Церкви адвентистів-християн, проте стала помічати, що вони у пізнанні істини «ніби стояли на місці». Тому вона відкрила для себе нове світло на «велику надію на відновлення», можливості спасіння для всього людства, яке було відображено у вченні Міжнародних дослідників Біблії [159].

Інший автор листа, коли був молодим у 1840-х рр., то належав до руху В. Міллера. Наступні десятиліття він, імовірно, належав до адвентистів-християн, оскільки активно очікував Другого приходу Христа у 1870-х рр. Початок публікації Ч. Расселом журналу «Вартова Башта» у липні 1879 р. він сприйняв як такий, що повністю відповідає його поглядам. З того часу його «серце глибоко

та щасливо співчуває доктринам», які сповідували Дослідники Біблії [36, с. 111; 348].

3.3. Соціально-політична проблематика у творах Чарльза Рассела

Концепція Божого царства була центральною у його писемних творах. Зокрема, найвідоміша шеститомна праця «Світанок Тисячоліття» цього автора описує надію на прихід Тисячолітнього царства як необхідного етапу для встановлення вічного Божого правління над землею. Щодо природи царства, то Ч. Рассел визнавав слушність поширеного в християнстві погляду, що Церква може вважатися Божим Царством, діяльність якого полягає у впливі Божої благодаті на серця віруючих людей. Однак наголошував, що така позиція не може бути повною та всеосяжною [41, с. 93; 284, с. 282–283].

Варто зазначити, що автор розглядав початок правління Божого Царства лише після настання Другого приходу Христа. Тому він вважав помилкою намагання створити подібність до Божого Царства завдяки різноманітним союзам між релігійною та політичною владою, які простежуються впродовж століть історії християнства. «Царства цього світу» жодним чином не можуть вважатися «царством нашого Господа», навіть коли їхні монархи претендували на божественне помазання на трон і називали себе Божими ставлениками [194, с. 137; 347, с. 1–2]. Також вважав невчасними, марними й помилковими зусилля певних християнських кіл приймати участь у політиці задля впровадження різноманітних реформ, навіть якщо вони були позитивними за своєю суттю [41, с. 94; 341, с. 142; 349, с. 212].

Ч. Рассел наголошував, що слідування християнським принципам та виконання релігійних обов'язків повинні бути для Дослідників Біблії першочерговим пріоритетом. Водночас земні перспективи теперішнього життя мають підпорядковуватися вищій духовній меті. При цьому вони покликані цілковито поважати і визнавати владний авторитет політичних керівників та державних посадовців, бути слухняними їхнім постановам і законам. Відмовою у виконанні цих наказів можуть бути випадки, коли ці постанови вступають у

суперечність із Божими вимогами. Ч. Рассел підкреслює, що християни покликані бути одними з «найбільш законослухняних» членів суспільства та не належати до агітаторів, які провокують невдоволення народних мас. При цьому Дослідники Біблії усвідомлювали, що не варто очікувати бездоганного правління від жодного земного уряду. Причиною цього є вроджений егоїзм та моральна і фізична недосконалість людської природи. Однак вони усвідомлювали, що революції та інші насильницькі способи зміни існуючої влади не можуть принести позитивних змін. Одновірці Ч. Рассела переконані, що необхідні реформи можуть відбутися тільки під правлінням месіанського Тисячолітнього царства [40, с. 223; 280, с. 590–591].

Через призму світогляду Ч. Рассела звернемо увагу на його ставлення до низки явищ соціально-політичного середовища, в якому він перебував.

Для розгляду його ставлення до американського релігійного націоналізму. Для усвідомлення релігійного фону, у якому жив Ч. Рассел, процитуємо слова: «Історія американського євангельського християнства є більш ніж історією релігійного руху. Зрозуміти це означає зрозуміти весь характер американського життя в дев'ятнадцятому столітті» [106, с. 46]. Осягнення американського християнства виходить далеко за межі діяльності конкретних конфесій та їхнього віровчення. Навпаки, певні концепти були «вшиті» у сам фундамент американського суспільства, який впливав на свідомість та діяльність американців незалежно від їхньої конфесійної ідентичності.

Першим, хто використав термін «американська громадянська релігія», був американський соціолог ХХ ст. Роберт Белла, який описав та простежив розвиток цього феномена, починаючи з XVII ст., саме з часів появи на нововідкритому континенті пуританських переселенців.

Європейські поселенці на американській землі інтерпретували свої надії та страхи в біблійних образах. Зокрема, нову землю вони описували, з однієї сторони, як «рай», а з іншої, як «пустелю». У різні епохи в історії християнства побутували очікування настання Тисячолітнього періоду, часу оновлення та святості, коли Христос повернеться і буде правити на землі. Однак саме

Реформація підсилила ці очікування, саме тоді Католицька церква була ототожнена з «Вавилонською повією», а протестантський рух – з «Новим Єрусалимом». Тому Белла зазначає, що «з цієї точки зору, Реформацію можна трактувати як подію, що передвіщає кінець часів і народження нового неба і нової землі» [106, с. 10–11]. Пуританське образне тлумачення біблійних текстів заклало основу побудови нового суспільства на американському континенті. Вони вбачали спільності та аналогії між елементами біблійної історії й тлумачили поточні події та випробування через призму знайомих їм релігійних мотивів і образів [106, с. 12].

Особливо Р. Белла зауважує, що коли «протестантський буквализм і просвітницький раціоналізм стали панівними наприкінці XVIII-го та в XIX-му століттях, типологічне тлумачення було приховано підхоплене романістами та поетами або почало діяти на несвідомому чи напівсвідомому рівнях народної культури й ідеології» [106, с. 12].

Ідеї та принципи формування американського суспільства були створені колоністами у формі укладання завіту, заснованого на принципах, викладених у Старому та Новому Завітах. Так, зі Старого Завіту була взята ідея Заповіту-Угоди між Богом і Його народом, який ніс колективну відповідальність за свої дії. З новозавітних уявлень про першохристиянську спільноту були запозичені принципи милосердя та любові, які реалізувалися через братерську єдність і підтримку [106, с. 17–18]. Колоністи розглядали себе через євангельські слова: «Ви світло для світу. Не може сховатися місто, що стоїть на верховині гори» (Матв. 5:14) [5], на яке спрямовані погляди всього світу [106, с. 33].

Варто зауважити, що батьки-засновники Сполучених Штатів проповідували деїзм. У результаті, на формування релігійного націоналізму, громадянської релігії в США чітко вплинуло це релігійно-філософське вчення. Саме така ідеологія заклала основи та допомагала притримуватись принципу відокремлення церкви від держави. Проте ідеали, які містила ця громадянська релігія, були спільними для усього американського суспільства, незалежно від деномінації. Водночас вона влаштовувала і світських американських діячів.

У статті О. Сарапіна та Є. Пілецького було виокремлено такі принципи американської громадянської релігії, які відображені у працях Роберта Белли [303, с. 33]: 1) віра в унітарне божество, характер якого більшою мірою виражається в збереженні порядку, закону і права, аніж до прояву спасіння і любові; 2) твердження, що права людини є дарами від Бога; 3) основа американської громадянської релігії побудована на «біблійних архетипах, таких як вихід, ідея вибраного народу, обіцяна земля, Новий Єрусалим, жертвна смерть і відродження»; 4) інтерпретація США як Нового Єрусалима та «останньої надії землі»; 5) погляд на Сполучені Штати, які «розвиваються в суспільство, яке повністю відповідає Божій волі та слугує маяком для всіх націй» [303, с. 33].

Збереження деїстичного формулювання американської громадянської релігії Р. Белла розглядає через призму «лише глибоко укоріненої доктриною релігійної свободи, закріпленої в Першій поправці», яка забороняє встановлення державної релігії [106, с. 45]. При цьому такий деїстичний підхід прижився в американському суспільстві. Автор зазначав: «Американці були релігійними людьми, і їхнє суспільне життя завжди підтверджувало цей факт», водночас «вони уникали будь-яких натяків на істеблішмент, обираючи нейтральну релігійну мову, яка не могла нікого образити» [106, с. 45]. Такі узагальнені формулювання давали різним американським діячам значну свободу до інтерпретації сенсу і внутрішнього змісту американської громадянської релігії. Р. Белла писав, що він «залишений на *розсуд приватного тлумачення* (курсив наш – Р. О.), промови будь-якої людини – проповідника, політика чи поета, – яка має силу переконувати» [106, с. 46].

Окремо розглянемо погляд на суть та місію США Ч. Рассела через призму його ставлення до американського релігійного націоналізму. Він зазначав, що «позиція Сполучених Штатів Америки серед націй є унікальною майже в кожному відношенні». Піднесено писав, що існує поширений погляд, що ця країна – «особлива дитина Божественного провидіння» [274, с. 143]. Крім того, Ч. Рассел визнає, що, розглядаючи обставини відкриття американського

континенту, зародження американської нації на цій «незайманій землі», щоб «дихати його вільним повітрям і розробляти його чудові ресурси», беззаперечно було «кроком у шляху Божественного провидіння» [274, с. 143].

Тут Ч. Рассел наводить та аналізує вислів видатного американського поета та філософа Ральфа Емерсона (1803–1882): «Вся наша історія виглядає як остання спроба Божественного провидіння на користь людського роду» [274, с. 144]. Він згодний із таким висловом, однак наголошує, що утворення та розвиток США через призму розуміння Божого плану не можна розглядати як останню спробу Божественного провидіння, а саме: як чітко визначену ланку в низці подій, які були передбачені Богом задля виконання його наміру. Одним із виконань такої інтенції стало надання на цій землі «притулку для пригноблених усіх країн від тиранії цивільного та церковного деспотизму» [274, с. 144]. Саме на цій території, відокремлений від минулих переслідувань «величезною океанською пустелею» Атлантики, стало справжнім втілення духу свободи та можливості реалізації народного правління. З цієї причини Ч. Рассел вважає, що за таких сприятливих обставин проповідь Євангелії має і надалі матиме значний успіх, тут вона позбавлена значних перепон у служінні: «У жодній іншій країні благословенна звістка про жнива – план віків і його часи, пори та привілеї – не могла бути настільки безперешкодною у своєму проголошенні і так широко й вільно проголошена» [274, с. 144]. Крім того, саме у цій «благодатній країні» свідомість людей є найбільш незасміченою забобонами та релігійним догматизмом. Ч. Рассел окремо наголошує, що саме можливості, які надає ця країна, сприяють проповіді Євангелії закордоном. У такому твердженні можна помітити відгомін мети створення місії Сполучених Штатів батьками-засновниками нації. І тут Ч. Рассел чітко акцентує: «Ми віримо, що саме з цією метою промисел Божий був певною мірою над цією країною» [274, с. 144].

Ч. Рассел підкреслює значення постаті Джорджа Вашингтона, якого Бог підняв, «щоб повести збіднілих, але сміливих любителів свободи далі до національної незалежності», коли тиск зі сторони Британської монархії прагнув придушити дух свободи [269; 274, с. 144]. Також коли у ХІХ ст. новій

американській нації загрожував розкол через питання ставлення до проблеми рабства, то «Бог підняв... мужній і благородний дух в особі Авраама Лінкольна», завдяки якому отримало свободу чотири мільйони рабів, а також було досягнуто збереження єдності американської нації [274, с. 144–145].

Водночас, на противагу загальноприйнятому погляду, Ч. Рассел наголошував, що американська нація, як народ, «не має і ніколи не претендувала на божественне провидіння» [274, с. 145]. І саме дія Господнього провидіння керувала цією нацією в інтересах Божого народу. Проте саме нація, навіть якщо через неї діяв Бог задля сповнення свого наміру, не має безумовної надії на спасіння. Причиною такого ставлення є погляд, що США це тільки одне з «царств цього світу», що прийде до свого кінця і поступиться місцем прийдешньому Тисячолітньому царству Христа [274, с. 145].

Розглянемо значення громадянської та релігійної свободи як наслідків втілення ідеї релігійного націоналізму. Ч. Рассел описував особливості умов, які мають мешканці цієї країни, котрі вважає найсприятливішими ніж будь-де. Зазначав, що навіть серед найнезаможніших верств американського суспільства існує усвідомлення, що на них також розповсюджуються ті самі привілеї та права, якими володіють усі громадяни США. З таких прошарків суспільства були люди, пройняті духом американського способу життя, який полягав у наявності духа свободи, великих амбіцій та устремлінь, розвитку інтелекту й сумлінної працьовитості. І саме з таких американських громадян із найскромнішим походженням походило «багато наймудріших і найкращих державних діячів»: президенти, законодавці, адвокати, юристи тощо [274, с. 145].

У цій країні жодна спадкова аристократія не має виключних прав на володіння великими прибутками та високим службовим становищем. Тут цього може досягнути будь-яка дитина з незаможної родини, яка завдяки своїм прагненням і прикладеним зусиллям може здобути повагу, матеріальний достаток та просування по службі. Розмірковуючи над цією темою, Ч. Рассел запитує: «Якому американському школяреві не вказували на те, що він колись зможе стати президентом країни?» [274, с. 145]. Насправді у цій країні будь-які

видатні досягнення людей у різних галузях великих людей ставилися перед американською молоддю не як нездійсненні мрії, а, навпаки, як зразок реальних можливостей, що можна досягти реально. Дух інституцій США не тільки не стримував амбіцій молоді, але завжди їх стимулював та заохочував.

Такому рівню мислення американської молоді сприяла безкоштовна система шкільної освіти. Вона значною мірою задовольняла потребу в інтелектуальному розвитку, залучаючи усі верстви населення до читання книг і періодичних видань. Завдяки цьому кожен може порівнювати інформацію і формувати власне судження щодо різних питань. Ч. Рассел тут наголошував, що, зокрема, виховання свободи мислення в американській молоді у майбутньому дозволить їй використовувати свій вплив у питаннях національного рівня шляхом голосування. Крім того, виховання свободи мислення стимулювало прагнення громадян до розвитку культури й освіти. Ось тому Ч. Рассел заявляв, що громадяни США – «суверенний народ, що наділений почуттям гідності та покликаний цінувати права людини, природньо є одним із перших, хто буде чинити найрішучий опір будь-яким намаганням приборкати його амбіції або стримати його діяльність» [274, с. 145–146].

Далі проаналізуємо ставлення Ч. Рассела до різних елементів американської громадянської релігії його часів.

Конституція Сполучених Штатів. «Що може бути дорожчим за свободу совісті, а Конституція Сполучених Штатів гарантує саме це для кожного американця» [263].

Статуя Свободи [304, с. 49]. Цей національний пам'ятник США став символом прогресу країни до свободи віросповідання. Вона показує, що населення не повинно нести тягар оподаткування для утримання інституцій державної релігії, що притаманно у низці країн Європи. Ч. Рассел підтримував політику уряду Сполучених Штатів, згідно з якою, релігійні організації не підтримуються фінансуванням із державного бюджету, а тільки завдяки внескам їхніх послідовників. Саме принцип відокремлення Церкви від держави, який панує в США, «став чудовим уроком для народів інших країн», які намагаються

наслідувати окреслену модель державно-церковних відносин. У такому наслідуванні Ч. Рассел бачив підтвердження ідеї, яка була закладена у Статуї Свободи, що: «Уособлена в цій нації Свобода просвітлює світ» [317]. Він також намагався підкреслити, що варто уникати небезпечних тенденцій, які прагнули перетворити США на поєднання релігійно-політичної системи.

День Подяки. Ч. Рассел, описуючи біблійне Свято Кучок, наголосив, що: «Наш американський День Подяки певною мірою нагадує це» свято [277, с. 365].

День Незалежності. Відзначення цієї дати 4 липня Ч. Рассел наводив як ілюстрацію важливості відзначення Вечері Господньої тільки раз у рік та саме 14 нісана, згідно юдейського календаря [279, с. 7]. До цих громадянських свят Ч. Рассел відносився достатньо позитивно, однак не надаючи їм особливого значення.

Водночас вислів «In God we trust» (ми довіряємо Богу) [176], який у другій половині XIX ст. друкувався на американських монетах, Ч. Рассел сприймав із меншим ентузіазмом. Він цей вислів порівнював із гаслами монархів деяких країн Європи, які правлять «Благодаттю Божою» і заявляють, що призначені Богом. На його думку, це вказує на даремні намагання встановити Царство Боже людськими зусиллями [278]. Таким чином, можна визнати, що Ч. Рассел певною мірою притримувався американської громадянської релігії, наголошував на її цінностях, які були присутні в цій країні, однак наголошував про те, що це є значною мірою задля Божого народу.

Відзначимо, що на Ч. Рассела у ставленні до релігійного націоналізму вплинув доктринальний світогляд, який ріднить його з поглядами міллеритів. Більшість протестантів у XIX ст. притримувались вчення постмілленаризму. Це, зокрема, відобразилося у переконанні, що Сполучені Штати очікує період довготривалого процвітання, яке згодом охопить увесь світ. Водночас погляди груп, які очікували настання скорого Другого приходу Христа, «не залишали місця для постмілленаристських та августиніанських інтерпретацій Приходу та Царства, схвалених Римо-католицькою та Східною Православною церквами й основними протестантськими конфесіями» [320, с. 27]. Такі спільноти «були

поглинені розкритою апокаліптичною та катастрофічною природою Другого приходу Христа» [320, с. 27]. Ось тому Л. Стівенсон вказує на несприйняття ні Ч. Расселом, ні міллеритами ідеї богообраності американської нації: «Преміленаристські групи зазнавали переслідувань та цькувань, позаяк їх погляди та ідеали не відповідали ні релігійному, ні політичному самосприйняттю більшості американців. Релігійна версія цього національного самосприйняття зображувала Америку як націю, обрану Богом, у термінах, описаних у пуританському сприйнятті, щоб спокутувати невинністю та ізоляцією нечестя Старого Світу» [320, с. 23].

Досліджуючи ставлення Ч. Рассела до американського релігійного націоналізму, важливо не оминати його позицію щодо теорії під назвою «англо-ізраїльтянізм», яка свого часу була поширена серед незначної кількості протестантів. Вона стверджувала, що втрачені 10 колін Північного царства Ізраїлю на сьогоднішній день представлені англо-саксонською нацією та, зокрема, «народом Сполучених Штатів» [293, с. 250]. І, таким чином, їх потрібно вважати ні чим іншим як біблійним ізраїльським народом, який має особливі благословення від Бога та претендує на найвизначнішу роль у людській історії, має право панувати над іншими народами. Ч. Рассел висловив свою незгоду з таким поглядом і зазначив, що велич англо-саксонської нації, яка наділена більшою свободою й інтелектом, порівняно з іншими народностями світу, полягає зовсім не в тому, що вони є природними нащадками втрачених племен Ізраїлю, претендуючи на окремі переваги. Це, на його думку, стало можливим тільки завдяки прийняттю та втіленню в життя суспільством США вчення Христа [293, с. 250].

Щодо ставлення до участі Дослідників Біблії у політичних процесах, то Ч. Рассел наголошував: «Безпечний план – не брати участі у політиці» [230, с. 222]. Він ґрунтував свій погляд на словах Христа: «Моє Царство не із світу цього» (Івана 18:36) [5]. Тому переконував, що одним із головних обов'язків християнина є «уникати зв'язку зі світськими системами» [230, с. 222]. Вважав, що послідовники Ісуса Христа не повинні займати будь-які державні посади та

брати участь у політиці: ті християни, які займаються політикою та усім що з нею пов'язано, згодом усвідомлять, що на це витрачається не тільки значна кількість часу, а також енергія та засоби, які краще було б спрямувати на служіння Господу, проповіді Євангелії та здійснення добрих справ, у такому випадку розум буде заповнений політичними інтересами до такого рівня, що це може негативно вплинути на духовне зростання та роздуми над духовними речами і молитвою [40, с. 223–224; 280, с. 593].

Це правило також стосується питання прийняття участі у голосуванні на виборах до органів державної влади різних рівнів. Ч. Рассел наводить окремі причини не брати участь у голосуванні:

– не можна бути впевненим щодо переліку кандидатів, чи це точно будуть особи, які повністю компетентні займати вибрані посади, згідно християнських принципів;

– не можна бути певним, що наші голоси здійснять хоч який-небудь помітний вплив на результати виборів;

– той, хто голосує за кандидата чи партію, більшою чи меншою мірою зобов'язаний підтримувати результати виборів, навіть якщо необхідно – зброєю. Кожен громадянин, який бере участь у виборах, голосує, приймає, зокрема, моральне зобов'язання, відповідальність за результати виборів і загальний курс обраних органів влади [280, с. 593].

При умові, якщо буде прийнятий закон, який зобов'яже усіх громадян приймати участь у голосуванні, Дослідники Біблії повинні йому покійно підкоритися. В такому випадку вони зобов'язані керуватися здоровим глуздом, щоб голосувати за тих, кого вважають найбільш достойними кандидатами. Однак поки таких вимоги не висунуто, то Ч. Рассел радить зберігати «суворий нейтралітет стосовно політики» і загалом уникати участі у голосуванні на виборах [40, с. 224].

Погляд, що християни мають об'єднатися, щоб проголосувати на виборах до органів влади за побожних кандидатів з метою створення уряду, який буде керуватися християнськими принципами та видавати праведні закони, Ч. Рассел

вважав утопічним. Він стверджував, що такий уряд не може бути встановлений навіть благочестивими, однак недосконалими людьми. Тому єдина надія християнина – на прихід Божого Царства з його досконалим правлінням [358, с. 849–850]. Ч. Рассел підкреслював, що настанню цього Царства на землі буде передувати час великих політичних, економічних та соціальних потрясінь. Це не відбудеться завдяки «не безкровній революції у виборчих скриньках», що також для Ч. Рассела є підставою даремності участі в голосуванні [229, с. 235].

Ще за давніх часів уряд США звільнив певні релігійні групи від виконання військового обов'язку, зокрема квакерів, які відомі своєю історичною пацифістською позицією. Однак Ч. Рассел відзначав, що квакери у своїх вчинках непослідовні, оскільки беруть участь у голосуванні на політичних виборах. Таким чином, на його думку, вони беруть відповідальність за обраний уряд і повинні підтримувати його своїми словами та вчинками [40, с. 225; 280, с. 593; 229, с. 222].

Роки життя Ч. Рассела припали на великі політичні й соціально-економічні потрясіння у країнах Північної Америки та Європи, зокрема на трагічні події Першої світової війни. На його думку, послідовники Христа не повинні бути учасниками збройних конфліктів. Вони мусять зберегти відданість принципам миру та не воювати за інтереси уряду будь-якої країни. При цьому зауважував, що у теперішній час країнам потрібні армії та люди, компетентні у військовій справі для забезпечення власного суверенітету. Релігійний діяч стверджував, що якби він сам обіймав посаду губернатора штату, то вважав би своїм обов'язком захищати його територію, закони та все, що стосується підтримання порядку й миру. Якщо би виникла потреба оголосити заклик з метою підняти націю, щоб побороти зло, то він би цей заклик обов'язково зробив. Також Ч. Рассел не звинувачував жодного громадянина, який бере зброю задля захисту своєї країни, за умови, що ця людина любить свою країну, націю, вважає принципи її правління найкращими та наймудрішими [26, с. 37; 358, с. 491–492].

Поясненням причини такої, з першого погляду, суперечливої позиції слугує його твердження: «Ми припинили бути громадянами цієї країни». Ч.

Рассел наголошував, що, присвятивши своє життя Богові, він сам та його однодумці належать «до іншої... нової нації», до Божого царства, і вважають, що повинні діяти в гармонії з Його вимогами. Релігійний діяч підкреслював: «Ми приходьки та чужинці на цій землі (США) та в Канаді, де б ми не були». Релігійний діяч наводив наступний приклад: якби громадянин Канади перебував у Сполучених Штатах, то він би не підлягав призову в армію США, американським судам було б достатньо підстави належності у людини до громадянства іншої держави, щоб не примушувати її приймати участь у збройних конфліктах на стороні США [358, с. 491–492].

Ч. Рассел робив висновок, що подібним чином прийняття належності до небесного громадянства Божого царства має бути достатньою підставою, щоб державний уряд видав заборону примушувати таких осіб до участі у війні. Однак іноземці все-таки повинні дотримуватись певних законів тієї держави, де перебувають, наприклад, – сплачувати податки. Також іноземці можуть вимагати від держави захисту особистого та своїх прав згідно із законом. Проте іноземці не можуть вважати себе зобов'язаними воювати проти власної батьківщини, вірність якій вони насамперед визнають. Ці самі принципи Ч. Рассел екстраполював на себе та своїх однодумців, які вважали себе громадянами Небесного царства, що тимчасово мешкають на території, підвладній земним урядам [26, с. 38; 280, с. 593; 358, с. 491–492].

Однак, якщо людина все ж таки покликана до лав армії, то у цьому випадку Ч. Рассел радив іти на певний компроміс, якщо це не суперечить сумлінню людини. Тут релігійний діяч наголошував, що у Біблії немає чіткої заборони для християн перебувати на військовій службі. Тому, на його думку, державний уряд може примусити християн здійснити марш чи стройову підготовку, однак не може зобов'язати вбивати ворога. Інакше кажучи, для віруючих людей цілком правомірно здійснювати армійський марш-кидок, робити постріли, однак, щоб при цьому не вбивати, тобто стріляти на ураження. Але за умови, якщо вони повинні будуть перебувати на передовій, на вогневому рубежі, то краще всього здійснювати постріли у повітря поверх голови суперника. Ця настанова

насамперед стосувалася однодумців Ч. Рассела, Дослідників Біблії, мешканців країн Європи під час Першої світової війни. Найкращим варіантом у таких умовах Ч. Рассел радив своїм одновірцям службу у військових частинах на небойових посадах, наприклад: у медичних частинах, госпіталях, армійському продовольчому відділі, де у віруючої людини не виникатиме конфлікту з сумлінням, оскільки вона не матиме обов'язку когось вбивати [81, с. 216; 162, с. 231].

Щодо членства у профспілках, то Ч. Рассел, подібно до попереднього питання, наголошував, що Біблія не містить прямої заборони щодо членства у професійних об'єднаннях, особливо коли це є умовою для забезпечення себе та своєї родини засобами для існування. Релігійний діяч вважав доцільною діяльність об'єднань працівників задля розвитку взаємовигідних відносин, захисту від несправедливості, збереження належного рівня умов праці й заробітної плати. Також визнав законною протидію тиску промислових магнатів на простих працівників, який супроводжується егоїстичним бажанням накопичення власних статків через погіршення умов праці робітників та урізання зарплати своїх підлеглих [26, с. 39].

З іншої сторони, можуть мати місце випадки, коли у профспілках поширюються настрої, які, задля досягнення своїх цілей, призводять до порушення державних законів, вчинення протиправних дій, пов'язаних із терористичними актами та заколотами. У такому разі Ч. Рассел категорично наголошував, що послідовникам Христа потрібно відмежуватися від таких акцій непокори. Однак оголошення страйку, на його думку, не може розцінюватися як намагання вчинити насильство над життям людини, і тому є законним. Водночас релігійний діяч вважав, що найкращий варіант для його однодумців полягає у свободі від членства у будь-яких людських організаціях, залишаючись тільки частиною спільноти віруючих осіб. При цьому визнавав, що під час нестабільних політичних та соціально-економічних відносин належні умови праці й винагорода за працю можуть бути забезпечені саме завдяки профспілковим об'єднанням [280, с. 581–582; 358, с. 675].

Висновки до розділу 3:

Ч. Рассел позитивно ставився до Реформації, яка відкрила людям визволення від духовного поневолення до свободи і розкриття глибин Біблії. Віддавав шану постатям, які стали причиною цього руху духовного відродження, водночас не мав однакового ставлення до великих протестантських діячів минулого. Крім того, Ч. Рассел давав свою оцінку словам та діям відомих протестантських проповідників його часів. Однак зазначав, що створення символів віри обмежували подальший інтерес у дослідженні та призводили до збереження низки помилкових доктрин, успадкованих від середньовічної Католицької церкви. Ч. Рассел чітко висловлювався на користь певних стовпів Реформації, зокрема «Sola Scriptura» та «Solus Christus», незважаючи на свої антитринітарні погляди.

Релігійний діяч вбачав небезпеку у тенденції протестантських деномінацій його часів наданню надмірної ролі та авторитету у розумінні біблійного вчення церковним лідерам, тим самим применшувалось значення особистого дослідження Біблії кожним вірянином. Ч. Рассел виступав проти намагань нав'язати для всіх християнських конфесій загальноприйнятні пункти ортодоксального вчення – тим самим, оголошуючи тих, хто з ними незгодний «єретиками». Водночас він висловлював бажання зменшення рівня міжденомінаційної ворожнечі через наголос на серцевині християнської релігії, а саме – щирої віри в Христа та необхідності посвяченого практичного життя згідно свого покликання. Всі інші доктринальні особливості він вважав другорядними.

Через аналіз тем які піднімалися на дебатах Ч. Рассела з представниками протестантських церков прослідковується відсутність дискусій щодо доктрини Триєдиного Бога. Можливо це відбувалося через те, що у проповідях Ч. Рассела був зроблений наголос на фундаментальному значенні жертвовної смерті Христа, що не викликало заперечень серед представників протестантизму. І найбільші

питання торкалися стану померлих, вічної долі грішників та вчень, пов'язаних з настанням Тисячолітнього царства.

Щодо основних причин його незгоди з адвентизмом. Ч. Рассел не погоджувався з поглядом про знищення світу буквальним вогнем; що після повернення Христа не буде нової можливості отримати спасіння; та вчення про видимий характер Другого приходу Христа. Сфера, в якій Ч. Рассел зробив запозичення з адвентизму, – розуміння біблійних пророцтв книги Даниїла. Основою став принцип тлумачення, згідно з яким: один символічний день відповідає одному буквальному року. Це правило вираховання у пророчих періодів було наслідуване Ч. Расселом через адвентистів Н. Барбура та Дж. Венделла. Погляд Ч. Рассела став відредагованим варіантом пророчої схеми В. Міллера. Ставлення Ч. Рассела до В. Міллера займає особливе місце. Він у своїх працях відобразив характер В. Міллера, біографію, історію міллеритського руху, його ревність, очікування і розчарування. Визначено, що на формування поглядів Ч. Рассела не мали стосунку вчення та представники Церкви АСД.

Особливого значення набуло використання термінологічних маркерів. Було показано застосування їх у публікаціях міллеритського руху та в різних гілках адвентизму. Простежено їхнє використання у працях Ч. Рассела та його однодумців. Зроблено окремий наголос на розвитку використання терміну «Present Truth». Терміни «теперішня правда» та «своєчасна пожива» – це проголошення актуального Божого послання, згідно з часом виконання біблійних пророцтв. Цей наратив проглядається як у різних напрямках адвентизму, так і в русі Міжнародних дослідників Біблії під керівництвом Ч. Рассела. На походження назви журналу «Вартова Башта» вплинули знайомство та співпраця з представниками адвентизму Ч. Рассела з Дж. Сторрсом і Н. Барбуром.

Щодо релігійного націоналізму, притаманного американському суспільству, Ч. Рассел мав власне судження, описуючи роль Сполучених Штатів як в історичному плані, так і через призму діяльності Божественного провидіння.

Крім того, він аналізував через призму свого вчення різні атрибути американської громадянської релігії.

Крім того, було зазначено, яким чином преміленаристські погляди на есхатологію суперечать ідеям американського релігійного націоналізму, який знайшов своє підґрунтя в ідеях постміленаризму. Відомо, що Ч. Рассел дав негативну оцінку теорії англо-ізраїльтянства, яка на основі біблійного тексту намагалася виправдати і поширити теорію богообраності англо-саксонської нації як нащадків загублених десятиох ізраїльських племен.

Ч. Рассел не займався лише питаннями релігійного характеру, але також висловлював свої думки щодо соціально-політичних сфер. Звісно, це відбувалося через призму його релігійних переконань. Відзначимо, що він намагався бути чим менш радикальним і допускав можливість різних варіантів дій, залежно від наявних обставин. Віра у Тисячолітнє правління Христа, яке настане на землі, в його очах знівелювала значення будь-яких держав, навіть християнських. Він наголошував, що в час християнської ери для Бога немає вибраної нації, держави, якою б Він безпосередньо керував. Відповідно, у ставленні до участі в політиці та навіть у голосуванні на виборах Ч. Рассел не бачить позитиву для християн, членів Церкви, Христової Нареченої, які стали громадянами небесної батьківщини, ким він вважав себе та своїх однодумців. Те саме стосується участі у війську: при потраплянні туди наголошує на перебуванні на небоювих посадах. Однак Ч. Рассел демонструє гнучкий підхід, наголошуючи на правомірності виконання певних армійських наказів у виняткових ситуаціях, водночас усвідомлюючи, що недопустимо переступати біблійну заповідь про заборону вбивства, вказуючи, що у питаннях захисту трудових прав участь у профспілкових об'єднаннях і реалізація права на страйк є правомірними за дотримання відповідних законних підстав.

Основні результати цього розділу увійшли до наступних публікацій дисертанта:

– статті, опубліковані у наукових виданнях: «Мультиверсум. Філософський альманах» [24], «Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник» [68], «Актуальні питання гуманітарних наук» [27];

– тези, опубліковані у збірниках матеріалів наукових конференцій [26; 30; 33; 34; 35; 36; 40; 41].

ВИСНОВКИ

В ході дисертаційного дослідження було отримано наступні результати.

1. Праці з історії розвитку Свідків Єгови, та зокрема щодо вчення та діяльності Ч. Рассела можна поділити на історико-релігієзнавчі та конфесійні. Низка наукових розвідок внесли значний доробок з даної тематики та містять намагання комплексно та об'єктивно подати свої ідеї та напрацювання. Водночас варто зазначити, що певні конфесійні праці, хоча також можуть містити важливі історичні деталі та висновки, однак вони характеризуються упередженим викладом матеріалу, що накладає певні обмеження щодо їхньої цінності при вирішенні дослідницьких завдань. У процесі дослідження було використано низку підходів та методів. При вивченні біографічного нарративу засновника Товариства Вартової Башти насамперед ми послуговувались основними історичним та біографічним та каузальним методами. При актуалізації релігійної ідентичності Ч. Рассела через висвітлення його ставлення до протестантизму та адвентизму, а також при розгляді його позиції щодо релігійного націоналізму був використаний компаративний підхід. А сполучення історичного, герменевтичного та компаративного та статистичного методів допомогло при вивченні термінів, які присутні у працях представників міллеритського руху, адвентистських спільнот та Міжнародних дослідників Біблії й термінологічних особливостей релігійної лексики, які зустрічаються у творах Ч. Рассела. Соціологічний метод був допоміжним як при дослідженні напрямків місіонерської діяльності спільноти Дослідників Біблії та Товариства Вартової Башти, так і при дослідженні ставлення суспільства до ідентифікації однодумців Ч. Рассела з віровченням адвентизму.

2. Поняття релігійна ідентичність характеризується відчуттям причетності до певного релігійного напрямку, що проявляється у переконаності та слідуванню визначеному віровченню, системі цінностей та духовних практик. Зауважимо, що вона не є сталою величиною, а навпаки їм властива тенденція до

змін та перетворень. Релігійна ідентичність буває як індивідуальна, так і групова та містить три компоненти: пізнавальний, емоційний та поведінковий.

Діяльність Ч. Рассела стала раннім етапом формування спільноти Міжнародних дослідників Біблії, які з 1931 р. під керівництвом наступних лідерів Товариства Вартової Башти прийняли назву «Свідки Єгови». Незважаючи на твердження, що Ч. Рассел не був засновником Свідків Єгови, було визначено, що у 1931 р. не було створено нову організацію. Власне, відбулося прийняття рухом Міжнародних дослідників Біблії під керівництвом Дж. Рутерфорда іншої назви. Водночас юридичні організації, які були створені Ч. Расселом, і до сьогодні використовуються Свідками Єгови для забезпечення своїх релігійних потреб та розвитку місіонерської діяльності. Однак аргументація щодо зміни доктринальних положень засвідчує процес трансформації релігійної ідентичності руху, який започаткував Ч. Рассел. Для поглибленого розуміння становлення релігійної ідентичності цієї постаті було розглянуто історичний контекст релігійного світу США середини ХІХ ст. Звернена увага на міллеритський рух, який виник серед протестантських деномінацій в очікуванні Другого приходу Христа у 1843–1844 рр. Їхні переконання ґрунтувалися на інтерпретації біблійних апокаліптичних пророцтв. Після розчарування у передбаченнях, певні спільноти, які вийшли з цього руху, продовжили впродовж наступних десятиліть призначати нові дати повернення Христа.

3. Дослідження автобіографічних даних Ч. Рассела уможливорює виокремлення основних чинників, що вплинули на формування його особистості та релігійних поглядів. Перш за все, варто звернути увагу на сімейне та релігійне виховання, позаяк він виріс у пресвітеріанській родині, що прищепило йому релігійну свідомість і високий рівень моральних переконань. Однак ці світоглядні настанови спонукали його до самостійного осмислення християнських доктрин, зокрема у вченні про пекло та природне безсмертя душі. Значний вплив на нього справили адвентистські ідеї, зокрема очікування Другого пришестя Христа, дослідження Біблії з наголосом на інтерпретації

пророцтв апокаліптичних книг. Загалом, погляди Ч. Рассела віддзеркалюють загальні тенденції протестантського реставраціонізму, спрямованого на відновлення первісного християнства, що спонукало його до незалежного біблійного дослідження без впливу церковних традицій, що привело його до створення руху Дослідників Біблії. Однією з ключових його доктринальних ідей було вчення про Тисячолітнє царство як надію для всього людства на фізичне, моральне і духовне відновлення до первинного досконалого стану. Решта пунктів його вчення так чи інакше поєднувалися саме з цією темою. Його підхід до Біблії поєднував раціоналізм, апокаліптичні очікування та прагнення до духовного очищення християнства.

4. Досліджено, що особистісні риси Ч. Рассела, які сформували напрям його духовних пошуків, та зіграли важливу роль у формуванні його як релігійного лідера. Ідентичність релігійного діяча формується завдяки: цілеспрямованості у донесенні своїх переконань, незважаючи на критику та опір; інтелектуальної допитливості в осмисленні духовних питань та вивченні Біблії, що уможливило сформувати унікальне розуміння теології, яке відрізнялося від традиційних церковних доктрин; лідерським якостям, через вміння переконувати та організовувати людей, ревність у християнському житті та служінні; самостійності та незалежності мислення у небажанні слідувати усталеним церковним догмам, прагнення розвивати власне розуміння віри; активності та енергійності у написанні статей та книг, звершення проповідницьких турів, редагування журналу «Вартова Башта» тощо, що сприяло поширенню його ідей; місіонерському запалі та відданості, через глибоке покликання ділитися своїми ідеями; підприємницькому хисті, через планування та втілення та аналіз різноманітних ефективних і новітніх для свого часу методів проголошення свого вчення (газетний євангелізм та кінофільм «Фото-драма сотворення»); благодійності, через спрямування власних коштів на проповідницькі подорожі та видавничу діяльність. Ці якості Ч. Рассела дозволили йому вплинути на багатьох людей і створити спільноту, що існує донині.

5. Роль релігійної віри проявлялася у формуванні ідентичності Ч. Рассела, впливаючи на його світогляд, мотивацію та діяльність. Її прояви відстежуються: 1) у пошуку істини та відмови від догматів; 2) формування духовного лідерства, через переконання у тому, що він виконує Божественне покликання, відновлюючи істинне розуміння Святого Письма; 3) акцентуванні на дослідженні Біблії, позаяк вона є єдиним джерелом істини; 4) есхатологічних уявленнях, через віру в близький кінець світу та встановлення Божого Царства, що мотивувало до активної проповідницької діяльності; 5) практичному аспекті віри, через прагнення жити відповідно до своєї віри та слідувати суворим моральним принципам; 6) у наявності релігійного досвіду, через усвідомлення того, що низка подій його біографії відбувалася дією Божественного провидіння та, що певні його духовні переживання мали глибоко особистісний характер.

6. Дослідження місіонерської діяльності Товариства Вартової Башти під керівництвом Ч. Рассела дозволяє виокремити основні форми його проповідницької роботи та їхній вплив на релігійний світогляд послідовників. 1) друкована діяльність як основний метод поширення віровчення (журнал «Сіонська Вартова Башта та Вісник присутності Христа», шеститомна праця «Світанок Тисячоліття» («Дослідження Святого Письма»), яка систематизувала його вчення та сприяла його популяризації). 2) проповідницькі подорожі з публічними лекціями як форма місіонерської діяльності Ч. Рассела допомагали поширенню ідей, що сприяло залученню нових послідовників; 3) пересувна місіонерська діяльність уможливила запровадження та розвиток системи колпортерів – добровільних місіонерів, які розповсюджували літературу та проповідували в різних регіонах; 4) Ч. Рассел використовував інноваційні підходи до євангелізації, що проявлялося у тому, що Товариство Вартової Башти використовувало новітні технології того часу, зокрема кінематограф («Фото-драма сотворення»), що допомагало доносити їхнє вчення у візуально привабливій формі 5) «газетний євангелізм» – домовленість та співпраця з нерелігійними періодичними виданнями щодо публікування на їхніх шпальтах проповідей Ч. Рассела. 6) у різних напрямках діяльності Ч. Рассел намагався

проявляти інклюзивність з метою досягнути проповіддю різні прошарки суспільства. Найяскравіший приклад – аудіопроект «Драма Еврика». Під керівництвом Ч. Рассела Товариство Вартової Башти сформувало ефективну систему місіонерської діяльності, що базувалася на друкованій продукції, публічних виступах, особистій євангелізації та використанні новітніх технологій. Завдяки цим методам його релігійне вчення поширилося на міжнародному рівні та стало основою для подальшого розвитку руху Свідків Єгови.

7. Важливим аспектом дисертаційного дослідження стало висвітлення відвідування американським проповідником земель України та Молдови в рамках його місіонерських активностей. Оскільки Ч. Рассел розглядав свободу в значенні належних та законних прав американських громадян, то важливо відзначити його ставлення до питання свободи особистості через його спостереження за ситуацією на українських землях. Відзначимо чітку відмінність у можливостях Ч. Рассела щодо проповідей у Львові, який був частиною Австро-Угорщини, та Кишиневі й Одесі, які входили до складу Російської імперії. Так, цей релігійний діяч помітив страх населення Львова до приїжджого американського проповідника. Однак зазначимо, що в тих умовах у Львові цілком легально Ч. Рассел міг орендувати зал для своїх лекцій, розмістити оголошення в місцевих періодичних виданнях, натомість як у Кишиневі він міг лише приватно зустрітися зі своїм товаришем – євреєм Й. Рабиновичем, не здійснюючи жодної місіонерської активності. Ч. Рассел відчував на собі неприязнь місцевої влади, яка агресивно виступала проти поширення інакомислення, яке суперечило державній політиці. Ось тому ми можемо стверджувати, що аналіз візитів Ч. Рассела на територію України, яка у ті часи була поділена між двома імперіями, свідчить про більший рівень громадянської та релігійної свободи в Австро-Угорщині, аніж в Російській імперії.

8. Ч. Рассел сміливо вважав себе продовжувачем Реформації, оскільки був переконаний, що протестантські деномінації зупинилися в розвитку пізнання Божої істини і мають тенденції відтворення, які притаманні католицизму. Однак

чимало класичних протестантських ідей збереглися у поглядах Ч. Рассела, які активно він проголошував, звертаючи увагу на негативні тенденції у тогочасному протестантизмі. Мова йшла про об'єднання протестантських деномінацій заради вироблення спільних загальноприйнятих теологічних основ, щоб потім називати тих, хто з ними не згодний, «єретиками». Також негативною тенденцією Ч. Рассела вважав ту, що у багатьох протестантських церквах через підвищення авторитету духовних лідерів зникає реформаторський принцип про необхідності особистої свободи у формування світогляду завдяки індивідуальному дослідженню Біблії. Він виступав із пропозиціями сприяти вирішенню ворожнечі між протестантськими деномінаціями з метою співпраці та єдності. У вченні Ч. Рассела наголошувалось на поверненні до первісного, апостольського християнства як одного із різновидів протестантського реставраціонізму, феномена, який був поширений у новітніх релігійних рухах у XIX ст.

9. Релігійна ідентичність Ч. Рассела значною мірою проявилася через його контакти з адвентизмом. Оскільки його духовне становлення відбулося через представників різних адвентистських спільнот, то він помітив в адвентизмі позитивні сторони, через яких повернув свою довіру до Біблії, однак і виокремив ідеї, які категорично не міг сприйняти. Оскільки в XIX ст. адвентизм не сприймався суспільством через свіжу пам'ять про Велике Розчарування міллеритів в очікуванні повернення Христа в 1844 р., то Ч. Рассел мав до нього особливе ставлення. З одного боку, він наголошував, що ні в якому разі не є адвентистом, оскільки не вірив у спалення землі, загибель і втрату можливості спасіння мільйонів осіб, які не є адвентистами. А з іншого – схвально ставився до інтерпретації адвентистами числових пророчих періодів книги Даниїла. Саме розуміння адвентистами вирахування пророчих періодів та Богом назначених дат стало для Ч. Рассела основою розуміння, що Бог діє в історії людства і саме у передбачений Ним час.

10. Досліджено, що Ч. Рассел схвально ставився до руху В. Міллера, вважаючи, що він відбувався під Божим провидінням, а час його появи був

безпосередньо передбачений у Святому Письмі, оскільки він не приховував своєї незгоди з певними поглядами міллеритів, позаяк вважав, що їхня діяльність викрила певні заблудження, які панували в християнстві у Середньовіччі, і водночас підготувала щирих людей до сприйняття більш значних істин.

Хоча Ч. Рассел у жодному разі не вважав себе адвентистом та міллеритом, однак у його працях простежуються певні вислови, термінологічні маркери, які були притаманні тільки міллеритам і різним групам адвентизму, особливо якщо звернути увагу на те, що використання ним і його однодумцями цих смислів супроводжувалось значним теологічним наповненням, яке було притаманне саме рухам, з якими він не бажав себе ототожнювати. Відзначимо, що походження назви періодичного видання «Сіонська Вартова Башта та Вісник присутності Христа» має безпосередню кореляцію зі світоглядом міллеритів та різних гілок адвентизму.

11. Важливо зазначити, що на формування основ релігійного вчення Ч. Рассела не виявлено впливу представників та опублікованих праць Церкви Адвентистів сьомого дня. Натомість Ч. Рассел спілкувався з представниками «Других адвентистів», які належали до інших адвентистських спільнот, котрі можна описати як «адвентистів першого дня». Водночас більшість висловлювань Ч. Рассела щодо адвентизму загалом стосується і вчення церкви АСД, оскільки всі адвентистські рухи мають спільне історичне й теологічне коріння.

12. Одними з відмітних рис вчення Міжнародних дослідників Біблії було: 1) очікування настання есхатологічних подій, віра у скорий Другий прихід Христа і початок Тисячолітнього царства; 2) звернення уваги на виконання біблійних пророчих періодів. З вказаних причин вони нерідко наштовхувались на стереотипи, які панували у тодішньому американському суспільстві. Річ у тому, що у другій половині XIX ст. в США релігійні напрямки, що проповідували ці два теологічні погляди, вважалися належними до адвентизму. І саме на такому історичному фоні новітній рух Міжнародних дослідників Біблії у перші десятиліття свого існування нерідко стикався зі зрозумілим ототожненням.

13. На думку соціолога Роберта Белли, основи американської громадянської релігії були викладені в настільки загальних рисах, що кожен громадянський чи релігійний діяч мав можливість та свободу інтерпретувати їх через призму власних поглядів і світогляду. Таким чином, Ч. Рассел, обмірковуючи американський релігійний націоналізм: 1) наголошував на важливості прояву громадянської та релігійної свободи і саме у цьому аспекті вбачав здійснення впливу Божественного керівництва у розвитку Сполучених Штатів; 2) вбачав, що добробут американців став результатом наявності в цій державі чималої кількості побожних християн, водночас наголошуючи, що США може стати флагманом для інших країн у поширенні принципів прав і свобод людини, якими у повноті можуть користуватися американці; 3) в основному відкидав погляд на інтерпретацію Сполучених Штатів як Нового Єрусалима та не екстраполював біблійні образи та мотиви на історію США, а американське суспільство не розглядав як націю, що є вибраним народом; 4) не вважав США «останньою надією землі», оскільки, згідно його переконань, єдиною надією людства є Тисячолітнє правління Христа; 5) проте Сполучені Штати розглядав як місце, де люди можуть знайти прихисток від зазіхань на громадянську та релігійну свободу, а також можливість поширення послання про Божий план спасіння.

13. Оскільки Ч. Рассел вважав, що усі соціально-політичні виклики будуть вирішені тільки з приходом Божого царства, то 1) він виступав проти активної участі Дослідників Біблії у політичних процесах житті. Крім того, він не рекомендував віддавати свій голос на виборах в органи влади; 2) щодо військової служби він вважав, що віруючі не зобов'язані брати участь у будь-якій збройних конфліктах; 3) подібним чином він не рекомендував одновірцям мати членство у профспілкових об'єднаннях. Водночас Ч. Рассел наголошував, що, хоч віруючі як громадяни Божого царства мали уникати участі у будь-яких соціально-політичних процесах, однак щодо певних ситуацій релігійний лідер проявляв виважений, поміркований підхід, даючи одновірцям практичні поради щодо варіантів дій за конкретних обставин.

14. Самобутня релігійна ідентичність засновника Товариства Вартової Башти була сформована через життєвий досвід та сформовані особистісні риси, невтрачену релігійну віру в Бога і Його провидіння. У його вченні як одному з варіантів протестантського реставраціонізму відобразилися ідеї Реформації у його радикальному вираженні через відхід від католицизму і частково протестантизму у намаганні повернутися до вчення християнської церкви апостольського періоду. Його погляди мали подібність з вченням адвентизму у несприйнятті низки традиційних доктрин з акцентом на есхатологічні уявлення та апокаліптичні очікування. В результаті у релігійній ідентичності Ч. Рассела проявилися: когнітивний складник, втілений у його сформованих релігійних поглядах; афективний складник – через його вольовий аспект відстоювати принципи, які він вважав істинними; поведінковий аспект – у його жертвуванні часу та коштів, різноплановій активній діяльності задля поширення своїх переконань. Внаслідок цього особистісні цінності, власні релігійні погляди та динамічна діяльність стали основою колективної релігійної ідентичності руху Міжнародних дослідників Біблії та важливим етапом розвитку релігійної організації Свідків Єгови.

Потребують подальшого дослідження вищезазначені аспекти релігійної ідентичності Ч. Рассела в контексті як впливу на його переконання інших духовних традицій та вкладу його вчення у релігійні та духовні пошуки у подальшому розвитку релігійних традицій, так і у сфері соціології релігії і психології релігії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Академічне релігієзнавство : підручник / За ред. А. Колодного. Київ : Світ Знань, 2000. 862 с.
2. Артем'єв А. І. Соціально-історичний і теологічний аналіз релігії Свідків Єгови в Євразії. 3-тє вид. Львів : Бона, 2024. 447 с.
3. Бережко К. Історія Свідків Єгови на Житомирщині. 2-ге вид. Львів : Вид-во «Фаворит», 2005. 166 с.
4. *Біблійний Прапор: сайт Дослідників Біблії (ЛНММ)*. URL: <http://biblijnyjprapor.com.ua/> (дата звернення: 21.06.2024).
5. Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту. Переклад Івана Огієнка. Українське Біблійне Товариство, 2020. 1229 с.
6. Бойчук М. І. Функціонально-семантичне поле релігійної лексики англійської мови (поліпарадигмальне дослідження) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Львів, 2021. 300 с.
7. Бучовський В. Пастор Рассел – проповідник і реформатор. *Філософсько-богословська спадщина мислителів XVII–XX ст.* : колект. монографія. Чернівці, 2013. С. 207–219.
8. Журнал Теперішня Правда. *Біблійний Прапор. Сайт Дослідників Біблії (ЛНММ)*. URL: <http://biblijnyjprapor.com.ua/журнал-теперішня-правда/> (дата звернення: 11.07.2024).
9. Калач В. М. Форми та рівні релігійної ідентичності: теоретико-методологічний аналіз. *Українська полоністика*. 2018. № 15. С. 31–40.
10. Киридон А. М. Маркери православного середовища України: релігійно-конфесійна ідентичність (1990–2021). *Історія релігій в Україні*. 2021. Вип. 31. С. 201-213. DOI: <https://doi.org/10.33294/2523-4234-2021-31-1-201-213>.
11. Колодний А. М. Принцип об'єктивності в релігієзнавстві. *Наукові записки НаУКМА*. 2000. Т. 18. С. 73–79.
12. Костенко А. М. Віра як релігієзнавчо-психологічний феномен : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.11. Київ, 2010. 20 с.

13. Котляров П. Філіп Меланхтон. Фенікс Реформації. Київ : Дух і Літера, 2020. 328 с.
14. Котляров П. М., Корчук В. І. Візуалізуючи наратив: Лютерівська теологія у гравюрах Лукаса Кранаха. *Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія»*. 2021. № 2 (45). С. 79–84. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(45\).2021.247097](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(45).2021.247097).
15. Куриляк В. В. Концептуальний огляд есхатологічних ідей церкви адвентистів сьомого дня. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2021. Т. 24, № 6. С. 34–42. DOI: <https://doi.org/10.15421/172157>.
16. Куриляк В., Котляров П. Роль особи у становленні нового релігійного руху (на прикладі Олександра Макміллана). *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2023. Т. 1, № 70. С. 44–52. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/70-1-6>.
17. Куриляк В., Орловський Р. Дитинство та юність Чарльза Тейза Рассела – засновника Товариства Вартової Башти. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2022. Т. 33 (72), № 4. С. 196–203. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2022/4.31>.
18. Левченко Т. Генеза протестантського концепту віри у творах Мартіна Лютера та його учнів. *Гілея: науковий вісник*. 2018. № 131. С. 213–217.
19. Лещенко А. М. Релігійна віра як форма світовідчуття : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.11. Житомир, 2010. 23 с.
20. Лубський В. І., Теремко В. І., Лубська М. В. Релігієзнавство : підручник. Київ : Академвидав, 2005. 431 с.
21. Любашенко В. Історія протестантизму в Україні. Лекція 12. Пізній протестантизм (адвентизм, п'ятидесятництво, єговізм). *РІСУ*. 2017. URL: https://risu.ua/lekciya-12-pizniy-protestantizm-adventizm-p-yatidesyatnictvo-yegovizm_n83002 (дата звернення: 11.07.2024).
22. Мельничук В. Церква Адвентистів Сьомого Дня Реформаційного Руху: історія і сьогодення. *Релігійна панорама*. 2003. № 3 (31). С. 64–77.

23. Москаль Ю. Ідентифікація й ідентичність у суспільному форматі теоретичного аналізу. *Психологія і суспільство*. 2006. № 1. С. 96–112.

24. Орловський Р. В., Куриляк В. В. Вплив адвентистських ідей на формування релігійної ідентичності засновника «Дослідників Біблії» Чарльза Тейза Рассела. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2023, Т. 1, № 2(178). С. 182–212. DOI: <https://doi.org/10.35423/2078-8142.2023.2.1.11>.

25. Орловський Р. В., Куриляк В. В. Історія формування релігійних переконань засновника Товариства Вартової Башти Чарльза Тейза Рассела. *Культурологічний альманах*. 2023. № 3. С. 3–16. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.3.1>.

26. Орловський Р. Погляд Чарльза Тейза Рассела на військовий обов'язок та відстоювання трудових прав. *Наука і освіта України в умовах російсько-української війни: виклики та завдання в контексті національної безпеки* : Матеріали Всеукр. науково-практ. конф., м. Київ, 28 квіт. 2023 р. / ред.: В. Ільницький, М. Галів. Київ – Дрогобич – Львів – Переяслав – Ужгород – Запоріжжя, 2023. С. 37–40.

27. Орловський Р. Рух міллітаритів та постать його засновника у працях Чарльза Тейза Рассела. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2022. № 50. С. 56–61. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/50-7>.

28. Орловський Р. В. «Адвентисти першого дня» та очікування другого приходу Христа у 1850–1870-х рр. *Антикризовий розвиток соціальних та економічних процесів в умовах глобалізації* : Матеріали XVIII міжнар. науково-практ. конф., м. Буча, 17 трав. 2023 р. Київ : Міленіум, 2023. С. 114–116.

29. Орловський Р. В. «Фото-драма сотворення» Чарльза Тейза Рассела як великий кінематографічний твір Товариства Вартової Башти. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2022. Т. 2, № 58. С. 14–19. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/58-2-2>.

30. Орловський Р. В. Використання терміну «теперішня правда» в публікаціях Товариства Вартової Башти за президенства Чарльза Тейза Рассела. *Авіація, промисловість, суспільство* : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф., м. Кременчук, 18 трав. 2023 р. Харків, 2023. С. 527–529.

31. Орловський Р. В. Відвідування Львова засновником Товариства Вартової башти, Чарльзом Тейзом Расселом. *Відкрита наука України: візійний дискурс в умовах воєнного стану* : Матеріали Міжнар. міждисциплінар. науково-практ. конф., м. Ужгород, 27–29 верес. 2023 р. Ужгород, 2023. С. 215–217

32. Орловський Р. В. Візит Чарльза Тейза Рассела до Кишинєва. *Відкрита наука України: візійний дискурс в умовах воєнного стану* : Матеріали Міжнар. міждисциплінар. науково-практ. конф., м. Ужгород, 27–29 верес. 2023 р. Ужгород, 2023. С. 213–214.

33. Орловський Р. В. Вплив представників адвентизму на генезис поглядів Чарльза Тейза Рассела. *Актуальні проблеми соціальних та економічних процесів в умовах трансформації українського суспільства* : Матеріали XV міжнар. науково-практ. конф., м. Буча. Київ : Міленіум, 2020. С. 68–71.

34. Орловський Р. В. Історія походження назви журналу «Вартова башта». *Інтеграція українських наукових досліджень в міжнародний простір: регіональний аспект* : Матеріали Всеукр. науково-практ. конф. з міжнар. участю, м. Запоріжжя, 21 квіт. 2023 р. Запоріжжя-Мелітополь, 2023. С. 160–161.

35. Орловський Р. В. Міллеритська спадковість у термінологічних маркерах пізніх протестантських течій. *СОФІЯ. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник*. 2023. № 2(22). С. 131–132.

36. Орловський Р. В. Ототожнення суспільством Міжнародних Дослідників Біблії з адвентизмом у перші десятиліття розвитку руху. *Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу культур* : Матеріали XVI Міжнар. наук. конф., м. Острог, 22–23 черв. 2023 р. Острог, 2023. С. 105–112.

37. Орловський Р. В. Передумови появи періодичного видання «Вартова Башта». *СОФІЯ. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник*. 2024. Т. 23, № 1. С. 41–46. DOI: <https://doi.org/10.17721/sophia.2024.23.8>.

38. Орловський Р. В. Підхід до розширення діяльності Чарльза Тейза Рассела, засновника Товариства Вартової Башти. *Стратегічні орієнтири сталого розвитку в Україні та світі* : зб. тез II Міжнар. науково-практ. конф. молодих уч., м. Чернігів, 21 квіт. 2023 р. Чернігів, 2023. С. 83–85.

39. Орловський Р. В. Свідчення використання прогресивних методів у діяльності Чарльза Тейза Рассела. *Освітні і культурно-мистецькі практики в контексті інтеграції України у міжнародний науково-інноваційний простір в умовах воєнного часу* : зб. тез доп. IV Міжнар. науково-практ. конф. студентів та молодих вчен., м. Запоріжжя, 13–14 квіт. 2023 р. / ред. В. В. Нечипоренко. Запоріжжя, 2023. С. 764–766.

40. Орловський Р. В. Ставлення Чарльза Тейза Рассела до державної влади та участі в політичних процесах. *Політичні трансформації сучасного суспільства* : Матеріали IV Всеукр. науково-практ. конф., м. Полтава, 22 лют. 2023 р. Полтава, 2023. С. 222–226.

41. Орловський Р. В. Царство Боже як «п'ята світова імперія» у працях Чарльза Тейза Рассела. *Церква на шляху до формування богослов'я нації та громадянства* : Матеріали міжнар. науково-практ. конф. м. Івано-Франківськ. Київ : Міленіум, 2022. С. 168–175.

42. Орловський Р. В., Филипчук С. Хронологічний огляд опублікованих праць Чарльза Тейза Рассела. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2022. Т. 2, № 57. С. 40–49. URL: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/57-2-6>.

43. Орловський Р. В., Харьковщенко Є. А. Місійний рух «Епіфанія» як продовжувач вчення Чарльза Тейза Рассела. *Культурологічний альманах*. 2023. № 4. С. 20–25. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.4.3>.

44. Остащук І. Б., Овчар М. Використання символів в історії релігійної організації Свідки Єгови. *Освітній дискурс: збірник наукових праць*. 2024. № 49 (4-6). С. 118–128. DOI: [https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.49\(4-6\)-12](https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.49(4-6)-12).

45. Остащук І. Б. Осмислення релігійного символізму в протестантській традиції. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2011. № 47. С. 114–122.

46. Папаяні І. Конструювання релігійної ідентичності: теоретично-релігієзнавчий аналіз. *Українське релігієзнавство*. 2010. № 53. С. 38–46.
47. Папаяні І. Проблема концептуалізації релігійної ідентичності. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2009. № 1. С. 85–92.
48. Паращевін М. А. Концепція «громадянської релігії» як пізнавальний конструкт та політичний інструмент? *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2017. № 74. С. 143–154.
49. Пастор Русель. *Газета «Діло»*. 1911. 24 берез. С. 8. URL: <https://pl.m.wikipedia.org/wiki/Plik:Russell-Dilo-1911-03.jpg> (дата звернення: 09.05.2024).
50. Пізній протестантизм в Україні (п'ятидесятники, адвентисти, Свідки Єгови). *Історія релігії в Україні: у 10-ти т. Том 6.* / ред. П. Л. Яроцький. Київ-Дрогобич : Сурма С., 2008. 632 с.
51. Праця в «полі» перед жнивими. *Вартова башта оголошує Царство Єгови*. 2000. Т. 121, № 20. С. 25–30.
52. Предко О. І. Релігійна віра як екзистенційне підґрунтя особистості. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*. 2012. № 109. С. 26–30.
53. Протестантизм в Україні. *Історія релігії в Україні: у 10-ти т. Том 5.* / За ред. П. Л. Яроцький. Київ : Світ Знань, 2002. 424 с.
54. Санніков С. 5 Sola Реформації. Богословські принципи гетерогенного протестантизму. *Схід*. 2017. № 3 (149). С. 83–92.
55. Санніков С. Знаки Присутності. Вечеря Господня в контексті баптистської сакраментології. Київ : Дух і Літера, 2023. 764 с.
56. Сарапін О. В. До питання про конфесійну ідентифікацію Свідків Єгови. *Культурологічний альманах*. 2024. № 4. С. 88–97. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.4.11>.
57. Сарапін О. В. Класифікація протестантизму у публікаціях вітчизняних науковців: у пошуках оптимальної моделі. *Культурологічний*

альманах. 2024. № 2 (10). С. 12–18.

DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.2.2>.

58. Сарапін О. В. Феноменологія релігійної віри у проповідях Чарльза Спердженна. *СОФІЯ. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник*. 2024. № 1 (23). С. 50–54. DOI: <https://doi.org/10.17721/sophia.2024.23.11>.

59. Свідки Єгови виявляють віру на ділі. Частина 1. З темряви до світла, 2010. *Офіційний сайт Свідків Єгови*. URL: https://www.jw.org/uk/бібліотека/відео/#uk/mediaitems/VODOrgHistory/pub-ivfa1_1_VIDEO (дата звернення: 03.04.2024).

60. Сітарчук Р. А. Адвентисти сьомого дня в українських землях у складі Російської імперії: історико-політичний аспект (друга половина XIX століття –1917 рік) : дис. ... д-ра іст. наук : 09.00.11. Полтава, 2009. 414 с.

61. Сітарчук Р. А. З історії виникнення та розвитку адвентизму в XIX ст. *Українське релігієзнавство*. 2006. № 39. С. 103–112.

62. Сітарчук Р. А., Остащук І. Б. Оцінка Чарльза Тейза Рассела соціально-економічних моделей у контексті подолання цивілізаційних проблем. *Культурологічний альманах*. 2024. № 1. С. 58–65. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.1.7>.

63. Сітарчук Р. А. Проникнення адвентизму в Європу. *Історія релігій в Україні* : наук. щорічник. Львів, 2007. Т. 1. С. 800–806.

64. Уайт Е. Велика боротьба. Київ : Джерело життя, 2001. 640 с.

65. Україна. *Щорічник Свідків Єгови 2002*. New York, 2002. С. 118–255.

66. Филипович Л. Протестантизм та його роль в утвердженні релігійного багатоманіття світу. *Історія релігій в Україні*. 2017. № 27-1. С. 54–62.

67. Филипович Л. Релігійні ідентичності в Україні: постановка проблеми. *Українське релігієзнавство*. 2016. № 80. С. 47–52.

68. Харьковщенко Є. А., Орловський Р. В. Перші кроки проповідницької активності Чарльза Тейза Рассела. *СОФІЯ. Гуманітарно-*

релігієзнавчий вісник. 2023. Т. 22, № 2. С. 48–53. DOI:
<https://doi.org/10.17721/sophia.2023.22.10>.

69. Харьковщенко Є. А., Пілецький Є. А., Скоклюк Ю. О. Релігійна віра як чинник релігійної безпеки/небезпеки в умовах російсько-української війни. *Культурологічний альманах*. 2024. № 3. С. 28–36. URL:
<https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.3.4>.

70. Черенков М. М. Протестантське «Sola» як принцип соціальних відносин. *Українське релігієзнавство*. 2006. № 42. С. 20–28.

71. Чернушка І. Г. Сучасний стан та основні тенденції розвитку адвентизму в Україні : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.11. Рівне, 2016. 187 с.

72. Шевчук В. А. Передумови виникнення, становлення та розвитку Церкви Адвентистів сьомого дня. *Адвентисти сьомого дня: від локальної групи до всесвітнього руху*. Київ, 2021. Т. 1. С. 13–51.

73. Щепанський В. Релігійна ідентичність українського суспільства: конфесійний ландшафт України, 2024. *Культурний Проект*. URL:
<https://www.youtube.com/watch?v=AFIdUkNeG6M> (дата звернення: 05.06.2024).

74. Щорічник Свідків Єгови 2014. *Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania*, 2014. 177 с.

75. 1892-1909 Brooklyn Daily Eagle NY 1909 and before. *Watchtower Documents* – *Barbara Anderson Archives*. URL: https://watchtowerdocuments.org/wp-content/documents/1892-1909_Brooklyn_Daily_Eagle_NY_1909_and_before.pdf (date of access: 11.08.2022).

76. 1910--The Annual Report--1910. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1910. Vol. 31, no. 24. P. 387–389.

77. 1911--The Annual Report--1911. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1911. Vol. 32, no. 24. P. 451–456.

78. 1913--The Annual Report--1913. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1913. Vol. 34, no. 24. P. 371–373.

79. 1975 Yearbook of Jehovah's Witnesses. New York : Watchtower Bible and Tract Society, 1974. 261 p.

80. A 100-Year-Old Epic of Faith. *The Watchtower Announcing Jehovah's Kingdom*. 2014. Vol. 135, no. 4. P. 30–32.
81. A Letter of Deep Interest. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1915. Vol. 34, no. 14. P. 216.
82. “A Masterpiece of a Project”. *The Watchtower Announcing Jehovah's Kingdom*. 2001. Vol. 122, no. 2. P. 8–9.
83. A pastor in the making. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1912. Vol. 32, no. 1. P. 4947–4948.
84. A Series of Articles written by Pastor Charles Taze Russell for the *Overland Monthly*. 448 p. URL: <https://htdb.space/MISC/Overland.htm> (date of access: 07.09.2023).
85. A Theological Discussion. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1903. Vol. 24, no. 20. P. 391–392.
86. About us. *Advent Christian General Conference*. URL: <https://acgc.us/about/> (date of access: 14.06.2023).
87. *Adventist Digital Library*. URL: <https://adventistdigitallibrary.org/> (date of access: 08.05.2024).
88. Ahlstrom G. E. *The Church in the Thought of Charles Taze Russell* : Master of Arts in Religious Studies. University of California, 1990. 48 p.
89. American Farmers Forming a Union. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1907. Vol. 28, no. 7. P. 100.
90. Arthur D. T. "Come out of Babylon": a study of Millerite separatism and denominationalism, 1840-1865 : PhD dissertation. Rochester, New York, 1970. 391 p.
91. Barbour N. H. *Evidences For The Coming Of The Lord In 1873 Or The Midnight Cry*. 2nd ed. Rochester, N.Y., 1871. 100 p.
92. Barbour N. H. Our Faith. *Herald of the Morning*. 1875. Vol. 3, no. 4. P. 51–55.
93. Barbour N. H. Present Truth. *Herald of the Morning*. 1875. Vol. 3, no. 1. P. 16.

94. Barbour N. H. Christ's Second Coming. *Herald of the Morning*. December 1878. Vol. 7, no. 6. P. 84–86.
95. Barbour N. H. Our First Page: The Course of Time. *Herald of the Morning*. 1875. Vol. 3, no. 1. P. 15–16.
96. Barbour N. H. Prophetic Light. *Herald of the Morning*. 1878. Vol. 7, no. 5. P. 67–70.
97. Barbour N. H. Remarks by the Editor. *Herald of the Morning*. May 1879. Vol. 8, no. 5. P. 87–88.
98. Barbour N. H. Remarks by the Editor. *Herald of the Morning*. September 1878. Vol. 7, no. 3. P. 40–43.
99. Barbour N. H. The Atonement. *Herald of the Morning*. August 1878. Vol. 7, no. 2. P. 26–28.
100. Barbour N. H. The Campmeetings. *Herald of the Morning*. 1878. Vol. 7, no. 4. P. 50.
101. Barbour N. H. Three Worlds and the Harvest of this World. Rochester, N. Y. : Nelson H. Barbour and Charles Taze Russell, 1877. 196 p.
102. Barbour N. H. Three Worlds. *Herald of the Morning*. March 1876. Vol. 4, no. 2. P. 21–24.
103. Barbour N. H. Where are we?. *Herald of the Morning*. 1875. Vol. 3, no. 1. P. 2–4.
104. Barnett M. Jehovah's Witnesses Part 1. 2009. 76 p.
105. Bates J. A Seal of the Living God. New Bedford, 1849. 72 p.
106. Bellah R. N. The Broken Covenant: American Civil Religion in Time of Trial. New York : The Seabury Press, 1975. 172 p.
107. Bednarski W., Matusiak S. Ever-changing teachings of Jehovah's Witnesses. Gdańsk, 2016. 429 p.
108. Bible. King James Version. *Bible Study Tools*. URL: <https://www.biblestudytools.com/kjv/> (date of access: 18.10.2023).
109. *Bible Students Archives*. URL: <https://biblestudentarchives.com/> (date of access: 08.05.2024).

110. Biography. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1916. Vol. 37, no. 23. P. 356–357.
111. Bishop S. W. The Wicked Dead. *The Bible Examiner*. 1876. Vol. 20, no. 12. P. 365–368.
112. Bliss S. *Memoirs of William Miller*. Boston : Joshua V. Himes, 1853. 426 p.
113. Blot-Wellens C. "Vie(s) de Jésus: Essai d'identification et de compréhension". *Journal of Film Preservation*. 2017. No. 97. P. 17–24.
114. Boll R. The White-Russell Debate. *Gospel Advocate*. 1907. 19 December. P. 811. URL:
https://webfiles.acu.edu/departments/Library/HR/restmov_nov11/www.mun.ca/rels/restmov/texts/rboll/russell.htm (date of access: 12.06.2024).
115. Borodenko O., Sitarchuk R. Ukrainian Interfaith Families in the Context of Church, Marriage, and Social Relations of the 19th Century. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2022. Vol. 42, no. 2. P. 78–102. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2330>.
116. Brookes J. H. *Present truth: being the testimony of the Holy Ghost on the second coming of the Lord, the divinity of Christ, and the personality of the Holy Ghost, with an introduction on the study of the Word*. Springfield, Illinois : Edwin A. Wilson, 1877. 254 p.
117. Brother Russell's Sermons in German and Swedish. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1913. Vol. 33, no. 13. P. 219.
118. Canright D. Religious miscellany. *Signs of the Times*. 1875. 15 July. P. 287.
119. Carpenter H. F. *The Scriptural Question Book*. Boston : Advent Christian Publication Society, 1910. 127 p.
120. Christian Faith Will Be Tested. *The Watchtower Announcing Jehovah's Kingdom*. 1998. Vol. 119, no. 10. P. 10–15.
121. Chryssides G. D. *Historical Dictionary of Jehovah's Witnesses*. Toronto, Plymouth, UK : The Scarecrow Press, 2008. 169 p.

122. Chryssides G. D. *Jehovah's Witnesses: A New Introduction*. London : Bloomsbury Academic, 2022. 198 p.
123. Chryssides G. D. *Jehovah's Witnesses: Continuity and Change*. Toronto, Plymouth, UK : Routledge, 2016. 308 p.
124. Church news. *Advent Christian Times*. 1877. 18 July. P. 89–90.
125. Church of God History & Archives. *Church of God General Conference*. URL: <https://coggc.org/publications/archives/> (date of access: 03.06.2024).
126. Coffey J. F. *The Gospel According to Jehovah's Witnesses*. Melbourne : Polding Press, 1979. 173 p.
127. Coon R. W. Watch Tower's Debt to Seventh-day Adventism: A Fascinating Footnote to History. *The Ministry, International Journal for Pastors*. 1969. No. 10. P. 35–36.
128. Creation Photo-Drama. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1914. Vol. 35, no. 9. P. 142–143.
129. Crompton R. G. The origins and development of the watch tower doctrine of the millennium : Master thesis. University of Durham, 1993. 313 p.
130. Dawn Vol. II. Wanted. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1887. Vol. 8, no. 12. P. 8.
131. Dedication of "The Temple". *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1913. Vol. 34, no. 23. P. 354.
132. Do You Want "Zion's Watch Tower"?. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1879. Vol. 1, no. 2. P. 2.
133. Documents Archive. *Watchtower Documents*. URL: <https://watchtowerdocuments.org/document-library/> (date of access: 03.06.2024).
134. Encouraging Letters. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1896. Vol. 17, no. 9. P. 100.
135. Encouraging Words from Faithful Workers. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1908. Vol. 29, no. 4. P. 63.
136. Encouraging Words from Faithful Workers. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1907. Vol. 28, no. 20. P. 319.

137. Eureka Drama a Success. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1915. Vol. 36, no. 1. P. 5.
138. Extracts from Letters. *The Bible Examiner*. 1874. Vol. 19, no. 2. P. 66.
139. Farris J., Hamilton S. Reparative Substitution and the 'Efficacy Objection': Toward a Modified Satisfaction Theory of Atonement. *Perichoresis*. 2017. Vol. 15, no. 3. P. 97–110. DOI: <https://doi.org/10.1515/perc-2017-0018>.
140. Fighters Against God Losing the Battle. *The Watchtower Announcing Jehovah's Kingdom*. 1977. Vol. 98, no. 24. P. 748–754.
141. Finds help in Vow. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1913. Vol. 34, no. 14. P. 222.
142. Fleming L. D. "A Word of Warning," in the Last Days. *Signs of the Times*. 1840. 1 August. P. 65–67.
143. For Scandinavian Friends. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1914. Vol. 35, no. 9. P. 130.
144. Fortin D. Evangelical Adventists. *Encyclopedia of Seventh-Day Adventists (ESDA)*. 2023. URL: <https://encyclopedia.adventist.org/article?id=D99M> (date of access: 16.08.2022).
145. Franz R. Crisis of conscience. Atlanta : Commentary Press, 2002. 438 p.
146. Gilhus I. S. Hermeneutics. *The Routledge Handbook of Research Methods in the Study of Religion* / ed. by M. Stausberg, S. Engler. London, New York, 2011. P. 275–284.
147. God's Kingdom Rules!. Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania. 2014. 240 c.
148. Gospel by Film Drama. *The New York Times*. 1914. 12 January. P. 9. URL: <https://www.newspapers.com/clip/11993966/photo-drama-of-creation-launch11-jan/>. (date of access: 16.08.2023).
149. Green A. D. Moral and Faith Development in Fundamentalist Communities: Lessons Learned in Five New Religious Movements : PhD dissertation. Faculty of the Graduate School of Emory University, 2008. 524 p.

150. Grew H. The Son of God—No. II. *The Bible Examiner*. 1848. Vol. 3, no. 4. P. 62–63.
151. Gruss E. C. Apostles of Denial. Newhall, California : Presbyterian and Reformed Publishing Co., 1970. 324 p.
152. Gruss E. C. Russell's Bible Students Movement – A Millerite Offshoot. *Jehovah's Witnesses: Their Claims, Doctrinal Changes, and Prophetic Speculation : what Does the Record Show?*. Newhall, California, 2001. P. 24–40.
153. Gunn L. C. The Age To Come! The present organization of matter, called earth, to be destroyed by fire at the end of this age or dispensation. Boston : Joshua V. Himes, 1844. 65 p.
154. Harriman M. C. A Few Thoughts. *Bible Examiner*. 1875. Vol. 19, no. 7. P. 216.
155. Harrison B. G. Visions of Glory: A History and a Memory of Jehovah's Witnesses. Touchstone, 1980. 413 p.
156. Hoekema A. A. Jehovah's Witnesses. Grand Rapids, MI : William B. Eerdmans Publishing Company, 1978. 147 p.
157. Holden A. Jehovah's Witnesses. Portrait of a contemporary religious movement. London and New York : Routledge, 2002. 206 p.
158. Hope an Outgrowth of Confidence. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1914. Vol. 35, no. 24. P. 375–378.
159. Interesting Letters. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1902. Vol. 23, no. 23. P. 366.
160. Interesting Letters. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1900. Vol. 21, no. 5. P. 80.
161. Interesting Letters. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1903. Vol. 24, no. 23. P. 446–447.
162. Interesting Questions Answered. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1898. Vol. 19, no. 15. P. 230–231.
163. *Internet Archive*. URL: <https://archive.org/> (date of access: 10.05.2024).

164. Jehovah's Witnesses: proclaimers of God's kingdom. Brooklyn, N.Y. : Watchtower Bible and Tract Society of New York, 1993. 750 p.
165. Johnson P. S. L. Epiphany Studies in the Scriptures. Philadelphia, PA., 1938. Vol. 9 : The Parousia Messenger. 605 p.
166. Jonsson C. O. The "Sign" of the Last Days - When?. Atlanta : Commentary Press, 1987. 438 p.
167. Jonsson C. O. The Gentile Times Reconsidered. 4th ed. Atlanta : Commentary Press, 2004. 559 p.
168. Joseph Lytel Russell. *FamilySearch*. URL: <https://ancestors.familysearch.org/en/MRHD-8W3/joseph-lytel-russell-1813-1897> (date of access: 15.09.2022).
169. Keith B. W. Sanctification. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1880. Vol. 1, no. 7. P. 5–6.
170. Knight G. R. A Search For Identity: The Development of Seventh-day Adventist Beliefs. Hagerstown, Maryland : Review and Herald Publishing Association, 2000. 222 p.
171. Knight G. R. William Miller and the rise of Adventism. Nampa, Idaho : Pacific Press Publishing Association, 2010. 336 p.
172. Knox Z. Jehovah's Witnesses and the Secular World. From the 1870s to the Present. London : Palgrave Macmillan, 2018. 316 p.
173. Knox Z. The History of the Jehovah's Witnesses: An Appraisal of Recent Scholarship. *Journal of Religious History*. 2017. Vol. 41, no. 2. P. 251–260. DOI: <https://doi.org/10.1111/1467-9809.12425>.
174. Knox Z. Writing Witness History: The Historiography of the Jehovah's Witnesses and the Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania. *Journal of Religious History*. 2011. Vol. 35, no. 2. P. 157–180. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9809.2010.01030.x>.
175. Land G. Historical Dictionary of the Seventh-Day Adventists. Lanham, Maryland; Toronto; Oxford : The Scarecrow Press, 2005. 419 p.

176. Latterell J. J. In God We Trust: Abraham Lincoln and America's Deathbed Repentance. *Political Theology*. 2011. Vol. 12, no. 4. P. 594–607. DOI: <https://doi.org/10.1558/poth.v12i4.594>.
177. Lest We Forget. Inspiring Pioneer Stories. Adventist Pioneer Library, 2021. 528 p.
178. Letters and Extracts. *The Bible Examiner*. 1874. Vol. 19, no. 1. P. 26–31.
179. Letters and Extracts. *The Bible Examiner*. 1875. Vol. 20, no. 2. P. 58–63.
180. Letters of Interest. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1902. Vol. 23, no. 3. P. 46–47.
181. Letters Received to February 26. *The Bible Examiner*. 1876. Vol. 20, no. 6. P. 192.
182. Letters Received to June 20. *The Bible Examiner*. 1875. Vol. 19, no. 10. P. 320.
183. Letters Received to June 25. *The Bible Examiner*. 1874. Vol. 18, no. 10. P. 320.
184. Letters Received to March 21. *The Bible Examiner*. 1874. Vol. 18, no. 7. P. 224.
185. Letters Received to Nov. 25. *The Bible Examiner*. 1875. Vol. 20, no. 3. P. 96.
186. Letters Received to Oct. 22. *The Bible Examiner*. 1874. Vol. 19, no. 2. P. 64.
187. Letters Received to Oct. 25. *The Bible Examiner*. 1875. Vol. 20, no. 2. P. 64.
188. MacArthur J. The Major Cults: A biblical analysis of Mormonism and Jehovah's Witnesses. Eugene, Oregon : Voice of Calvary, 1978. 53 p.
189. Macmillan A. H. Faith on the March. Englewood Cliffs, NJ. : Prentice-Hall, Inc, 1957. 243 p.
190. Martin W. R. The Kingdom of the Cults. Bethany House Publishers, 2002. 704 p.
191. Maull W. H. Letter. *The Bible Examiner*. 1878. Vol. 22, no. 4. P. 132.

192. McPhail M. L. Applying truth to one's self. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1894. Vol. 15, no. 5. P. 70–72.
193. Merrill B., West L. Using Biographical Methods in Social Research. Los Angeles : SAGE Publications Ltd, 2009. 211 p.
194. Modern Delusions. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1896. Vol. 17, no. 12. P. 137.
195. Nelson R. A. Propaganda for God: Pastor Charles Taze Russell and the MultiMedia PhotoDrama of Creation (1914). *An invention of the devil? Religion and Early Cinema* / ed. by R. Cosandey, A. Gaudreault, T. Gunning. Chemin Sainte-Foy, Québec, 1992. P. 232–257.
196. Notice!. *Herald of the Morning*. 1878. Vol. 7, no. 1. P. 2.
197. Notice!. *Herald of the Morning*. 1878. Vol. 7, no. 2. P. 18.
198. Orlovskiy R. Religious Views of Charles Taze Russell and their Reflection in the Teachings of Jehovah's Witnesses. *The Scientific Quarterly Journal «Eminak»*. 2021. No. 4(36). P. 123–135. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2021.4\(36\).561](https://doi.org/10.33782/eminak2021.4(36).561).
199. Orlovskiy R. The Image of Jehovah's Witnesses in State Publications in the USSR. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2022. Vol. 42, no. 3. P. 33–52. URL: <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2343>.
200. Orlovskiy R., Shpak D. Analysis of Letters From Representatives of Religious Bible Student Groups (Badaczy Pisma Świętego) in Poland during the Nazi Occupation. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2023. Vol. 43, no. 7. P. 45–67. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2463>.
201. Organized Testimony to the New World. *The Watchtower Announcing Jehovah's Kingdom*. 1950. Vol. 71, no. 14. P. 212–216.
202. Our History. *World Evangelical Alliance*. URL: <https://worldea.org/who-we-are/our-history/> (date of access: 11.08.2024).
203. Parcels Sent to Feb. 26. *The Bible Examiner*. 1876. Vol. 20, no. 6. P. 192
204. Parcels Sent to May 25. *The Bible Examiner*. 1874. Vol. 18, no. 9. P. 288.
205. Parcels Sent to Nov. 25. *The Bible Examiner*. 1875. Vol. 20, no. 3. P. 96.

206. Parcels Sent to Oct. 22. *The Bible Examiner*. 1874. Vol. 19, no. 2. P. 64.
207. Part 1—Early Voices (1870–1878). *The Watchtower Announcing Jehovah's Kingdom*. 1955. Vol. 76, no. 1. P. 4–8.
208. Pastor Russell not the Founder of Jehovah's Witnesses. *Bible Student Archives*. URL: <https://biblestudentarchives.com/Smith/Anonymous/Pastor%20Russell%20Not%20The%20Founder%20Of%20Jehovah's%20Witnesses%20-%20anon%20-054.pdf> (date of access: 06.06.2024).
209. Pastor Russell we Lwowie. *Gazeta "Wiek Nowy"*. 1911. 24 March. P. 16. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Russell_-_Wiek_Nowy.jpg (date of access: 15.07.2024).
210. Pastor Russell. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1917. Vol. 38, no. 9. P. 132–136.
211. Pastor Russell's Convention Discourses – 1906–1916. Chicago : Chicago Bible Students Publishing, 1979. 511 p.
212. Pastor Russell's Sermons. Brooklyn : Peoples Pulpit Association, 1917. 799 p.
213. Patient Endurance in Adversity. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1907. Vol. 28, no. 7. P. 108–111.
214. Paton J. H. Light and Fellowship. *Herald of the Morning*. 1878. Vol. 7, no. 4. P. 54–55.
215. Paton J. H. Number Seven. (Continued.). *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1880. Vol. 2, no. 3. P. 4–5.
216. Paton J. H. Objections considered. *Herald of the Morning*. 1875. Vol. 3, no. 4. P. 62–63.
217. Paton J. H. Sermon. *Herald of the Morning*. 1875. Vol. 3, no. 2. P. 25–27.
218. Paton J. H. The Atonement. *Herald of the Morning*. December 1878. Vol. 7, no. 6. P. 89–91.
219. Paton J. H. The Atonement. *Herald of the Morning*. October 1878. Vol. 7, no. 4. P. 56.

220. Penton M. J. *Apocalypse Delayed: The Story of Jehovah's Witnesses*. 3rd ed. University of Toronto Press, Scholarly Publishing Division, 2015. 547 p.
221. *Pertle Springs and Hot Springs. The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1913. Vol. 34, no. 13. P. 202–203.
222. Plaza-Navas M. A. *El Foto-Drama de la Creación (1914) de los Estudiantes de la Biblia. Lo que implicaba, versiones y presencia de música y sonido*. Barcelona : El Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC), 2016. 133 p.
223. Pope Shenouda III. *The Heresy of Jehovah's Witnesses*. Baramous Monastery Press, 1997. 41 p.
224. Predko O., Kostiuk O., Predko D. Religious Faith: Personal Forms of Presentation. *Obnovljeni Život : časopis za filozofiju i religijske znanosti*. 2024. Vol. 79, no. 2. P. 163–174. DOI: <https://doi.org/10.31337/oz.79.2.3>.
225. Predko O., Predko D. Religious Security: Its Essence and Main Factors (Ukrainian Context). *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2024. Vol. 44, no. 3. P. 58–73. URL: <https://doi.org/10.55221/2693-2229.2516>.
226. *Premillennial Essays of the Prophetic Conference: Second Coming of Christ with an Appendix of Critical Testimonies*. Chicago : F. H. Revell, 1879. 540 p.
227. Price E. B. *God's Channel of Truth - is it the Watchtower?*. 1987. 112 p.
228. *Qualified to be Ministers*. Watch Tower Bible and Tract Society, 1955. 377 p.
229. *Questions about Politics, Voting, etc. Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1893. Vol. 14, no. 15. P. 235–236.
230. *Questions of General Interest. Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1896. Vol. 17, no. 18. P. 221–223.
231. Randolph E. Ladd. *Bible Examiner*. 1862. Vol. 14, no. 9. P. 288
232. Redeker C. F. *Pastor C.T. Russell: Messenger of Millennial Hope, Distinguished Founder of the Bible Students and His Legacy*. Temple City, CA : Pastoral Bible Institute, 2006. 456 p.
233. *Remembering 100 years of serving Jehovah. Present Truth and Herald of Christ's Epiphany*. 2014. No. 748. P. 50–57.

234. Revelation—Its Grand Climax At Hand!. Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania, 1988. 319 p.
235. Rowe D. L. Millerites. *The Encyclopedia of Millennialism and Millennial Movements* / ed. by R. A. Landes. New York, 2000. P. 467–474.
236. Russell C. T. "And the door was shut". *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1881. Vol. 3, no. 4. P. 3–4.
237. Russell C. T. "Cast not away therefore your confidence.". *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1881. Vol. 2, no. 8. P. 3–5.
238. Russell C. T. "The Hour of Temptation". *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1915. Vol. 36, no. 13. P. 199.
239. Russell C. T. A Harmonious View. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1883. Vol. 4, no. 9. P. 5.
240. Russell C. T. All the Way My Savior Leads Me. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1906. Vol. 27, no. 14. P. 213–224.
241. Russell C. T. Brother Moody sounds an alarm. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1897. Vol. 18, no. 4. P. 50.
242. Russell C. T. Chas. H. Spurgeon's position. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1888. Vol. 9, no. 6. P. 2.
243. Russell C. T. Flee before Winter. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1881. Vol. 2, no. 12. P. 2.
244. Russell C. T. From and to the Wedding. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1880. Vol. 1, no. 10. P. 2–7.
245. Russell C. T. Gentle Times: When do They End?. *The Bible Examiner*. 1876. Vol. 21, no. 1. P. 27–28.
246. Russell C. T. Harvest Gathering and Siftings. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1890. Vol. 11, no. 6. P. 3–7.
247. Russell C. T. Harvest Gleanings in Three Volumes / arr. by Chicago Bible Students Book Republishing Committee. Chicago : by Chicago Bible Students Book Republishing Committee. Vol. 2 : Newspaper Sermons. 865 p.

248. Russell C. T. Harvest Gleanings in Three Volumes / arr. by Chicago Bible Students Book Republishing Committee. Chicago : Chicago Bible Students Book Republishing Committee. Vol. 3. 889 p.

249. Russell C. T. Harvest Siftings. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence (Extra Edition)*. 1894. Vol. 15, no. 8. P. 89–119.

250. Russell C. T. Incarnation Theory Not Scriptural. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1913. Vol. 34, no. 16. P. 245.

251. Russell C. T. Imputation and Application of Our Lord's Human Life-Rights. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1915. Vol. 36, no. 3. P. 35.

252. Russell C. T. Jonathan Edwards much blinded. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1894. Vol. 15, no. 8. P. 123.

253. Russell C. T. Joseph L. Russell, deceased. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1898. Vol. 19, no. 1. P. 4.

254. Russell C. T. Knowledge and Faith Regarding Chronology. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1907. Vol. 28, no. 19. P. 294–296.

255. Russell C. T. Letter to the Church at Allegheny. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1891. Vol. 12, no. 9. P. 126–128.

256. Russell C. T. Making ready for the Reign of Righteousness. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1914. Vol. 35, no. 21. P. 323–332.

257. Russell C. T. Mr. Moody on the Bible. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1890. Vol. 11, no. 6. P. 2.

258. Russell C. T. Our Convention Tour--No. 1. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1911. Vol. 32, no. 14. P. 211–212.

259. Russell C. T. Our Lord's knowledge of his pre-existence. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1913. Vol. 34, no. 1. P. 8–10.

260. Russell C. T. Our "Passover" Memorial. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1905. Vol. 26, no. 6. P. 86–88.

261. Russell C. T. Out of Babylon. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1887. Vol. 9, no. 4. P. 1.

262. Russell C. T. Our Name. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1884. Vol. 5, no. 7. P. 2.
263. Russell C. T. Papacy examined by a Lawyer. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1888. Vol. 9, no. 11. P. 8.
264. Russell C. T. Pittsburg Prophetic Conference. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1895. Vol. 16, no. 19. P. 227–229.
265. Russell C. T. Protestants, Awake! The Spirit of the Great Reformation Dying. How Priestcraft Now Operates. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1889. Vol. 10, no. 10. P. 3–5.
266. Russell C. T. Questions and Answers. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1882. Vol. 3, no. 10. P. 7–8.
267. Russell C. T. Religions of the World. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1890. Vol. 11, no. 3. P. 3–4.
268. Russell C. T. Reminders of Apostolic days. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1911. Vol. 32, no. 8. P. 118–119.
269. Russell C. T. Splitting Things Fine. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1896. Vol. 17, no. 22. P. 275–276.
270. Russell C. T. Spurgeon's inconsistency. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1888. Vol. 9, no. 8. P. 5.
271. Russell C. T. Supplement to Zion's Watch Tower. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1879. Vol. 1, no. 1. P. 1–2.
272. Russell C. T. The At-One-Ment Between God and Man. Brooklyn : International Bible Students Association, 1923. 490 p.
273. Russell C. T. The Atonement. *Herald of the Morning*. 1878b. Vol. 7, no. 3. P. 39–40.
274. Russell C. T. The Battle of Armageddon. Brooklyn : International Bible Students Association, 1923. 656 p.
275. Russell C. T. The Cost of Discipleship. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1913. Vol. 34, no. 3. P. 35–37.

276. Russell C. T. The Desire of all Nations. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1889. Vol. 10, no. 4. P. 3–5.

277. Russell C. T. The Feast of Tabernacles. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1905. Vol. 26, no. 23. P. 363–366.

278. Russell C. T. The Kingdom of Peace. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1911. Vol. 32, no. 7. P. 106.

279. Russell C. T. The Lord's Supper. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1886. Vol. 7, no. 7. P. 7–8.

280. Russell C. T. The New Creation. Brooklyn : International Bible Students Association, 1923. 729 p.

281. Russell C. T. The New Paper. *Herald of the Morning*. March 1879. Vol. 8, no. 3. P. 42.

282. Russell C. T. The Object and Manner of the Lord's Return. Pittsburgh, PA : Office of Herald of the Morning, 1877c. 64 p.

283. Russell C. T. The Parousia of our Lord Jesus and His Subsequent Apokalupsis and Epiphania at His Second Advent. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1898. Vol. 19, no. 17-18. P. 259–278.

284. Russell C. T. The Plan of Ages. Brooklyn, London : International Bible Students Association, 1923. 350 p.

285. Russell C. T. The Prospect. *Herald of the Morning*. 1878. Vol. 7, no. 1. P. 11–15.

286. Russell C. T. The Prothetic Conference. *Herald of the Morning*. 1878. Vol. 7, no. 6. P. 83–84.

287. Russell C. T. The relationship of Congregations and Elders. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1895. Vol. 16, no. 22. P. 266–267.

288. Russell C. T. The Resurrection of the Just and of the Unjust. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1912. Vol. 33, no. 6. P. 91–93.

289. Russell C. T. The Tabernacle and its Teachings. Pittsburgh, PA, 1882. 96 p.

290. Russell C. T. *The Time Is at Hand*. Brooklyn : International Bible Students Association, 1923. 366 p.
291. Russell C. T. The Year 1881. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1881. Vol. 2, no. 11. P. 5–6.
292. Russell C. T. Though ye be established. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1893. Vol. 14, no. 19. P. 294–296.
293. Russell C. T. *Thy Kingdom Come*. Brooklyn : International Bible Students Association, 1923. 380 p.
294. Russell C. T. Views abroad. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1892. Vol. 13, no. 5. P. 70–71.
295. Russell C. T. What course should we take?. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1913. Vol. 34, no. 22. P. 341–344. C
296. Russell C. T. Which day is Sabbath?. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1912. Vol. 33, no. 6. P. 100–102.
297. Russell C. T. Will the Earth be burned?. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1913. Vol. 34, no. 23. P. 365–366.
298. Russell C. T. Your Labor is Not in Vain. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1903. Vol. 24, no. 7. P. 106–111.
299. Russell C. T. Your vote wanted. *Herald of the Morning*. 1879d. Vol. 8, no. 2. P. 40.
300. Rutherford J. F. Oration at Evening Service. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1916. Vol. 37, no. 23. P. 373–374.
301. Ryba C. The Midnight Cry. *The Herald of Christ's Kingdom*. 2014. Special History Issue. P. 9–15. URL: <https://herald-magazine.com/2014/07/11/special-history-issue/> (date of access: 07.09.2023).
302. Ryrie A. *Protestants: The Faith That Made the Modern World*. New York : Viking, 2017. 464 p.
303. Sarapin A., Piletsky E. R. Bellah's concept of "Civil Religion": identification features and motivational factors. *Sofia*. 2023. Vol. 22, no. 2. P. 32–37. DOI: <https://doi.org/10.17721/sophia.2023.22.7>.

304. Scenario of the Photo-Drama of Creation. Brooklyn, NY : International Bible Students Association, 1914. 96 p.
305. Schnell W. J. 30 Years a Watchtower Slave: The Confessions of a Converted Jehovah's Witness. Grand Rapids, MI : Baker Books, 1971. 214 p.
306. Schnell W. J. Into the Light of Christianity: The Basic Doctrines of the Jehovah's Witnesses in the Light of Scripture. Grand Rapids, MI : Baker Book House, 1959. 211 p.
307. Schulz B. W., Vienne R. de. A Separate Identity: Organizational Identity Among Readers of Zion's Watch Tower: 1870-1887. Fluttering Wings Press, 2014. Vol. 1. 358 p.
308. Schulz B. W., Vienne R. de. Nelson Barbour: The Time-ists' Last Breath. *Journal From the Radical Reformation*. 2008. Vol. 15, no. 1. P. 54–57.
309. Sermons in the newspapers. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1910. Vol. 31, no. 9. P. 146.
310. Sing to Jehovah!. *The Watchtower Announcing Jehovah's Kingdom*. 2010. Vol. 131, no. 24. P. 20–24. C. 22–23.
311. Smith B. Solus Christus: Against the Idol Making Factory. *Reformed Faith & Practice: The Journal of Reformed Theological Seminary*. 2018. Vol. 3, no. 1. P. 13–27.
312. Smith U. Synopsis of the Present Truth. Battle Creek, Michigan : Seventh-day Adventist Publishing Association, 1884. 333 p.
313. Some Interesting Letters. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1911. Vol. 32, no. 18. P. 366.
314. Some Interesting Letters. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1911. Vol. 32, no. 2. P. 30.
315. Spurgeon C. H. God Our Portion and His Word Our Treasure. *The Spurgeon Center*. URL: <https://www.spurgeon.org/resource-library/sermons/god-our-portion-and-his-word-our-treasure/>. (date of access: 07.09.2023).
316. St. Peter's caution to Christians in the Last days. *Advent Harbinger and Midnight Alarm*. 1844. 7 November. P. 62–63.

317. State Churches in Disruption. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1907. Vol. 27, no. 9. P. 131–132.
318. Stetson G. The Ransom, Part 2. *World's Crisis*. 1872. 25 December.
319. Stevenson W. Inside Story of Jehovah's Witnesses. New York : Hart Publishing Company, 1967. 211 p.
320. Steveson L. L. Bible students and World War I: Conflict between an indigenous American apocalyptic movement and governmental authorities : Master's thesis. University of Montana, 1973. 113 p.
321. Stewart E. D. Life of Pastor Russell. *Overland Monthly*. 1917. Vol. 69, no. 2. P. 126–132.
322. Stilson J. The Publishing Heritage in the Age-To-Come Movement, 1800-1985. *The Restitution Herald*. 1985. Vol. 75, no. 1. P. 20–25.
323. Storrs G. Editorial notes. *The Bible Examiner*. 1878. Vol. 22, no. 5. P. 167.
324. Storrs G. Man in Death: Conscious ok Unconscious. *The Bible Examiner*. 1877. Vol. 22, no. 3. P. 81–83.
325. Storrs G. The Lord's Supper. *The Bible Examiner*. 1877. Vol. 21, no. 5. P. 131–134.
326. Storrs G. The Watch Tower or Man in Death and The Hope of A Future Life. New York, 1850. 96 p.
327. Sunderlin J. C. "The invisible things of Him". *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1883. Vol. 4, no. 10. P. 3–4.
328. Sunderlin J. C. The privilege and blessedness of giving. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1883. Vol. 4, no. 7. P. 8.
329. Szczegóły życiorys C.T. Russella. *PastorRussell.pl*. URL: <https://www.pastorrussell.pl/zyciorys/szczegolowy-zyciorys/> (date of access: 13.06.2023).
330. The Beginning of Jesus' Ministry. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1898. Vol. 19, no. 1. P. 14–15.

331. The Cincinnati Debates and Convention. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1908. Vol. 29, no. 3. P. 47.
332. The Dawn and Herald of Christ's Presence. *Dawn Bible Students Association*. URL: <http://www.dawnbible.com/content.htm>. (date of access: 12.06.2024).
333. The "Eureka Drama" Helped Many to Find Bible Truth. *The Watchtower Announcing Jehovah's Kingdom*. 2014. Vol. 135, no. 16. P. 31–32.
334. The Eureka Drama Outfits. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1914. Vol. 35, no. 15. P. 238.
335. The Harvest Field abroad. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1891. Vol. 12, no. 11. P. 145–151.
336. The Herald of Christ's Kingdom. *Pastoral Bible Institute*. URL: <https://herald-magazine.com/>. (date of access: 12.06.2024).
337. The Jenks Memorial Collection of Adventual Materials. *Aurora University*. URL: <https://aurora.edu/academics/library/jenks-collection/index.html> (date of access: 12.06.2024).
338. The Photo-Drama of Creation. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1914a. Vol. 35, no. 7. P. 105–106.
339. The Photo-Drama of Creation. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1914. Vol. 35, no. 8. P. 114.
340. The Second Zionist Congress. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1898. Vol. 19, no. 19. P. 284–285.
341. The World's Hatred. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1911. Vol. 32, no. 9. P. 142.
342. Thomas B. Russell. *Find a Grave*. URL: <https://www.findagrave.com/memorial/36990515/thomas-b-russell> (date of access: 12.06.2024).
343. Timeline of Greatest Film Milestones and Turning Points in Film History: The Year 1914. *Filmsite*. URL: <https://www.filmsite.org/1914-filmhistory.html> (date of access: 12.06.2024).

344. Two Debates Arranged For. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1908. Vol. 29, no. 1. P. 8.
345. Van Baalen J. K. *The Chaos of Cults: a Study in Present-Day Isms*. 6th ed. Grand Rapids, MI : William B. Eerdmans Publishing Company, 1947. 280 p.
346. Verboven K., Carlier M., Dumolyn J. A short manual to the art of prosopography. *Prosopography Approaches and Applications. A Handbook* / ed. by K. Keats-Rohan. Oxford, 2007. P. 35–69.
347. View from the Tower. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1884. Vol. 6, no. 4. P. 1–2.
348. View from the Tower. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1883. Vol. 4, no. 8. P. 1.
349. Views from the Tower. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1895. Vol. 16, no. 18. P. 212.
350. Watch Tower Bible & Tract Society's Annual Report. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1905. Vol. 26, no. 24. P. 372–376.
351. Watch Tower Bible & Tract Society's Report for 1908. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1908. Vol. 29, no. 24. P. 371–374.
352. Watch Tower Bible and Tract Society Annual Report. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1904. Vol. 25, no. 24. P. 371–376.
353. Watch Tower Bible and Tract Society's Annual Report. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1907. Vol. 28, no. 24. P. 371–376.
354. Watch Tower Bible and Tract Society's Report for 1906. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1906. Vol. 27, no. 24. P. 388–394.
355. Wellcome I. C. *History of the Second Advent Message and Mission, Doctrine and People*. Boston : Advent Christian Publication Society, 1874. 707 p.
356. Wendell J. *The Present Truth: Or, Meat in Due Season, Giving Some of the Evidences for the Coming of Our Lord and Saviour this Year*, 1873. E. Wolcott, 1870. 16 p.
357. Whalen W. J. *Armageddon Around the Corner*. New York : John Day Company, 1962. 249 p.

358. What Pastor Russell Said: Charles Russell Answers Hundreds of Questions Regarding His Faith / ed. by L. Jones. Chicago, 1917. 854 p.
359. White C. History of the Fair Chance Doctrine. 2024. 39 p.
360. White E. G. EGW SDA Bible Commentary. Washington, D.C. : Review and Herald Publishing Association, 1957. Vol. 7 : Ellen G. White comments on Scripture from Philippians to Revelation. 990 p.
361. Wilting J. The Kingdom That Never Came. 1999. 169 p.
362. Wisdom W. M. The Laodicean Messenger: Being the Memoirs of the Life, Works and Character of that Faithful and Wise Servant of the Most High God. Bible Students Book Store : Chicago, 1923. 332 p.
363. Woodworth C. J., Fisher G. The Finished Mystery. Brooklyn : International Bible Students Association, 1918. 252 p.
364. Zydek F. Charles Taze Russell: Jego życie i czasy. Człowiek, Millennium i posłannictwo. Białogard : Straż, 2016. 459 p.
365. Zygmunt J. F. Jehovah's Witnesses: A Study of Symbolic and Structural Elements in the Development and Institutionalization of a Sectarian Movement : PhD dissertation. Chicago, 1967. 978 p.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

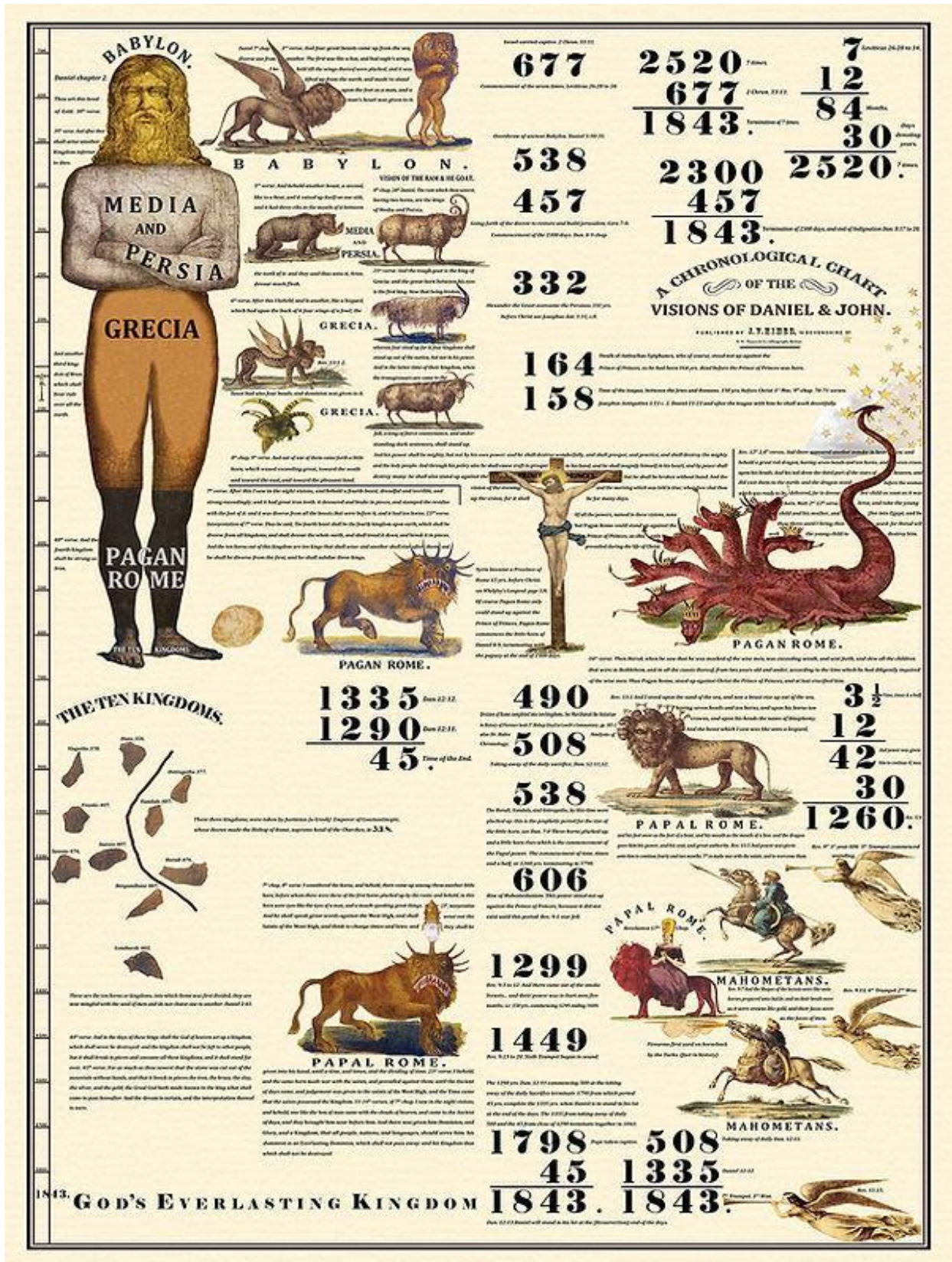

Рисунок 1. Пророка карта міллеритів, яка вказувала на 1843 рік як дату Другого приходу Христа [337]

1. Mr. Miller's calculation :

A. D. 508.	A. D. 538.	1260 years.	1798.
	30	1290 years.	45
		1335 years.	1843.

2. A diagram in harmony with the angel's instructions :

A. D. 538.	1260 years.	1798.
	1290 years.	1828.
	1335 years.	1873.

Рисунок 2. Порівняння пророчої схеми Вільяма Міллера (зверху) та схеми
Джонаса Венделла (знизу) [356, с. 13]

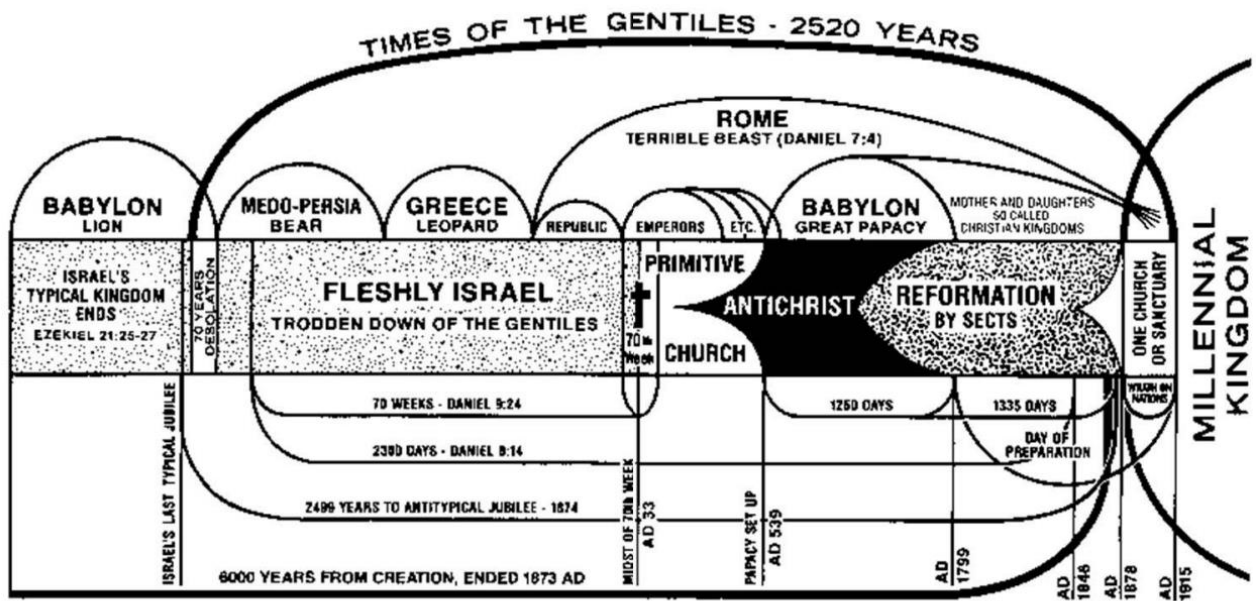
Розрахунки пророчих періодів Вільяма Міллера

538 р. н.е.	1260 років	1798 р.
508 рік н.е.	1290 років	
	1335 років	1843/1844 р.

Розрахунки пророчих періодів Джонаса Венделла та Нельсона Барбура

538 рік н.е.	1260 років	1798 р.
	1290 років	1828 р.
	1335 років	1873/1874 р.

Рисунок 3. Адаптований варіант попереднього рисунку з врахуванням
поглядів Нельсона Барбура

THE SCROLL OF CHURCH HISTORY as Related to National History and Prophecy

Рисунок 4. Карта «Сувій церковної історії у зв'язку з національною історією та пророцтвами» [293, с. 131]

LETTER TO THE CHURCH
 Russell's letter to the church at Allegheny is
Odessa, Bessarabia, Russia.
August 1st, 1891.

Рисунок 5. Уривок із листа Ч. Рассела з Одеси,
опублікованого у «Вартовій Башті» [255, с. 126]

Пастор Русель

виголосить у Львові

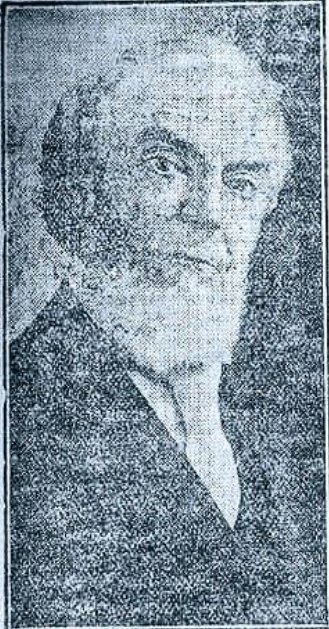
знаний, славний бесідник з Нового Йорку виголосить свій знаменитий відчит „Сіонїзм в пророцтві“ в салі Народного Дому в п'ятницю 24. марта 1911. огод. 3. пополудни і від 8. вечером.

Вступ вільний.
Жадних складок!

562 **Гостям раді.**

Рисунок 6. Об'ява виступу Ч. Рассела у Львові українською мовою [49]

Pastor Russell

mówi we Lwowie.

Znany świetny mówca z Nowego Jorku i Londynu wygłosi swój świetny odczyt.

**„Syjonizm
w przepowiedni“**

w sali „Dom Narodny“ w piątek dnia 24 marca 1911 o godzinie 3 popoł. i od 8 wieczorem.

Wstęp
3243 **wolny.**

Żadna kolekta.

Wszyscy mile widziani.

Рисунок 7. Об'ява виступу Ч. Рассела у Львові польською мовою [209]

ДОДАТОК Е

Таблиця 1

Тираж основних опублікованих праць Ч. Рассела

	Назва книги	Рік видання	Кількість примірників
1	Шеститомник «Світанок Тисячоліття» («Дослідження Святого Письма»)		
	Том 1. Божий план віків	1886	4,817,000
	Том 2. Надійшов час	1889	1,657,000
	Том 3. Нехай прийде Царство Твоє	1891	1,578,000
	Том 4. Битва Армагеддону	1897	464,000
	Том 5. Примирення між Богом та людиною	1899	445,000
	Том 6. Нове створіння	1904	423,000
2	Мета та спосіб повернення нашого Господа	1877	50,000
3	Їжа для мислячих християн	1881	1,450,000
4	Тіні шкіни «кращих жертв»	1882/1892	1,000,000
5	Що Святе Письмо говорить про пекло	1896	3,000,000
6	Що Святе Письмо говорить про спиритизм	1897	600,000

Джерело: [110, с. 357; 362, с. 105–106].

ДОДАТОК Є

Таблиця 2

Варіанти використання терміну «present truth»

у шеститомнику «Світанок Тисячоліття» («Дослідження Святого Письма»)

№	Назва тому	Рік видання тому	К-сть вживання термінів у тому			
			present truth	"present truth"	Present Truth	"Present Truth"
1	Божий план віків	1886	1	1	0	0
2	Надійшов час	1889	0	1	0	0
3	Нехай прийде Царство Твоє	1891	9	1	0	0
4	Битва Армагеддон	1897	5	2	0	0
5	Примирення між Богом і людиною	1899	0	0	0	0
6	Нове творіння	1904	1	0	8	1

Джерело: [272; 274; 280; 284; 290; 293].

ДОДАТОК Ж

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Публікації у наукових фахових виданнях України:

1. Орловський Р. В., Куриляк В. В. Історія формування релігійних переконань засновника Товариства Вартової Башти Чарльза Тейза Рассела. *Культурологічний альманах*. 2023. № 3. С. 3–16. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.3.1>. (Особистий внесок здобувача: аналіз архівних матеріалів з метою визначення ключових факторів, що вплинули на формування релігійних поглядів Чарльза Тейза Рассела)
2. Орловський, Р. В., Куриляк, В. В. Вплив адвентистських ідей на формування релігійної ідентичності засновника «Дослідників Біблії» Чарльза Тейза Рассела. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2023, Т. 1, № 2(178). С. 182–212. DOI: <https://doi.org/10.35423/2078-8142.2023.2.1.11>. (Особистий внесок здобувача: обробка цифрових першоджерел з метою визначення релігійної ідентичності засновника «Дослідників Біблії»)
3. Орловський Р. В., Харьковщенко Є. А. Місійний рух «Епіфанія» як продовжувач вчення Чарльза Тейза Рассела. *Культурологічний альманах*. 2023. № 4. С. 20–25. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.4.3>. (Особистий внесок здобувача: висвітлення історії розвитку руху «Епіфанія», аналіз наповнення цифрових медіа ресурсів)
4. Харьковщенко Є. А., Орловський Р. В. Перші кроки проповідницької активності Чарльза Тейза Рассела. *СОФІЯ. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник*. 2023. Т. 22, № 2. С. 48–53. DOI: <https://doi.org/10.17721/sophia.2023.22.10>. (Особистий внесок здобувача: опрацювання першоджерел та отримання основних результатів досліджень щодо проповідницької діяльності засновника Товариства Вартової Башти)

5. Орловський Р. В. Передумови появи періодичного видання «Вартова Башта». *СОФІЯ. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник*. 2024. № 1 (23). С. 41–46. DOI: <https://doi.org/10.17721/sophia.2024.23.8>.

***Статті в періодичних наукових виданнях,
проіндексованих у базі даних Scopus:***

1. Orlovskiy R. Religious Views of Charles Taze Russell and their Reflection in the Teachings of Jehovah's Witnesses. *The Scientific Quarterly Journal «Eminak»*. 2021. No. 4(36). P. 123–135. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2021.4\(36\).561](https://doi.org/10.33782/eminak2021.4(36).561).

2. Orlovskiy R. The Image of Jehovah's Witnesses in State Publications in the USSR. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2022. Vol. 42, no. 3. P. 33–52. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2343>.

3. Orlovskiy R., Shpak D. Analysis of Letters From Representatives of Religious Bible Student Groups (Badaczy Pisma Świątego) in Poland during the Nazi Occupation. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2023. Vol. 43, no. 7. P. 45–67. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2463>. (*Особистий внесок здобувача: написання історіографії, огляд діяльності спільнот Дослідників Біблії, що відокремилися від Товариства Вартової Башти*)

Розділ у колективній монографії:

1. Орловський Р. В. Становлення та розвиток теологічних доктрин Церкви Адвентистів сьомого дня. *Історія Церкви Адвентистів сьомого дня в Україні: У 3-х т.* / ред.: В. В. Куриляк, М. П. Костюк, В. А. Шевчук. Київ: Дух і літера, 2021. Т. 1 : Адвентисти сьомого дня: від локальної групи до всесвітнього руху. С. 52–99. URL: <https://ir.ugi.edu.ua/entities/publication/104109a6-3925-42e2-b8a6-6b06aa78f422>.

Публікації в інших наукових виданнях України:

1. Орловський Р. Часові аспекти віровчення Свідків Єгови: витоки та трансформація. *Філософсько-релігієзнавчі студії «Графе»*. №3. 2022. С. 16–23. URL: <https://www.grafe.ugi.edu.ua/index.php/Science/article/view/36/48>.

2. Орловський Р. Рух міллеритів та постать його засновника у працях Чарльза Тейза Рассела. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2022. № 50. С. 56–61. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/50-7>.

3. Куриляк В., Орловський Р. Дитинство та юність Чарльза Тейза Рассела – засновника Товариства Вартової Башти. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2022. Т. 33 (72), № 4. С. 196–203. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2022/4.31>. (Особистий внесок здобувача: аналіз літературних джерел за темою, характеристика впливу характеру персоналії Ч. Рассела на формування його світогляду)

4. Орловський Р. В., Филипчук С. Хронологічний огляд опублікованих праць Чарльза Тейза Рассела. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2022. Т. 2, № 57. С. 40–49. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/57-2-6>. (Особистий внесок здобувача: огляд сучасних досліджень до теми та аналіз творів Ч. Рассела опублікованих у «Віснику Ранку», вивчення змісту журналу «Вартова Башта», оприлюднення інформації про опубліковані праці Товариства Вартової Башти за керівництва Ч. Рассела)

5. Орловський Р. В. «Фото-драма сотворення» Чарльза Тейза Рассела як великий кінематографічний твір Товариства Вартової Башти. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2022. Т. 2, № 58. С. 14–19. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/58-2-2>.

Праці, які додатково відображають наукові результати дослідження та засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Филипчук С. В., Орловський Р. В. Використання інноваційних технологій в діяльності Товариства Вартової Башти. *Управління та адміністрування в умовах протидії гібридним загрозам національній безпеці* : Матеріали III міжнар. науково-практ. конф., м. Київ, 22 листоп. 2023 р. Київ :

ДУІТ, ХНУРЕ, 2022. С. 521–525.

URL: https://files.duit.edu.ua/uploads/Сайт/3_НАУКА/conferences/international-scientific-and-practical-conferences/warn-2022.pdf. (Особистий внесок здобувача: опрацювання першоджерел за темою та аналіз результатів дослідження)

2. Орловський Р. В. Вплив представників адвентизму на генезис поглядів Чарльза Тейза Рассела. *Актуальні проблеми соціальних та економічних процесів в умовах трансформації українського суспільства* : Матеріали XV міжнар. науково-практ. конф., м. Буча. Київ : Міленіум, 2020. С. 68–71. URL: <https://ir.ugi.edu.ua/entities/publication/30c1fbb1-3f6c-4435-bd04-389f661c8b16>.

3. Орловський Р. В. Царство Боже як «п'ята світова імперія» у працях Чарльза Тейза Рассела. *Церква на шляху до формування богослов'я нації та громадянства* : Матеріали міжнар. науково-практ. конф. м. Івано-Франківськ. Київ : Міленіум, 2022. С. 168–175. URL: <https://ir.ugi.edu.ua/entities/publication/dae00605-256b-4340-a92f-08986106d450>.

4. Куриляк В. В., Орловський Р. В. Становлення та розвиток особистості Чарльза Тейза Рассела в період 1852–1868 роки. *Антикризовий розвиток соціальних та економічних процесів в умовах глобалізації* : Матеріали XVII міжнар. науково-практ. конф., м. Буча, 1 листоп. 2022 р. Київ : Міленіум, 2022. С. 97–102. URL: <https://ir.ugi.edu.ua/entities/publication/e073fb3d-a5d9-4ae9-92ed-a2b2cf75bdb8>. (Особистий внесок здобувача: дослідження літературних джерел за темою та визначення впливу особистісних рис Ч. Рассела на становлення його світогляду)

5. Орловський Р. В. Ставлення Чарльза Тейза Рассела до державної влади та участі в політичних процесах. *Політичні трансформації сучасного суспільства* : Матеріали IV Всеукр. науково-практ. конф., м. Полтава, 22 лют. 2023 р. Полтава : ПДАУ, 2023. С. 222–226. URL: https://www.pdau.edu.ua/sites/default/files/node/2908/zbirnykmaterialivivseukrayin_skoynaukovo.pdf.

6. Орловський Р. Погляд Чарльза Тейза Рассела на військовий обов'язок та відстоювання трудових прав. *Наука і освіта України в умовах російсько-*

української війни: виклики та завдання в контексті національної безпеки :
Матеріали Всеукр. науково-практ. конф., м. Київ, 28 квіт. 2023 р. / ред.:
В. Ільницький, М. Галів. Київ – Дрогобич – Львів – Переяслав – Ужгород –
Запоріжжя : Посвіт, 2023. С. 37–40.
URL: <http://repository.hneu.edu.ua/bitstream/123456789/29390/1/про%20осіту%20на%20окупованих.pdf>.

7. Орловський Р. В. Біографія Джона Патона – співробітника Чарльза
Тейза Рассела, засновника Товариства Вартової Башти. *Наука та освіта в
дослідженнях молодих учених* : Матеріали IV Міжнар. науково-практ. конф. для
студентів, аспірантів, докторантів, молодих уч., м. Харків, 18 трав. 2023 р. / ред.
Ю. Д. Бойчук. Харків: Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, 2023. С. 221–
222. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/items/25b98239-a99a-476b-b170-029b6b10f161>.

8. Орловський Р. В. Громадська та релігійна діяльність Джорджа
Сторрса. «*Наукова весна*» 2023 : матеріали XIII Міжнар. науково-техн. конф.
студентів, аспірантів та молодих вчен., м. Дніпро, 1–3 берез. 2023 р. Дніпро :
НТУ «ДП», 2023. С. 252–254. URL:
<https://ir.nmu.org.ua/handle/123456789/163934>.

9. Орловський Р. В. Історія походження назви журналу «Вартова
башта». *Інтеграція українських наукових досліджень в міжнародний простір:
регіональний аспект* : Матеріали Всеукр. науково-практ. конф. з міжнар. участю,
м. Запоріжжя, 21 квіт. 2023 р. Запоріжжя-Мелітополь : ФОРМ Однорог Т.В., 2023.
С. 160–161. URL:
http://dspace.tnpu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/31331/1/Hulka_Hrabyk.pdf.

10. Орловський Р. В. Використання терміну «теперішня правда» в
публікаціях Товариства Вартової Башти за президенства Чарльза Тейза
Рассела. *Авіація, промисловість, суспільство* : матеріали IV Міжнар. наук.-
практ. конф., м. Кременчук, 18 трав. 2023 р. Харків: ХНУВС, 2023. С. 527–529.
URL:

http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/18722/1/Aviatsiia%20promyslovi%20suspilstvo_2023.pdf.

11. Орловський Р. В., Филипчук С. В. Вплив розвитку науки і техніки на життя суспільства у світоглядній системі Чарльза Тейза Рассела. *Проблеми та перспективи розвитку сучасної науки* : Міжнар. науково-практ. конф. молодих науковців, аспірантів і здобувачів вищ. освіти, м. Рівне, 11–12 трав. 2023 р. / ред.: В. С. Мошинський, Н. Б. Савіна, О. О. Осадча. Рівне : ХНУВС, 2023. С. 562–564. URL: https://files.duit.edu.ua/uploads/Сайт/3_НАУКА/conferences/international-scientific-and-practical-conferences/warn-2022.pdf. (Особистий внесок здобувача: опрацювання літературних джерел за темою та аналіз результатів дослідження)

12. Орловський Р. Постаті, які вплинули на становлення Чарльза Тейза Рассела, засновника Товариства Вартової Башти. *Відкрита наука України: візійний дискурс в умовах воєнного стану* : Матеріали Міжнар. міждисциплінар. науково-практ. конф., м. Ужгород, 26–28 квіт. 2023 р. Ужгород : ДВНЗ «УжНУ», 2023. С. 293–297. DOI: <http://dx.doi.org/10.59948/osou5.2023.04>.

13. Орловський Р. В. Свідчення використання прогресивних методів у діяльності Чарльза Тейза Рассела. *Освітні і культурно-мистецькі практики в контексті інтеграції України у міжнародний науково-інноваційний простір в умовах воєнного часу* : зб. тез доп. IV Міжнар. науково-практ. конф. студентів та молодих вчен., м. Запоріжжя, 13–14 квіт. 2023 р. / ред. В. В. Нечипоренко. Запоріжжя : Видавництво Хортицької національної академії, 2023. С. 764–766. URL: <https://sites.google.com/view/confhna2023/збірник-матеріалів-конференції>.

14. Орловський Р. В. Підхід до розширення діяльності Чарльза Тейза Рассела, засновника Товариства Вартової Башти. *Стратегічні орієнтири сталого розвитку в Україні та світі* : зб. тез II Міжнар. науково-практ. конф. молодих уч., м. Чернігів, 21 квіт. 2023 р. Чернігів : НУ «Чернігівська політехніка», 2023. С. 83–85. URL: <https://stu.cn.ua/wp-content/uploads/2023/06/zbirnyk-gotovyj-13.06.pdf>.

15. Орловський Р. В. Образ індуїзму та буддизму в працях Чарльза Тейза Рассела. *I Всеукраїнський форум молодих сходознавців* : Матеріали доповідей, м. Київ, 23–24 трав. 2023 р. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2023. С. 34–36. URL:

https://fsm.kubg.edu.ua/images/Forum_molodykh_skhodoznavsiv/Forum_molodykh_skhodoznavsiv_2023/Форум_збірка.pdf.

16. Орловський Р. В. Ототоження суспільством Міжнародних Дослідників Біблії з адвентизмом у перші десятиліття розвитку руху. *Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу культур* : Матеріали XVI Міжнар. наук. конф., м. Острог, 22–23 черв. 2023 р. Острог : Видавництво НУ «Острозька академія», 2023. С. 105–112. URL:

<https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/8874/1/Zbirnyk.pdf>.

17. Орловський Р. В. «Адвентисти першого дня» та очікування другого приходу Христа у 1850–1870-х рр. *Антикризовий розвиток соціальних та економічних процесів в умовах глобалізації* : Матеріали XVIII міжнар. науково-практ. конф., м. Буча, 17 трав. 2023 р. Київ : Міленіум, 2023. С. 114–116. URL:

<https://ir.ugi.edu.ua/entities/publication/de200f26-7493-4fe7-9828-3cc8d6a5f620>.

18. Орловський Р. В. Візит Чарльза Тейза Рассела до Кишинєва. *Відкрита наука України: візійний дискурс в умовах воєнного стану* : Матеріали Міжнар. міждисциплінар. науково-практ. конф., м. Ужгород, 27–29 верес. 2023 р. Ужгород : ДВНЗ «УжНУ», 2023. С. 213–214. URL:

<https://www.uzhnu.edu.ua/uk/news/collection-abstr-conference-OPEN-SCIENCE-OF-UKRAINE-27-29-09-2023.htm>.

19. Орловський Р. В. Відвідування Львова засновником Товариства Вартової башти, Чарльзом Тейзом Расселом. *Відкрита наука України: візійний дискурс в умовах воєнного стану* : Матеріали Міжнар. міждисциплінар. науково-практ. конф., м. Ужгород, 27–29 верес. 2023 р. Ужгород : ДВНЗ «УжНУ», 2023. С. 215–217. URL:

<https://www.uzhnu.edu.ua/uk/news/collection-abstr-conference-OPEN-SCIENCE-OF-UKRAINE-27-29-09-2023.htm>.

20. Орловський Р. Військовий обов'язок: Свідки Єгови в контексті війни в Україні. *Держава і Церква в новій та новітній історії України* : Зб. наук. ст. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2023. С. 177–188. ISBN 978-966-2538-88-5.

21. Орловський Р. В. Міллеритська спадковість у термінологічних маркерах пізніх протестантських течій. IX Танчерівські читання (матеріали міжнародної наукової конференції). *СОФІЯ. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник*. 2023. № 2(22). С. 131–132. URL: <https://sophia.knu.ua/index.php/sophia/issue/view/13/14>.

22. Орловський Р. В. Чарльз Тейз Рассел про досвід очікування адвентистами-барбуритами повернення Христа у 1874 році. *Антикризовий розвиток соціальних та економічних процесів в умовах глобалізації* : Матеріали XIX міжнар. науково-практ. конф., м. Буча, 25 квіт. 2024 р. Київ : Міленіум, 2024. С. 115–119. URL: <https://ir.ugi.edu.ua/entities/publication/71a5ea47-7b80-4902-8a70-d8406097606c>.